

ÕDAGUMERESOOMÕ KODO

LÄÄNEMERESOOE KODU

ÕDAGUMERESOOMÕ KODO

LÄÄNEMERESOOME KODU

Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman

Konvõrents Võrol,
19.–21. rehekuul 2006

Võro kiil: Helen Koks, Jüvä Sullõv
Inglüse kiil: Mari Mets

Makett: Jan Rahman
Kaasõpilt: Aapo Ilves

Nõvvomiis: Karl Pajusalu

ISBN: 978-9985-9640-2-6
ISSN: 1406-2534

ALOSTUSÕS

Võro instituudi ja Tarto ülikooli eesti ja soomõ-ugri keeleteide osakunna kõrraldõdul riikevaihlõidsõl konvõrendsil Võrol 2006. aastaga 19.–21. re- hekuu pääväl püüti löüdäq vastussit küsüiisele, kon ja määne om olluq õdagumeresoomõ rahvidõ kodo ja määne om katõkeeline kodo. Arotõldi ka tuud, kuimuudu umma kiilt, kultuuri ni ilmanägemist alalõ hoitaq.

Seon kogomikun ommaq konvõrendsi ettekandidõ perrä kirotdõduq artik- liq ja esseeq.

Edimädsen jaon “Õdagumeresoomõ kodo” om artikliid mitmõ ala päält. Saarõ Evar kõnõlõs Lõuna-Eesti kotussõnimmist. Autor tuu Võromaa eri nukkõ kotussõnimmi põhal vällä näütäjäq, miä mõotasõq kotussõnimesüs- teemi kujonõmist. Péter Pomozi tutvustas “Agenda Parva” lõunaestikeelid- se jao kiräviit. Marjatta Normani artiklist tulõvaq vällä katõkeelidse kodo hääq ja halvaq küleq.

Pia poolõq artikliist pututasõq väiküide õdagumeresoomõ kiili ja kul- tuurõ saisu. Enn Ernits kõnõlõs isuriist, näide elopaigust ni algkodost. Hei- nike Heinsoo seletäs uma kogomiskäuke põhal, ku häste vadalasõq viil taimõnimetüisi mälehtäseq. Muusiän võrdõlõs tä ummi illatsit kogomistulõ- muisi Gustav Vilbaste kogot keelematõrjaaliga. A Anitta Viinikka-Kallinen näütäs, kuimuudu om kveene kunstkirändüsen kujutõt ni kõnõlõs artiklin edimädsest kveenikeelidsest romaanist.

Helen Kõmmusõ artikli tutvustas Hiiumaal elävä, a Võromaalt peri olõva lauligu Mäe Laine käest kogotuid rahvalaulõ.

Kogomigu tõsõn jaon “Kodo kullandõ...” ommaq essetitlikuq kirotusõq. Madis Arukask ja Õie Sarv kaesõq, määne om rahvalaulõ kodo. Miikul Pa- homov tutvustas lüüdi rahvast ni kiilt ja arotõlõs tuu üle, kon ommaq lüüte esiesäq elänüq. Elo Liiv märgoteles, miä om eestläisile varrampa uma olnuq, Taago Tubin küsü, miä om uma, miä võõras parhillaq.

Toimõndajaq

ALUSTUSEKS

Võru instituudi ja Tartu ülikooli eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonna korraldatul rahvusvahelisel konverentsil, mis peeti Võrus 19.–21. oktoobrini 2006. aastal, püüti leida vastuseid küsimustele, kus ja missugune on olnud eri läänemeresoome rahvaste kodu ning mis iseloomustab kakskeelset kodu. Arutati ka selle üle, kuidas teatud rahvastele omase keele, kultuuri ja maailmapildi eluspüsimist tagada.

Käesolevas kogumikus on konverentsil peetud ettekannete põhjal kirjutatud artiklid ja esseed.

Esimeses osas “Läänemeresoome kodu” on artikleid mitmelt alalt. Evar Saar toob ajaloolise Võrumaa kohanimede näitel välja tegurid, mis võivad mõjutada kohanimesisüsteemi kujunemist; Péter Pomozi tutvustab “Agenda Parva Brunsbergae” lõunaeestikeelsete osade kirjaviisi; Marjatta Normani artiklist aga tulevad välja kakskeelse kodu head ja halvad jooned.

Pea pool esimese osa artikleist käsitleb väikeste läänemeresoome keelte ja kultuuride olukorda. Enn Ernits räägib isureist, nende asualadest ja algkodust. Heinike Heinsoo kirjeldab, kui hästi mäletavad vadjalased tai-menimetusi. Ta võrdleb oma hiljutisi kogumistulemusi ka Gustav Vilbaste materjalidega. Anitta Viinikka-Kallinen näitab, kuidas on kveene siiani ilukirjanduses kujutatud ning millisena paistab see rahvakild esimeses kveeni-keelses romaanis.

Helen Kõmmuse artikkel tutvustab Hiiumaal elava, aga Võrumaalt pärit oleva rahvalauliku Laine Mägi käest kogutud rahvalaule.

Kogumiku teises osas “Kodu kullane...” on esseistlikud kirjutised. Madis Arukask ja Õie Sarv vaatavad, millisena on kodu rahvalauludes kujutletud. Miikul Pahomov tutvustab lüüdi rahvast ja keelt ning arutleb selle üle, kus on olnud lüüdi rahva algkodu. Elo Liiv ja Taago Tubin arutlevad oma esseedes selle üle, mis on eestlastele varem oma olnud ja mis on selleks kaasajal.

Toimetajad

SISUKÕRD

Konvõrendsi kava	8
------------------------	---

Õdagumeresoomõ kodo

<i>Enn Ernits</i> Isurite asualadest ja algkodust	13
<i>Heinike Heinsoo</i> Kuidas vadjalased mäletavad taimede nimetusi. <i>Maamuna tappab?</i>	33
<i>Helen Kõmmus</i> Vannoimmi perändüs vahtsõn koton. Võro regilaulja Hiiomaal	54
<i>Marjatta Norman</i> Kieli on kotini	66
<i>Péter Pomozi</i> Kodukeele õigused Kagu-Eestis. “Agenda Parva” tähendus lõunaeesti kirjakeele ajaloos	75
<i>Evar Saar</i> Võrumaa erinevatest nimesüsteemidest	87
<i>Anitta Viinikka-Kallinen</i> Kulttuuri kriisinhallinnann keinona – Alf Nilsen-Børsskogin romaani luo kveenien vastahistoriaa	107

Kodo kullanõ...

<i>Madis Arukask</i> Kodu kui kategoria regilaulude geograafias ..	123
<i>Elo Liiv</i> Ese-me kodu. Asja kodu	133
<i>Miikul Pahomov</i> Lüüdi rahva perioolõminõ. Lüüdin rahvahan sündünd	146
<i>Õiõ Sarv</i> Uma tulõ jättä’ võõrast, võõras tulõ võtta’ umast	153
<i>Taago Tubin</i> Kuimuudu pitäq tähtsäs umma? Ummamuudu <i>versus cool</i>	165
Summaria	173

ÕDAGUMERESOOMÕ KODO

Konvõrents Võrol, 19.–21. rehekuul pääväl 2006

Neljapäev, 19.10.2006

- 19.00.–19.15. Konvõrendsi alostaminõ.
19.15.–19.45. *Péter Pomozi*. Kodukeele õigused Kagu-Eestis: Agenda Parvast mitmest vaatenurgast.
19.45.–20.15. *Nele Reimann-Truija*. Võrokõsõ nägo ni tego ummi ja võõridõ kaemist perrä.
20.15.–21.00. *Evar Saar*. Võromaa eri külli nimesüsteemest.
21.00. Tiatri: “Võromaa rituaaliq. Lambatapp”. *Tarmo Tagamets* ja *Agu Trolla* Võro Tiatriateljeest.

Riidi, 20.10.2006

- 9.00.–9.30 *Nikolai Kirsanov*. Ы:n edeltäjät Länsi-Inkerin venäläisessä paikannimistössä.
9.30.–10.00. *Janne Saarikivi*. Läänemeresoome kristluse-eelsete isikunimede uurimisest.
10.30.–11.00. *Kimmo E Laine*. Feodosilaisten ja aristovilaisten vanhauskoisten suhde karjalan kieleen v. 1855–1905.
11.00.–11.30. *Miikul Pahomov*. Lyydin kansan alkuperästä.
11.30.–12.00. *Laura Arola*. Tornionlaaksolaisuus ja oma kieli.
12.00.–12.30. *Mare Kõiva*. Koodivahetus ja kakskeelsus austraaliaeestlaste keelekasutuses.
17.00.–17.30. *Madis Arukask*. Kodu kui kategooria regilaulude “geograafias”.
17.30.–18.00. *Helen Kõmmus*. Võro regilaulja Hiiumaal. Esiimäde perändüs vahtsõn koton.
18.00.–18.30. *Elo Liiv*. Ese me kodu.
18.30.–19.00. *Õie Sarv*. Uma tulõ jättä’ võõrast, võõras tulõ võtta’ umast.
19.00.–19.30. Arotelo seto ašost. Iistvõtjaq *Aare Hõrn* ja *Evar Riitsaar*.

- 19.30.–20.30. Õdagusüük kultuurimajan Kannel, pühendet Paul Hagu 60. juubelile.
- 20.30. Tiatri: Lavakava ”Lammas ütäl läl-läl-lää”. *Kristi Pumbo, Eva Kalbus, Tarmo Song ja Toivo Tähemaa.*

Puulpäiv, 21.10.2006

- 9.00.–9.30. *Seppo Suhonen.* Isurite kodu.
- 9.30.–10.00. *Enn Ernits.* Isurite asualadest ja algkodust.
- 10.00.–10.30. *Heinike Heinsoo.* Kuidas vadjalased mäletavad loodusobjektide nimetusi.
- 11.00.–11.30. *Kristi Salve.* Läänemeresoome kodu: vaade kirdest kagusse.
- 11.30.–12.00. Kokkovõttõq, konvõrendsi lõpõtaminõ.

Sainaettekannõq:

Marje Joalaid. Kelle kodu siin enne oli?

ÕDAGUMERESOOMÕ KODO

LÄÄNEMERESOOME KODU

ISURITE ASUALADEST JA ALGKODUST

ENN ERNITS

Isurid on läänemeresoome väikerahvas ajaloolisel Ingerimaal, kuid tänapäeval leidub neid peamiselt veel vaid Leningradi oblasti Kingissepa rajoonis. Käesolevas kirjutises käsitletakse isurite arvu muutumist ja asualasid aegade vältel, eriti aga 19. sajandi keskpaiku, ning võimalikku algkodu.

Koguarvu dünaamikast ja asualadest üldisemalt

Vanimad kirjalikud teated isuritest ja nende asualadest pärinevad 12. ja 13. sajandist. Esimest korda on neid kirjasõnas mainitud 12. sajandi teisel poolel Rooma paavsti Aleksander III bullas, milles osutatakse *carelie, ingrie, lappie et watlandie*, s.o Karjala, Ingeri- (Isuri-), Lapi- ja Vadjamaa paganatele (Sjögren 1861: 558, 598). 13. sajandi algupoolel on Ingerimaad mainitud lisaks paavstibulladele ka Henriku Liivimaa kroonikas, milles ta on tuntud *Ingaria* nime all (HLK 1982: 228, 229). Aleksander Nevski eluloos kõneldakse Neeva jõe suudmealast, kus rannakaitset juhatanud isuri vanem **Pelkoi(si)* (*Пелгуй, Пелгуйци*; vt lähemalt Begunov 1984). Usutav tundub ka Ingerimaa ja isurite venekeelse kollektiivnimetuse *ižora* seostamine Neeva samanimelise lisajõe nimetusega, mis viitab nende kunagisele asualale (Sjögren 1861: 600 jj).

Keskaegse Isurimaa piirid pole praeguseks üheselt selgitatud. Viimasel ajal on peetud tõenäoliseks, et piir Vadjamaaga kulges läänes piki Strelka ja Oredeži jõe, põhjapiir Karjalaga piki Sestra jõe ja Lempaala kõrgustiku, idapiir sealse Lapimaaga piki Nazija jõe; lõunast ja kagust eraldasid Isurimaad soolad. Toonane Isuri- ehk Ingerimaa oli asulaterohke: Neeva kallastel leidis 1500. aasta revisjoni andmeil 55, Ižora ääres 45, Slavjanka veeres 17, Ohtal 12 ja Tosna jõe suudmes 16 küla, mis kõik on seoses Peterburi ja selle eeslinnade rajamisega sootumaks hävinud (Rjabinin 1997: 64, 72). Isureid elas ka väljaspool keskaegset Isurimaad – Soome lahe ääres kuni eestlaste aladeni. Alles Rootsi ajal hakati Ingerimaaks nimetama kogu territooriumi Narva jõe ja Laadoga järve vahel. Kui kaugele lõuna poole kunagine isurite asuala lääne pool ulatus, pole paraku teada.

Isurite eristamine teistest läänemeresoomlastest 16.–17. sajandi katastri- raamatute põhjal ei anna tulemusi, sest enamasti pole nimed sarnasuse tõttu keeleliselt eristatavad. 1684. aastal mainis superintendent Johannes Gezelius noorem isureid (*ingrikor*) mitmes Ingerimaa külas; ka enamikul nimetama- ta juhtudel võib arvata, et tegemist oli isuritega (Mikkola 1932a, 1932b).

Isurite arv enne 18. sajandit pole teada. 1732. aasta revisjoni andmeil olnud see Ingerimaal 14 500, ent nimetatud arv võis hõlmata ka mitut tuhan- det vadjalast (Fedorov 1983: 98). Ajaliselt järgmine teave isurite asupaikade kohta pärineb alles 1780. aastatest.

Ajaloolane ja literaat Fjodor Tumanski piiritles isurite asupaikadena Ižora jõe äärsed ning Neevast lääne poole jäävaid (Roždestvenski ja Jamburgi maakond) ning ida poole (Sofia, Oranienbaumi, Schlüsselburgi maakond) asuvaid alasid. Teisalt eristas Tumanski eelmainitustest Lauga (Luga) jõe alamjooksul elavaid isureid jaamide nimetuse all. Viimastega seoses mainis ta Jamburgi ja Narva maakonda. (Öpik 1970: 50, 56–57, 61) Akadeemik Johann Gottlieb Georgi (1790: 462 jj) märkis oma põhjalikus teoses isurite asulapaikadena peale Tumanski nimetatud maakondade veel Novoladoga ja Luga kreisi, kus neid olevat leidunud vähesel arvul. Isurite elupaikade kunagine ulatumine Novoladoga maakonda on aga äärmiselt ebakindel (vt Sjögren 1861: 204–205; Rjabinin 1997: 64).

Täpsemad andmed isurite kohta pärinevad alles 19. sajandi keskpaigast tänu akadeemik Peter von Köppeni innukusele (1853, 1867). Tollal elas see rahvas peamiselt Peterburi kubermangu kuues maakonnas ja vähesel hulgal Soome suurvürstiriigi Käkisalmläänis. Paraku on kirjasõnas toodud and- med isurite arvukuse kohta 19. sajandi keskpaigast 1926. aasta rahvaloendu- seni vasturääkivad. Näiteks on paljudes teatmeteostes ja uurimustes nende koguarvuks Köppenile toetudes märgitud 17 800 inimest 222 asulas (nt EE 1934: 1209; Laanest 1966: 12; Ižora 2003: 593). Õieti on see vaid Peterburi kubermangu isurite ja nende külade arv. Seal nad moodustasid toona maa- elanikkonnast 4,3% (Vyskočkov 1989: 116, 119). Tegelik koguarvu saa- miseks tuleks eespool esitatud rahvaarvule liita 689 isurit Käkisalmläänis kahe kihelkonna 16 asulast (tabelid 1 ja 2).

Isurist aja- ja koduloolane Fedorov väitis 1882. aasta semstvo majapida- miste loenduse ja statistikapublikatsioonide põhjal, et Köppenil oli osa isuri külasid jäänud arvesse võtmata. Kodu-uurija lisas Köppeni andmetele Peter- buri kubermangu 21 asulast veel 2196 isurit. Seetõttu arvas ta, et 19. sajan- di keskpaiku võis maailmas olla umbkaudu 20 000 isurit (Fedorov 1983: 102). On tõsi, et Köppenil jäi osa isureid registreerimata, kuid semstvolgi ei

õnnestunud kõigis maakondades isurite tegelikku arvu kindlaks teha, vaid esitatute hulgas oli ka venelasi, Jamburgi maakonna isurite hulka liideti ka vadjalasi (vt näiteks MSNH I 17; MSNH II 12). Fedorov pidas käsitletud külade elanikke isuriteks; ta ei teadnud ühe või teise küla asutamise aega jne. Seetõttu pole viimatimainitud artiklis esitatud konkreetsed arvud kasutatavad.

Tabel 1. Isurite arv ja emakeele protsent 18.–21. sajandil.

Aasta	Isureid	Isuri- keelsete %	Aasta	Isureid	Isuri- keelsete %
1848	18 489	?	1959	1 062	34,7
1897	13 725	?	1970	781	26,6
1920	10 595 ¹	?	1979	748	32,6
1926	16 137	?	1989	820	36,8
1939	7 700 ²	?	2002	>1000(?)	?

Isureid on püütud koguduste nimekirjade põhjal loendada ka 19. sajandi teisel poolel (Spisok 1864: XLIII). Selgub, et tegelik koguarv (17 600; teoses 17 200) osutus mõnevõrra suuremaks kui Köppenil, sest arvesse polnud võetud Luga maakonna ja Viiburi lääni rahvast (üle 2000 isuri; vrd tabelid 2 ja 3). Nagu numbritest näha, on esitatud arv üsna umbkaudne. Suurenemine on toimunud põhiliselt Peterhofi maakonna arvel. Teisalt on ka külade arv ja nimetused puhuti erinevad. Suuremalt jaolt on see tingitud ebatäpsustest rahvuse määramisel loenduste ajal, liiati on rahvuse mõiste mitmeti defineeritav. Seetõttu jääb tegelik isurite arv 19. sajandil teadmata. Me võime oletada, et see oli umbkaudu 20 000 inimese piires.

Ka Venemaa ja Nõukogude Liidu ametlike rahvaloenduste andmete tulemused on kirjasõnas lahknevad. Nii on 1897. ja 1926. aasta loenduse tulemusel isurite arvuks sageli nimetatud vastavalt 21 700 ja 26 137, kusjuures

¹ Etnonacionalnye järgi, ent selle andmed pole eriti usaldusväärsed.

² Naselenie 1998: 64 järgi.

paraku pole viidatud ei arhiivi- ega kirjandusallikatele (nt EE 1934: 1209; Ižora 2003: 593). On selge, et rahvaloendused, mida on mõjutanud metoodilised, poliitilised, psühholoogilised jm tegurid, ei anna Venemaa kohta objektiivset teavet, kuid lähtuda tuleks siiski ametlikest andmetest. Paraku polnud siinkirjutajal kõigil juhtudel võimalik jõuda alglateteni, vaid osa tõenäolisemaid arve tuli valida sekundaarsete kirjandusallikate võrdlemise põhjal.

Tabel 2. Isuri asulate ja isurite arv 19. sajandi keskpaiku maakonniti (Köpeni järgi).³

Maakond	Asulaid	%	Isureid	%
Jamburgi	64	26,89	7493	40,53
Käkisalmlään	16	6,72	689	3,72
Luga	12	5,04	2179	11,79
Peterburi	35	14,71	1241	6,71
Peterhofi	96	40,34	6393	34,58
Schlüsselburgi	3	1,26	127	0,69
Tsarskoje-Selo	12	5,04	367	1,98
Kokku	238	100,00	18 489	100,00

Esimese ülevenemaalise rahvaloenduse käigus 1897. aastal registreeriti Peterburi (koos pealinnaga) ja Novgorodi kubermangus vastavalt 13 721 ja 4 isurit. Peterhofi maakonnas elas neid toona 6673 (48,63% Peterburi kubermangu isuritest), Jamburgi kreisis 6407 (46,69%), Luga maakonnas 635 (4,63 %) ja Peterburi linnas 6. Peterburi kubermangu maaelanikkonnast moodustasid isurid sellal ainult 2% (Pervaja 1903: 93; Vyskočkov 1989: 119, 120).

Nõukogude Liidus toimusid enne Teist maailmasõda rahvaloendused aastatel 1920, 1926, 1937 ja 1939. Neist peetakse õigustatult usaldusväärseteks

³ Tabeliread on järjestatud tähestikuliselt kohanimed järgi.

ainult 1926. aasta andmeid (Naselenie 1998: 11; Čislennost' 1962: 85). Tollal pandi Nõukogude Liidu paarisajas asulas kirja 16 137 isurit (Vsesojuznaja 1928). Põhiosa Venemaa isuritest elas Leningradi oblasti Kattila, Oranienbaumi ja Kingissepa rajoonis (tabel 4). Seejuures on tõenäoline, et Kattila rajoonis võidi isurite hulka ekslikult arvata ka osa vadjalasi. Väljapoole Leningradi oblasti piire jäi vaid 107 isurit ehk 0,66% Nõukogude Liidu isureist. Peale selle elas ka Eesti-Ingeris 1027 isurit (Ernits 1925: 129). Isurite arv on ajapikku üha vähenenud: aastateks 1934 ja 1939 oli Eestis säilitanud oma identiteedi vastavalt 841 ja 628 isurit (Joalaid 1999: 197, 199).

Pärast II maailmasõda võis kogeda midagi vapustavat: 1959. aasta rahvaloenduse andmed ei näidanud enam kümnendikku 1926. aasta rahvaloenduse isurite arvust: neid oli ametlikult alles jäänud vaid 1062. Isuri keelt oli Ingerimaal tollal võimalik talletada veel 43 külast (Laanest 1966: 4–5), mis moodustas Köppeni-aegsest arvust vaid viiendiku. Tollal võis isureid leida juba kogu Nõukogude Liidu ulatuses.

Tabel 3. Isurite arv 1860. aastate alguses (Spisok 1864 järgi).

Maakond	Arv	Maakond	Arv
Jamburgi	8000	Schlüsselburgi	350
Peterburi	800	Tsarskoje-Selo	450
Peterhofi	8000	Kokku	17 600

Nagu näitavad 1970., 1979. ja 1989. aasta rahvaloenduse andmed, on isurite arv edaspidigi jätkuvalt vähenenud (Čislennost' 1984: 73; Nacionalnyj 1991: 26). 1979. aasta andmeil elas Leningradi oblastis 315 (42,11% toonasest rahvaarvust) ja Eestis 228 (30,48%) ning kümme aastat hiljem nimetatud oblastis 276 (33,66%) ja Eestis 306 (37,32%) isurit (Čislennost' 1984: 96; Nacionalnyj 1991: 64; Joalaid 1999: 199).

Tabel 4. Isurite arv ja asupaigad Venemaal 1926. aasta rahvaloenduse põhjal.

Linn/rajoon	Isureid	%	Rajoon	Isureid	%
Detskoje Selo ⁴	30	0,19	Mga	58	0,36
Gattšina	132	0,82	Oranienbaumi	4344	26,92
Kattila	7788	48,26	Sestroretski	17	0,12
Kingissepa	3035	18,81	Uritski	34	0,21
Leningradi linn	50	0,31	Väljaspool Leningradi obl	107	0,66
Lenini	58	0,36	Kokku	16 137	100,00
Luga	484	3,00			

2002. aasta andmeil oli Venemaal 327 isurit. Huvipakkuv on lisada, et Ukrainas registreeriti käesoleva aastatuhande rahvaloendusel 812 isurit (!), kellest olevat isuri keelt pidanud emakeeleks vaid kaks inimest (Rasprede-lenie). Nende sattumist Krimmi on üritanud mõistatada geograaf Ott Kurs (vt 2006: 208). Tühisel arvul leidub isureid mujalgi endise Nõukogude Liidu territooriumil, sh Eestis 2000. aasta rahvaloenduse andmeil 62, kellest isuri keele märkis emakeeleks 19 (Statistika 2000).

Kokkuvõtteks märgime, et 19. sajandini elasid isurid vaid Ingerimaal. Enamik neist elatus põllumajandusest. Põhja-Ingeri isurid ja ka väike arv Kagu-Soome isureid hääbus ehk 20. sajandi alguseks. Nõukogude Liidus säilis pisirahvas peaaegu sama suurena nagu tsariaegsel Venemaal vähemalt 1930ndate aastate alguseni. Esimese maailmasõja järel elas põhiosa Venemaal ja väike osa Eestis. Isikukultusega seondunud rahvuspoliitika ja Teise maailmasõja tagajärjed killustasid isureid ja vähendasid nende arvu drastiliselt.

Poole sajandi eest räägiti isurooloog Arvo Laanesti (1966: 13, 15) väitel isuri keelt peamiselt Soikkola poolsaarel, Lauga alamjooksul (Kotko, Haavikko, Joenperä/Jõgöperä) ja Kurkola poolsaarel Pärspää külas ning paaris Hevaa-äärses külas. Soome lahe äärest olid toona isuri külad kadunud Ühi-

⁴ Detskoje Selo oli vahepeal Tsarskoje Selo nimetus. Uritski rajoon paiknes suuremalt jaolt varasema Tsarskoje Selo maakonna territooriumil.

mägist (Krasnaja Gorka) ida poole.⁵ 1950. aastate teise poole andmeil oli kõige idapoolsem isur oma esialgsel asualal Tieriigola (Malaja Ižora) lähedal elav naisterahvas, kes mäletas veel paari isuri sõna.

Asualadest detailsemalt

Asudes isurite asualasid põhjalikumalt käsitlema, liigume maakonniti Eesti poolt ida suunas. Teadaolevail andmeil on isureid elanud Peterburi kubermangu Jamburgi, Peterhofi, Tsarskoje Selo, Peterburi, Schlüsselburgi ja Luga maakonnas ning Viiburi läänis. Detailsemalt vaadeldakse Eestile lähemal paiknevate alade asustust.

Jamburgi maakond. Asuala lääneosas ulatusid isurite külad Kirde-Eestini. Somero (Samro) järve ümbrusest pärinevaid rändkaupmehi, nn som(b)rakuid, peetakse üldiselt isureiks (Joalaid 1999: 198).⁶ Paarkümmend kilomeetrit järvest kirde suunas paikneb väike Izori küla, kuid veelgi lähemal järvele asetsevad Tšudinovo ja Tšudskaja Gora, mille nimi võib osutada kunagisele vadja piirile. Piirkonna etniline ajalugu pole selge.

Jamburgi ja Narva maakonnas (liideti 1802. aastal eelmisega) on isurite kohta andmeid 1684. aastast superintendent Gezelius noorema reisiaruandes. Sealsed isurid moodustasid Köppeni statistika põhjal 19. sajandi keskpaiku koguarvust kõige priskema osa, nimelt ligikaudu 40%. See oli seotud eelkõige vadjalaste ulatusliku isuristumisega. Kõige rohkem leidis asjaomast rahvast Soikkola poolsaare külates (tabel 5). 1862. aasta andmeil elas Jamburgi maakonnas ligikaudu 8000 isurit, kuid külad olid osaliselt teised. Köppeni nimetatutest polnud isuri asulatena märgitud enam tosinat küla, sh Kurgola ja Pärspää Kurgola poolsaarel (Haavikko khk) ning Nurmisto, Raikova, Nahkova jt Kabrio lahe ääres, ent vähemalt osas külates on teada isureid ka 20. sajandist. Seevastu 1862. aasta statistika on lisanud kümmekond uut isuri asulat, millest enamus asetseb Soikkola poolsaarel (Spisok 1864: XLIII).

1882. aasta semstvistatistika põhjal elas Jamburgi maakonna kolmes mereäärses vallas ühtekokku 10 538, Kattila kandis vaid 7 isurit. Paraku

⁵ Sulgudes esitatakse tavaliselt venekeelne ametlik nimi, harva (*ka* järel) isuri või soome paralleelnimi. Nimedede kasutuse alal leidub rohkesti kõikumisi.

⁶ Täna sombrakutele tähelepanu juhtimise eest filoloog Kalle Ellerit.

oli suur osa Valgovitsa, Jõgõperä ja selle naaberkülade elanikke loendatud isuriteks ekslikult (MSNH III 29–30).

Tabel 5. Jamburgi maakonna isuri asulate ja isurite arv (Köppeni järgi).

Kihelkond	Asulaid	%	Isureid	%
Haavikko	18	28,13	2311	30,84
Koporje	14	21,88	1454	19,41
Kattila	1	1,56	11	0,15
Soikkola	31	48,44	3717	49,61
Kokku	64	100,00	7493	100,00

Haavikko (Keikino) õigeusu-kirikukihelkonnas olid 17. sajandi lõpul isurite küladena märgitud Narvuzi (Kuzjomkino; seal elas ka vadjalasi), Haavikko ja Kotko (Orlõ; Mikkola 1932b: 34). Tumanski on L(a)uga alamjooksult esile toonud peale Kotko küla veel Mannakka (Mannovka) ja Tiensuu (Izvoz; Öpik 1970: 57, 84).

Haavikko kihelkonnas elas 19. sajandi keskel umbes pooltes isuritega asustatud külades kunagi Soomest Säckijärvi piirkonnast saabunud asukaid, kelle arv ulatus tavaliselt külaelanike arvust kolmandikuni. Erandiks olid Ropsu (Ropša) ja Kurkola (Kurgolovo). Esimeses neist moodustasid soomlased 41% ja Kurkolas isegi 81% külaelanike arvust. Eriti suured, üle 200 isuriga asulad olid toona Kukkuzi (Kurovitsõ, 319 isurit), Narvuzi (235), Haavikko (207) ja Kotko (203). 100–199 isuriga külasid oli seitse: Pärsipää (Lipovo, 197), Laukaansuu (Ostrov, 185), Tiensuu (177), Takaväljä (Novaja, 133), Ropsu (Ropša, 132), Vanhakülä (Ilkino, 127) ja Mannakka (126).

Jaanilinna (Ivangorodi) kihelkonnas leidis isuritega asustatud külasid, mis jäid Köppenil kahe silma vahele. Fedorovi (1983: 102) arvates kuulusid 19. sajandil sealsete isuri külade hulka Väikülä, Karstula ja Saarküla.

1920–1930. aastatel jäi rida isuri külasid Eesti-Ingeri koosseisu. Peaaegu pooled Eesti isuritest, kes olid enamasti venestumas, elasid Väikülas, suured asulad olid ka Vana- ja Saarküla (tabel 6; vt ka Mägiste 1922).

Tabel 6. Isurite arv Eesti-Ingeris (Ernits 1925 järgi).

Küla	Isureid	%	Küla	Isureid	%
Hannika (Hanike)	43	4,19	Uus-Feodermaa	18	1,75
Kallivere	105	10,22	Vanaküla (Ilkino)	173	16,85
Karstula (Karostel)	17	1,66	Väike-Ropsu (Malaja Ropša)	22	2,14
Kullaküla (Mertvitsõ)	1	0,10	Väiküla (Venkul, Venekjulja)	483	47,03
Räkälä	23	2,24	Kokku	1027	100,00
Saarküla	142	13,83			

Kattila kihelkonnas oli Köppeni andmeil vaid üks küla nimega Glubokaja Süväjärvi (Glubokoje) ääres 11 isuriga. Ka pärastpoole pole seal kandis kuigi palju isureid elanud.

Soikkola kihelkonnas on 17. sajandi lõpul mainitud isurite rohket olemasolu samanimelisel poolsaarel, sealhulgas koos vadjalastega ka Koskisenküläs (vdj Kõhtšizõdõ, vn Koskolovo; Mikkola 1932b: 35–36). 19. sajandi keskel oli Soikkola isuritel Jamburgi kreisis kõige suurem osakaal. Nad moodustasid maakonna isuritest peaaegu poole. Kolmandikus isuritega asustatud külades leidis suhteliselt vähesel määral (4–29) 17. sajandil Karjala kannase Äyräpää kihelkonnast immigrerunud soomlasi ehk äürämöisi. Ainult Uuskülas (Kuplja) leidis neid ohtrasti, nimelt 115 isuri kõrval 164. Rahvarohkes Koskisenküläs registreeriti peale põliselanike ligemale 70 sakslast. Jõgõperäl (Krakolje) elasid isurid üheskoos vadjalastega. Köppen pidaski kogu asula rahvast ekslikult vadjalasteks.

Suured, üle 200 isuriga külad olid Soikkola poolsaarel Tarinaisi (Andrejevštšina, 294), Koskisenkülä (291), Säädinä (Slobotka, 242), Ojankülä (Rutšji, 232) ja Loka (Logi, 207). Üheksa küla kuulusid 100–199 isuriga külade kilda, sh Obsomäki (Jevsejeva gora, 174), Loukkola (Lovkolovo,

172), Savimäki (Glinki, 165), Venankontsa (Votski Konets, 155), Harkkola (Staroje Garkolovo, 142), Viistinä (Vistino, 141) jt.

Enne Teist maailmasõda eksisteeris Soikkola poolsaarel isurite rahvus-
külanõukogu. 1980. aastate teisel poolel moodustasid isurid ametlikule statis-
tikale vaatamata Soikkola poolsaare ligikaudu 15 külas "kas enamuse või kül-
lalt suure osa elanikest" (Pärdi 1988: 271), ent külad olid rahvaarvult jäänud
tagasihoidlikeks. Tänapäeval leidub isureid veel nii endise Haavikko kui ka
Koporje kihelkonna territooriumil. Kultuuriline äratus on toimunud Soikkola
poolsaarel, kus viimasel aastakümnel on arheoloog Olga Konkova jt ettevõt-
misel loodud isuri muuseum ja kultuuriselts (vt Hmefnik 2005; Nikolaev
2006). Suureks ohuks käsitletavale piirkonnale on hiiglasliku Luuga sadama
rajamine.

Koporje kirikukihelkonna Jamburgi maakonnale kuuluvas pooles leidis
vaid ühes isuritega asustatud külas, nimelt Nurmistos (Urmizno) vähesel
määral 17. sajandil Ida-Soome Savo kihelkonnast emigreerinud soomla-
si ehk savakoid, ülejäänud asulate elanikud olid isurid. Nurmistot mainis
ka Gezelius 17. sajandil (Mikkola 1932b: 36). Üle 200 isuriga külade hulka
kuulus 19. sajandi keskpaiku ainult Taatsoi (Semeiskoje; 228 isurit). Asu-
laid, kus elas 100–199 isurit, oli toona kuus, sh Ilmola (Ilmovo, 171), Suuri-
Raikkova (Bolšoje Raikovo, 159), Nurmisto (155). Koporje kirikukihelkond
kuulus osaliselt Jamburgi, osaliselt aga Peterhofi maakonna alla (tabel 7).
Esimeses oli peaaegu samapalju asulaid kui Peterhofi kreisile kuuluvas osas,
kuid külad olid suhteliselt suured ning isurite arv moodustas kogu kihelkon-
na isuritest kaks kolmandikku.

Kerstova kihelkonnas täheldati 17. sajandi teisel poolel isureid Kikkerit-
sas, Karpovos ja Pustomeržas (viimases koos vadjalastega) (Mikkola 1932b:
33). Kaks viimatinimetatud küla jäävad Jamburgist (Kingissepast) mõnevõr-
ra lõuna poole. Hiljem pole mainitud asulaid enam isuri küladeks peetud.

Moloskovitsa kihelkonnas elas 17. sajandil isureid Vruda külas, kuid Mo-
loskovitsa kirikus olevat käinud isegi naaberkihelkonna Jastrebino küla rahvas
(Mikkola 1932b: 43). Hilisemad andmed isurite kohta seal kandis puuduvad.

Tabel 7. Koporje kihelkonna isuri asulate ja isurite arv (Köppeni järgi).

Maakond	Asulaid	%	Isureid	%
Jamburgi	14	56,00	1454	70,38
Peterhofi	11	44,00	612	29,62
Kokku	25	100,00	2066	100,00

Peterhofi (end Oranienbaumi) maakonnas leidis Gezelius 17. sajandil isureid Koporje, Tyrö (Martõškino) ja Hevaa (Kovaši) kihelkonnas; rohkesti olnud neid ka toonases Uusi-Puura (hiljem Serepetta; vn Žerebjatka), vähe aga Skoritsa kandis (Mikkola 1932a: 29 jj; 1932b: 38 jj). Isuriterohke oli see paikkond ka Köppeni ajal, jäädes 19. sajandi keskpaiku Jamburgi maakonna järel napilt teisele kohale. Seal elas ligemale 6400 isurit 14 kihelkonna 96 asulas. Kõige rohkem leidis isureid Soome lahe äärsetes Oranienbaumi, Hevaa, Meduši ja Koporje kihelkonnas, kus nad moodustasid Peterburi kreisi 14 maakonna isurite arvust üle poole (tabel 8). Maakonna lõunaosas (Volgovo ja Klopitsõ kandis) isureid polnud, v.a Dõlitsõ kirikukihelkond, mis jäi osaliselt Tsarskoje Selo maakonna territooriumile.

Peterhofi maakonnas oli sageli tegu segaküladega, milles elas peale põlisrahva kas savakoid või äürämõisi või mõlemaid, nagu näiteks Türös. 15 külas (15,6%) registreeriti üle 100 isuri, kusjuures üle 200 isuriga külasid oli vaid viis: Lentiisi (Lendovštšina, 238) ja Hevaa (ka Vepsä, vn Kovaši, 225) Kovaši kihelkonnas; Mielisi (Ižorskaja, 209) Strelna kihelkonnas; Haisevaisi (Bolšaja Ižora, 207) Oranienbaumi kihelkonnas ja Joenkülä (Bolšoje Gorlovo, 206) Gostilovo kihelkonnas. 100–199 isuriga külasid oli maakonna ligemale saja asula hulgas 15 ringis, sh eespool mainitud Tieriigola 127 isuriga.

1960. aastate alguses kõnelesid vanemad inimesed isuri keelt endise Hevaa kihelkonna Kangaspää (Novoje Kalištše), Lentiisi, Murdove, Kandokülä ja Hevaa külas ning Oranienbaumi kihelkonna Ühimäki (Krasnaja Gorka) külas (Laanest 1964: 6–7). Tänapäevaks on isurid kunagise Peterhofi maakonna territooriumil peaaegu hääbunud (Mehmet Muslimovi suuline teade, 2006).

Tsarskoje Selo maakonnas, mis jäi Peterburist kagu poole, registreeriti 19. sajandil suhteliselt vähe isureid – alla 400 (tabel 9). Nende külad paiknesid peamiselt maakonna põhjaosas, jäädes keskosas Sivoritša kihelkonna Tihkovitsa (Tihkovitsõ) näol Izvara-Võritsa joonest veidi põhja poole. Kunagi olid isurid elanud tunduvalt lõuna pool, nagu osutavad kohanimed Izora ja Bolšije-Izorõ – viimane üsna Luga kreisi keskuse lähedal. Köppen leidis isuri rahvast peaaesjalikult Dõlitsõ ja Gattšina kirikukihelkonnas suhteliselt väikeste kogukondadena (10–62 inimest) üheskoos savakote ja äürämõistega või ainult esimestega. Mõnevõrra suurem osa Dõlitsõ kihelkonna rahvast jäi Peterhofi kreisi alla (vt tabel 8). Umbes samasugune oli isurite arv ka 1862. aasta andmetel, ent küladena oli nimetatud peale Köppenil esinevate Pien-Kattilaisi (Katlino) ja Peräkülä ainult Korvilahti ja kaks Näppilät (Pegelevo; Spisok 1864: XLIII).

Tabel 8. Peterhofi maakonna isuri asulate ja isurite arv (Köppeni järgi).

Kihelkond	Külasid	%	Isureid	%
Begunitsõ	5	5,21	429	6,71
Djatlitsõ	9	9,38	442	6,91
Dõlitsõ	6	6,25	149	2,33
Globitsõ	3	3,13	406	6,35
Gostilitsõ	2	2,08	261	4,08
Koporje	11	11,46	612	9,57
Kovaši	14	14,58	1149	17,97
Meduši	9	9,38	802	12,55
Oranienbaumi	16	16,67	1158	18,11
Peterhofi	8	8,33	362	5,66
Ropša	8	8,33	238	3,72
Streľna	1	1,04	209	3,27
Znamenskoje	3	3,13	106	1,66
Võssotskoje	1	1,04	70	1,10
Kokku	96	100,00	6393	100,00

Peterburi maakonnas, mis asetses pealinnast põhja pool, elasid isurid, kes kuulusid suuremalt jaolt Matoksa (Matoksi), vähemal määral Toksovo õigeusukiriku alla. Nende külasid leidis hajusalt kogu maakonnas, v.a selle loodeosa. 19. sajandi keskpaiku registreeriti isurid seal enamasti segamini äürämõistega, Haapakangase luterliku kihelkonna territooriumil aga savakotega. Isurite ala ulatus Lempaala (Lembolovo) järvest põhja poole kuni Rautuni. Köppen registreeris toona Peterburi maakonnast üle 1200 isuri. Puhtisuri asulates elas igas külas alla 100 inimese, seevastu segakülad olid rahvaarvult suured, näiteks Revonnenäs (Lissi Nos) kirjutati üles 145 isurit ja 300 savakot, Lempaalas (Lembolovo) 100 isurit 400 äürämõise ning Kuivaisis (Kuivozi) isegi 12 isurit 500 äürämõise kõrval. Lempaala järvest lõuna poole jääva Mäkien külastu alla kuulunud Miskulas, milles Köppeni andmeil elas 47 isurit, oli 19. sajandi algupoolel sündinud tuntud isuri rahvalaulik Larin Paraske.

1882. aasta semstvo organiseeritud loenduse käigus registreeriti Peterburi maakonna 30 külast 1114 väidetavalt tugevasti venestunud isurit, kellest enamik oli (1049) kohalikku päritolu. Rahva arv ei olnud 1848. aastaga oluliselt muutunud, küll aga olid seda osaliselt elupaigad. Suurimad olid toona Mäkienkülä (173 isurit), Starožilovka (111) ja Revonnenä (109; MSNH V 23–24).

Tabel 9. Tsarskoje Selo maakonna isuri asulate ja isurite arv (Köppeni järgi).

Kihelkond	Asulaid	%	Isureid	%
Dõlitsõ	4	33,33	93	25,34
Gattšina	4	33,33	104	28,34
Krasnoje Selo	1	8,33	52	14,17
Pulkovo	1	8,33	62	16,89
Sivoritsõ	2	16,67	56	15,26
Kokku	12	100,00	367	100,00

Schlüsselburgi maakonnas oli 19. sajandil isureid suhteliselt vähe. Nende asualad paiknesid kitsa ribana kreisi lääneosas vastu Peterburi maakonna piiri. Köppeni andmeil leidus kolmes Toksovo kirikukihelkonna külas (Vuoles jt), kus enamuse moodustasid äürämõised, 127 isurit. Fedorov on isuri külade seas nimetanud ka Sohvolat (Sofolovo), kust oli pärit 19. sajandi keskpaiku elanud runolaulik Antropo Melnikov (Fedorov 1983: 99). Seevastu 1862. aasta andmeil elas isureid üksnes Laadoga kanali äärses Lipkas (350; Spisok 1864: XLIII), mida Köppen ei ole üldse maininud.

Viiburi lääni Rautu ja Sakkola (Gromovo) vallas elas Köppeni ajal ligemale 700 kõige põhjapoolsemat isurit peamiselt alla 100 elanikuga külates. Nad kuulusid toona Matoksi (Matoksa) ja alates 1865. aastast Palkeala (Zamostje) õigeusukihelkonda. Asulatest olid teistest mõnevõrra suuremad Lappeela (Lapanais; 138) ja Palkeala (106).

20. sajandi alguseks olid Põhja-Ingeri ja Karjala kannase isurid tõenäoliselt hääbunud. Sellele andsid tubli tõuke impeeriumi pealinna lähedus ja ümberkaudne võimas ingerisoomne elanikkond.

Luuga maakonda, mis jäi 17. sajandil Rootsi-Venemaa piiri lähedale, on isurid traditsioonilise arvamuse kohaselt siirdunud alles pärast Stolbovo rahupeingut (1617), ent Rjabinin (1997: 74) oletas, et Neeva lisajõe Oredeži ääres on elatud juba paar-kolm sajandit varem. Tähelepanu äratavad venekeelsed külanimed, peale Votsko ja Pelkovo (viimane võib olla ühenduses sugunimega *Pelkoisi*). Huvipakkuv on väikese Votsko küla nimi, mis näib viitavat vadjalastele. Usutavasti võis samaaegselt isuritega Oredeži äärde siirduda ka väike arv vadjalasi, kes hiljem isuristusid. Varasemale mittekarjala (isuri) rahvalt võib pärineda puhuti esinev häälikuühend *dr* karjalapärase *zr* asemel, näiteks *kedrän* 'ketran' *kezrän* kõrval (Ariste 1960: 59).

Oredeži isurid, nagu neid kirjanduses nimetatakse, olid kroonutalupojad, ümbritsevad venelased aga mõisnikule kuuluvad. See takistas pärisorjuse kaotamiseni (1861) abielude sõlmimist kahe kogukonna liikmete vahel, mis vältis pikka aega nende assimileerumist. Köppeni andmeil leidus Luga maakonnas 19. sajandi keskpaiku 12 asulat ligemale 2200 isuriga, mis moodustas ligikaudu 10% isurite koguarvust (tabel 10). Asulad olid enamasti suured, üle 200 inimesega, üks (Kremena) neist isegi üle 300 inimesega.

20. sajandi alguseks oli olukord drastiliselt muutunud: kolmes külas (Kremena, Tšernitsa ja Votsko) oli isuri keele kõnelemine lakanud, Niisof-

kas valdas isuri keelt veel pooltosinat ja Luugus kõigest paar-kolm inimest. Ülejäänud külates oli nimetatud keel jäänud vaid eakamate pärusmaaks; osa noorsugu sai kõnest veel aru. Isuri keelemehe V. Junuse andmeil olid Oredeži isurid juba 1930. aastateks peaaegu täielikult venestunud, kuigi neid oli arvuliselt alles veel üle kolmandiku Köppeni registreeritustest (Ariste 1960: 57; vt tabel 4).

1958. aastal oskasid isuri keelt veel mõnel määral üksikud vanakesed, kõige paremini Novinkas, vähem Tšaštšas, veelgi kehvemini Ozerešnos, Jorsofkas ja Nesterkovas. Raskustega suutis emakeeles pikemalt väljenduda vaid üks Novinka eideke, kelle sõnavara oli "väga piiratud, väljendusviis äärmiselt primitiivne." (Ariste 1960: 58–59; Laanest 1960: 179). Interneti andmeil suri viimane Oredeži isur, kes mäletanud veel veidi oma keelt, 1983. aastal (Koňkova 2001b).

Tabel 10. Oredeži isurite arv (Köppeni järgi).

Küla	Isureid	%	Küla	Isureid	%
Jorsofka (Olhovets)	155	7,11	Pelkova (Pelkovo)	297	13,63
Kremena (Kremeno)	329	15,10	Tarassina (Tarasino)	249	11,43
Luugu (Lugi)	197	9,04	Tšaštša	234	10,74
Nesterkova (Nesterkovo)	206	9,45	Tšernitsa	49	2,25
Niisofka (Nizovka)	53	2,43	Votskaja (Votsko, Novoselki)	37	1,70
Novinkku (Novinka)	164	7,53	Kokku	2179	100,00
Oseretsa (Ozerešno)	209	9,59			

Algodust

Isuri keeles pole selliseid vanu erijooni, mis oleksid omased ainult isuritele; siiski on nad aja vältel kujunenud iseseisvaks rahvaks (Ariste 1956: 44). Rahva päritolu kohta käibib mitu seletust. Siinkohal on võimalik peatuda vaid migratsiooniteoorial. Laanest kirjutas nõnda: "Ligikaudu käesoleva aastatuhande alguseni kestis muinaskarjala keeleühtsus, millest pärinevad tänapäeva päriskarjala murrakud, soome keele idamurded ja isuri keel. Selle keeleühtsuse lagunemine oli pikaajaline protsess; see oli seostud muinaskarjalaste järkjärgulise asumisega uutele aladele, mis ulatusid Neeva jõgikonnast kuni Põhja-Soomeni ja Põhja-Karjalani --- Hiljemalt käesoleva aastatuhande esimestel sajanditel siirdus osa muinaskarjalasi Gattšina ja Volhovi vahelisele alale, pannes aluse isuri hõimule. Sellega algas periood, mida nimetame muinasisuri perioodiks. See kestis kuni isurite levimiseni oma praegustesse asukohtadesse ja tänapäeval tuntud murrete eraldumiseni, mis oli lõpule jõudnud hiljemalt 17. sajandil." (Laanest 1986: 152, 153.)

Laanesti jt uurijate järgi asusid karjalased algselt Karjala maakitsusel Laadoga looderannikul, mida peetakse nende algkoduks. Sama teooria kohaselt on isurite algkoduks Gattšina ja Volhovi jõe vaheline ala praeguse Leningradi oblasti idaosas, kust nad arvati olevat järk-järgult siirdunud lääne suunas. Kas see oli hargnemata ühtsus, ei saa tõestada. Kas saab keelte ja rahvaste erinevusi seletada üksnes rändamisteooriaga? Ilmselt tuleks tasakaalukalt arvestada ka keeleuudsuste juba esialgset eripära, samuti ka pikaajalisi kontakte. Tõenäoliselt elasid isurite esivanemad üsna varakult ka Soome lahe lõunarannikul Eesti ala läheduses (Koňkova 1995, 2001a). Sellele osutavad lisaks arheoloogilisele ainesele 15. sajandini Ingerimaa lääneosas elanud ja sealt Kuramaale viidud kreevinite keelemurde ja rõivastuse isuripärasused. See tähendab, et juba enne 1500. aastat olid Soome lahe lõunaranniku lääneosas vadjalased ja isurid naabrid. Enesenimetus, ühised keelejooned, rikkalik rahvaluule jm näitavad, et isurid olid algselt karjalased, kuid võõrad hakkasid neid esmase kohtumispaiga järgi kutsuma isuriteks. Alamlauga isurid on enamasti identiteeti vahetanud vadjalased. Asjaomase rahva laiema asuala kontseptsioon võimaldab paremini selgitada eesti-vadja-isuri ühisjooni (Lauerma 1998; Ariste 1962), sh ehk ka isuri sõnade suuremat sagedust Lüganuse ja Jõhvi murrakus võrreldes Vaivara ja teiste kirderannikumurde idaosaga omadega (Toikka 2003: 128). Eesti, vadja ja isuri algsuguluse ja võimalike kontaktide uurimist tuleks jätkata.

Kirjandus

- Ariste, Paul 1956:** Isuri keelest. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 2*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 32–52.
- Ariste, Paul 1960:** Isuri keelenäiteid. – *Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused 5*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 7–68.
- Ariste, Paul 1962:** Teiste läänemere keelte elemente Vaivara murrakuis. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 8*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 11–18.
- Begunov 1984** = Бегунов, Ю. К. 1984. Древнерусские источники об ижорце Пелгусии-Филиппе, участнике Невской битвы 1240 года. – *Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1983 год*. Москва: Наука, 76–85.
- Čislennost' 1962** = *Численность и расселение народов мира*. Под редакцией С. И. Брука. Москва: Академия наук СССР. Москва, 1962.
- Čislennost' 1984** = *Численность и состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года*. Москва: Финансы статистика, 1984.
- EE** = *Eesti entsüklopeedia 3*. Tartu: Loodus, 1934.
- Ernits, Villem 1925:** Eesti-Ingeri Eesti-Soome kultuursünteesi katselavana. – *Üliõpilasleht 6: Hõimunumber*, 128–130.
- Etnonacionalnye** = *Этнонациональные общности России: Ижора* (http://www2.childfest.ru/good/42/04/06/new_4.htm).
- Fedorov 1983** = Федоров, И. Т 1983: Расселение ижоры в XIX–XX веках. – *Советская этнография 5*, 97–104.
- Georgi, Johann Gottlieb 1790:** *Versuch einer Beschreibung der Russisch kayserslichen Residenzstadt St. Petersburg und der Merkwürdigkeiten der Gegend*. St. Petersburg.
- HLK** = *Henriku Liivimaa kroonika*. Tõlkinud Richard Kleis. Toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
- Hmeľnik 2005** = Хмельник, Татьяна. *Ижора – это не только река* (<http://www.narodru.ru/index.html>; 06.09.2005).
- Ižora 2003** = Ижора. – *Прибалтийско-финские народы России*/ Ответственные редакторы Е. И. Клементьев и Н. В. Шлыгина. Москва: Наука, 2003, 592–620.
- Joalaid, Marje 1999:** Isurid. – *Eesti rahvaste raamat: Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*. Koostanud ja toimetanud Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 197–210.

- Koňkova 1995** = Конькова, О. И. 1995: Ижора и корела: Проблема ранней дифференциации. – *Русский Север: К проблеме локальных групп*. Санкт-Петербург, 43–62.
- Koňkova 2001a** = Конькова, О. И. 2001: Ингерманландская историко-культурная зона в свете данных гуманитарных наук. – *Очерки исторической географии: Северо-Запад России: Славяне и финны*. Под редакцией А. С. Герда и Г. С. Лебедева. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет, 188–231.
- Koňkova 2001b** = Конькова, Олга 2001. Ижора. – *Пчела 34* (<http://www.pchela.ru/podshiv/34/ijora.htm>).
- Kurs, Ott 2006**: *Rajamaade rahvaid*. Eesti mõttelugu 68. Tartu: Ilmamaa.
- Köppen, Peter von 1853**: Die von Ingridern bewohnten Dörfer im St. Peterburgischen Gouvernement. – *Bulletin de la classe des sciences historiques, philologique et politiques de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Pétersbourg*, 11¹⁰, 145–154.
- Köppen, Peter von 1867**: *Erklärender Text zu der ethnographischen Karte St.-Peterburgischer Gouvernements*. St.-Peterburg.
- Laanest, Arvo 1960**: Isuri keele Oredeži murdest. – *Emakeele Seltsi aastaaraamat 6*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 179–195.
- Laanest, Arvo 1964**: *Isurid ja isuri keel – meie lähemaid sugulaskeeli*. Tallinn, 1964.
- Laanest 1966** = Лаанест, А. *Ижорские диалекты: Лингвогеографическое исследование*. Таллин.
- Laanest, Arvo 1986**: *Isuri keele ajalooline foneetika ja morfoloogia*. Tallinn: Valgus.
- Lauerma, Petri 1998**: Vätjalais-virolaisia suhteita. – *Õdagumeresoomõ väikuk keeleq = Läänemeresoomõ väikesed keeled*. Võro Instituudi toimõ-tiseq 4. Võro: Võro Instituut, 88–95.
- Mikkola, J. J. 1932a**: Muutamia tietoja vätjalais- ja inkerikkokylistä 1600-luvun lopulta. – *Virittäjä*, 1, 26–31.
- Mikkola, J. J. 1932b**: Inkerinmaan kreikanuskoisten käännytyksestä vuosina 1683–1700. – *Historiallinen arkisto 39*₅, 1–46.
- MSNH I–XVI 1882–1892** = *Материалы по статистике народного хозяйства в С.-Петербургской губернии I–XVI*. С.-Петербург.
- Mägiste, Julius 1922**: Reisust Eesti-Ingeris. – *Eesti Keel*, 5/6, 156–164.
- Nacionalnyj 1991** = *Национальный состав населения по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года*. Москва: Финансы статистика.

- Naselenie 1998** = *Население России за 100 лет (1897–1997): Статистический сборник*. Москва.
- Nikolaev 2006** = Николаев, Виктор. Магия рыбацкой песни. – *Санкт-Петербургские новости*, (<http://www.spbvedomosti.ru>; 07.09.2006).
- Pervaja 1903** = *Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г. 37: С.-Петербургская губерния*. С.-Петербург, 1903.
- Pärdi, Heiki 1988**: Isurid, Ingerimaa põlisrahvas. – *Eesti Loodus*, 4, 268–273.
- Raspredeleenie** = *Распределение населения по национальности и родному языку* (http://www.ukrcensus.gov.ua/rus/results/nationality_population/nationality_popul1/select_51/?botton=cens_db&box=5.1W&k_t=00&p=25&r_z=1_1&r_z_b=2_1%20&n_page=2; 7.10.2006).
- Rjabinin 1997** = Рябинин, Е. А. 1997. *Финно-угорские племена в составе древней Руси. К истории славяно-финских этнокультурных связей. Историко-археологический очерки*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет.
- Sjögren, Johann Andreas 1861**: *Historisch-ethnographische Abhandlungen über den Finnisch-Russischen Norden*. Gesammelte Schriften 1. St.-Petersburg.
- Spisok 1864** = Список населенных мест по сведениям 1862 года 37: Санкт-Петербургская губерния. Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел.
- Statistika 2000**: *Statistika andmebaas: Rahvaloendus 2000* (http://pub.stat.ee/prx-web.2001/Database/Rahvaloendus/15Rahvus._Emakeel._Veerkeelte_oskus).
- Toikka, Kaja 2003**: *Kirderannikumurde idaosa murde- ja keelekontaktid*. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Vsesojuznaja 1928** = *Всесоюзная перепись населения 1926 г. 1: Северный район, Ленинградско-Карельский район. Народность, родной язык. Возраст. Грамотность*. Москва.
- Vyskočkov 1989** = Выскочков, Л. В. 1989. Об этническом составе сельского населения Северо-Запада России (вторая половина XVIII–XIX в.) – *Петербург и губерния: Историко-этнографические исследования*. Составитель и ответственный редактор Н. В. Юхнёва. Ленинград: Наука, 113–131.
- Õpik, Elina 1970**: *Vadjalastest ja isuritest XVIII saj. lõpul: Etnograafilisi ja lingvistilisi materjale Fjodor Tumanski Peterburi kubermangu kirjelduses*. Toimetanud A. Viires. Tallinn: Valgus.

Enn Ernits: Isuridõ elomaiõst ja algkodost

Kõgõ vanõmbaq kiräliguq teedüsseq isuridõ ja naidõ elomaiõ kotsilõ omaq peri 12. ja 13. aastagasaast (paavstõ bullaq, Henrigu Liivimaa krooniga, Aleksander Nevski elolugu). Isuridõ eräldämine tõisist õdagumeresuumlaisist anna ei tulõmuisi, selle et inämbüisi saa ei nimil sarnasusõ peräst vaiht tetäq. 1684. aastagal mainitõ supõrintendent Johannes Gezelius noorõmb isuriid ellev pallodõn Ingerimaa külin. 18. aastagasaal om naidõ elomaid mainnuq aoluulanõ ja litõraat Fjodor Tumanski ni akadeemik Johann Gottlieb Georgi. Täpsämb teedüs isuridõ kotsilõ om peri viil 19. aastagasaal keskpaigast teno akadeemik Peter von Köppeni (1853, 1867) innukusõlõ. Tuul aol elli taa rahvas päämädselt Peterburi kupõrmangu kuvvõn maakunnan (17 800 inemist 222 asulan) ja vähämbäl hulgal (689 isurit 16 asulan) Soomõ suurvürstiriigi Viiburi läänin. Rahva kogoarvost elli 40% Jamburgi ja 33–35% Peterhofi maakunnan. Kaõs lövvüs kiräsõnan isuridõ hulga kotsilõ vastakäüvä teedüs. Näütüses om pallodõn teossin ja uurmiisin naidõ kogohulgas Köppenile tukõn märgit õnnõ 17 800. Ao- ja kodoluulasõ Fedorovi (1983) artiklin är tuuduq numbriq isuridõ kotsilõ olõ-i kaõs õigõq.

Edimädsõ ülevinnemaalidsõ inemiisi loetusõga 1897. aastagal panti Peterburi (üten pääliinaga) ja Novgorodi kupõrmangun kirjä vastavalt 13 721 ja 4 isurit. Peterhofi maakunnan elli näid toonaq 6673 (48,63% Peterburi kupõrmangu isuriist), Jamburgi kreisin 6407 (46,69%), Luga maakunnan 635 (4,63%) ja Peterburi liinan õnnõ 6 isurit. 1926. aastagal panti Vinnemaal kirjä 16 137 isurit, kinkast põhiosa elli Leningradi oblasti Kattila, Oranienbaumi ja Kingissepa rajoonin. Päält tuu elli tuudaigu 1027 isurit Eesti Vabariigilõ kuulunu Ingerimaa osa (nn Eesti-Ingeri) pääl. Päält Tõist ilmasõta oll isuridõ arv väega kõvva vähänüq (1062 isurit 1959. aastagal). 2002. aastaga teedüse perrä oll Vinnemaal 327 isurit. Väega veidükese (v.a Ukrainan) lövvüs isuriid muialgi inneskidse Nõvvukogodõ Liidu ala pääl, sh Eestin, kon oll 2000. aastaga inemiisi loetusõ perrä 62 isurit.

Migratsiooniteooria perrä peetäs isuridõ algkodos Gattšina ja Volhovi jõõ vaihõlist alla parhilladsõ Leningradi oblasti hummoguosan, kost nä arvati ollõv kõrd-kõrrast õdagu poolõ lännüq (Laanest 1986). Arheoluug Korikova uurimiisi alossõs võttõn andas seon kirotusõn lisatõõstust tuu kotsilõ, et osa isuridõ edevanõmbit võidsõ jo küländ ammu elläq Soomõ lahe lõunõveere pääl Eesti ala lähkün. Isuridõ lõunõpiir jääs vallalidsõs.

KUIDAS VADJALASED MÄLETAVAD TAIMEDE NIMETUSI. *MAAMUNAA TAPPAB?*

HEINIKE HEINSOO

Sissejuhatus

Vadjamaa ekspeditsioonil 1997. aastal osales koos minuga Raija Kangassalo Uumaja ülikoolist. Uurimisreisil olles saatis ta koju kirja, milles kirjutas, et *maamuna tappab*. Et soome keeles tähendaks see ‘murumuna tapab’, tekita-sid need kaks sõna esialgu segadust ja pärast palju nalja, sest tegelikult olid need alguseks maal üsna levinud vestlusele, kas kartulit jätkub. Oma 1978. aastal kaitstud diplomitöö “Vadjakeelne põllumajandusterminoloogia” jaoks tehtud välitööde (1976–1978, 3 ekspeditsiooni) käigus sain küll palju materjali, kuid uut oli selles vähe. Pigem sain kinnitust tekstikogudest ja sõna-varakataloogist leitule. Tol ajal mäletati mitmeid põllumajandusega seotud kombeid (näiteks esimese lõigatud viljavihu õnnistamine, nn *sarkajako* ehk see, kuidas põllumaad külas olid jaotatud jm) ning tunti peamisi viljasid (nii aed- kui ka juurvilju). Ühtlasi selgus, et tunti hästi ka metsamarju ja puid.

Ka Toivo Vuorala (1960: 118) toonitab põllumajanduse tähtsust vadja-lastele: “Vatjalaisten elinkeinoelämän perusta on maataloudessa. Naapu-reittensa inkeröisten ja Inkeriin muutaneiden suomalaisten tavoin he olivat vähävaraisia pienviljelijöitä.” Kuigi Vaipooles oli suur osa ka kalapüügil, oli sealsetele vadjalastelegi põllumajandus esmatähtsaks. Nüüdseks on ka-lapüük hääbunud, põllumajandus piirdub aiamaaga, kuid metsaande kogu-takse tänapäevalgi.

Varasemad vadja keele taimenimetuste käsitlused

Kõige enam vadja taimenimetusi on kogunud Gustav Vilbaste, kelle kogusse kuulub üle 40 000 sedeli ning kes on materjali saanud nii kirjandusest kui ka välitöödelt. Vilbaste käis Paul Aristega 1956. aastal Ingerimaal. Esialgu kogusid nad Soikkola poolsaarel isuri materjale, misjärel Vilbaste läks vadja aladele – läänevadja orko ja mätši rühma küladesse. Keelematerjali kogumisel kasutas Vilbaste vene keele abi, seda eriti just puude ja põõsaste, tera- ja

keeduviljade, samuti ka marjade ja seente nimetuste küsimisel. Samuti näitas ta sageli keelejuhile enda kogutud taime või viis keelejuhi loodusesse.

Vilbaste taimenimede sõnastiku tugevaks küljeks on see, et ta on märkinud nimetuse juurde külanime või allika, kust taime nimetus on saadud. Näiteks kui ta on nime allikaks märkinud Tsvetkov, siis tähendab see, et tegemist on Jõgõperä keelekasutusega, sest Tsvetkov toetus oma sõnastikus just Jõgõperä murdele. Nii kajastab sõnastik ka eri külade keelekasutust.

Aasta pärast ekspeditsiooni Emakeele Seltsi aastaraamatus avaldatud artiklis (Vilbaste 1957) välja toodud taimenimetused (kokku 231 nimetust, mõisteid vähem) on kogutud Kattilast, Korovaisist, Kõrvõttulast, Matist ja Savvokkalast. Oma artiklis konstateeris ta: “Märgatavalt suurt taimenimede tundmist ei võinud ma just tähele panna, kuid võib siiski öelda, et tähtsaimaid taimi kodu ümbruses tuntakse.” (Vilbaste 1957: 174.)

Vilbaste on proovinud anda võimalikult ammendavat sõnaloendit, nt sõnast *sõstar* on esitatud järgnevad variandid: *kaunizmarja* (Kattila), *kaunizmarje* (Tsvetkov), *sesser* (Tsvetkov), *smorõd* (Korovaisi), *smāroda* (Mati). Tema sõnaloendist võib leida ka sise- ja lõpukaolisi vorme, nt *rautanõkõzõd* ‘raudnõgesed’, *rautaroho*, *rautkukat* ‘raudrohi’ (Mati, Savvokkala, Kattila), *rautroho* (Tsvetkov), *raut-nekezed*, *rautpaju*, *rautroho*. Liitsõnal kord esineb lõpukadu esimeses komponendis, kord taas mitte.

Enne ekspeditsioonile minekut oli Vilbaste läbi töötanud Tsvetkovi käsikirjalise Jõgõperä murde sõnaraamatu (ilmunud 1995), Väino Alava “Vatjalaisia hääta poja”, Paul Ariste materjalid (1935, 1948) ning Reinholdi “Suomalaisia kasvu-nimeä”. Tsvetkovi sõnaraamatu käsikirjast sai Vilbaste sadakond Reinholdilt kümme ning Alavalt vaid kaheksa nimetust.

Tsvetkov oli sõnaraamatu käsikirjas vadjakeelsele taimenimetusele andnud kas eesti- või venekeelse vaste (Vilbaste lisas neile ladinakeelse nimetuse). Tsvetkovi sõnaraamat ei ole aga alati hea abimees, sest kohati ei ole tema tõlgetest võimalik aru saada, nt esineb sõnaraamatus järgmine kirje: *sesser* “hansperi; sõster”; (смородина) [viinimarja]...: *kauniš sessera kutsuta vël kauniz marjessi*. ‘punast sõstart kutsuti veel /sünonüüm/’). (Tsvetkov 1995: 294.)

Tsvetkovi sõnad on enamasti lõpukaolised, mis on iseloomulik Jõgõperä keelekasutusele, *āp* pro *āpa*; *fjolk* pro *fjolka*; *glaiZ* pro *glaiZ(a)* ‘kõrkjas, pilliroog’. Kohati esineb sõnaraamatus ka lõpukaota vorme: *grežovniĳ* ‘karusmari’; *krežovnikka*, *križovnikka*. Jõgõperäle on iseloomulik ka vene laenu helistumine: *dovarišša* pro *tovarišš(a)*; siiski on Tsvetkovil kirja pandud ka helitu variant.

Urve Karring kaitses 1982. aastal diplomitöö “Botaanikaalane sõnavara vadja keeles”. Kahjuks ei määratle ta selgelt keelematerjali kogumisprintsipi. Küll aga ütleb, et kasutas Vilbaste artiklit (1957), Lauri Posti ja Seppo Suhose 1980. aastal ilmunud Kukkosi murde sõnaraamatut ning käis ka ise 1979. ja 1981. aastal Liivtšüläs, Luuditsas ja Rajos botaanikasõnavara kogumas. Mäletan, et ta küsitles siiski ka Jõgõperäl elavat Mari Petrovat (s 1915). Tööst ei kajastu kahjuks, mis on autori enda kogutud ning mis on kirjalikest allikatest võetud. Muidugi ei ole see ka kõigi sõnade (nt *puū*, *maā*) puhul oluline.

Kui hästi vadjalased taimenimetusi mäletavad?

Üldiselt ollakse arvamusel, et loodusobjektide nimetused unustatakse kergesti. Et teada saada, mil määral vadjalased taimenimetusi mäletavad, ja vaadata, mis Vilbaste sõnastikus esitatust veel meeles on, küsitlesin vadjalasi 2006. ja 2007. aastal. Küsides võtsin aluseks Vilbaste taimeloendi, tõlkisin taimenimetused vene keelde ning palusin keelejuhil tõlkida need omakorda vadja keelde. Vene keele kaudu küsimisel on muidugi omad puudujäägid, näiteks jäi võimalus, et informant ei teadnud venekeelset taimenimetust. Vajadusel abistasime ka ise vadja keeles, et sõna mälust esile tuua.

Vadja keelejuhid, keda küsitlesin, olid:

- Ivan Georgijev (IG), sündinud Luuditsas 1928, vanemad vadjalased;
- Nikolai Nesterov (NN), sündinud Luuditsas 1921, vanemad vadjalased;
- Sergei Jefimov (SJ), sündinud Luuditsas 1956, vanemad vadjalased;
- Valentin Filippov (VF), sündinud Luuditsas 1932, isuri-vadja vanemad;
- Paša Kartašova (PK), sündinud Liivtšüläs 1928, vanemad vadjalased;
- Raissa Kutinova (RK), sündinud Jõgõperäl 1932, vanemad vadjalased;
- Niina Lenivenko (NL), sündinud Jõgõperäl 1935, vanemad vadjalased (Raissa Kutinova õde);
- Zina Saveljeva (ZS), sündinud Luuditsas 1938, tema lapsendasid Liivtšülä vadjalased;
- Aleksander Borissof (AB), sündinud Jõgõperäl 1931, vanemad vadjalased.

Kõiki keelejuhte ei olnud võimalik samamoodi küsitleda. Näiteks on Nestorovi vadja keele oskus hea, aga ta ei kuule; seetõttu ei olnud võimalik teda

süsteemiliselt vene keele kaudu küsitleda. Valentin Filippov ei hoolinud eriti küsimustele vastamisest.

2007. aasta suvel õnnestus tänu Feodor Rožanski (Moskva Teaduste Akadeemia) juhendamisel korraldatud ekspeditsioonile saada võrdlusmaterjali ka Soikkola poolsaarelt. Isuri keelejuhtideks olid

Anastassia Ivanovna Filippova (AI), sündinud 1926, vanemad isurid;

Valentina Fjodorovna Džalalova (VF), sündinud 1935, vanemad isurid;

Maria Mihailovna Truštšenkova (MT), ligi 70-aastane, vanemad isurid;

Leonti Petrov (LP) sündinud 1925, vanemad isurid.

Vilbaste loendist lähtudes ning seda täiendades, olen koostanud tabeli 1¹. Mõnede nimetuste puhul olen kahelnud ladinakeelses nimetuses. Vilbaste esitatud taimenimetused olen esitanud ühes lahtris, omalt poolt olen lisanud mõningaid kommentaare.

¹ Kui ma ei maini tabelis keelejuhti, siis on taimenimetus suuremale osale keelejuhtidele teada.

Tabel 1. Vilbaste materjalidest lähtuv taimenimetuste loend.

vadja (Vilbaste)	ladina	vene	vadja	eesti	isuri
kūsi	<i>Picea excelsa</i>	ель	kūsi,	kuusk	kūži (VF)
jolka	<i>Picea excelsa</i>	елка	jolka, uvvessi vuvvessi tūti	(jõulu)kuusk	jolka
māntpū, hoŋk-pū, petāje, petājā, pihko, pihku	<i>Pinus sylvestris</i>	сосна	petāzikkoza etī kalmod 'māndide all oli surnuaed' (IG), petāje (NL, RK), petājā (PK, SJ, AB); hoŋkpū (IG)	mānd	pettājā (AI)
kataga, katage, nemme katag	<i>Juniperus communis</i>	можжевел ьник	katage (RK, NL), kataga (AB, ZS, PK)	kadakas	kattaje (VF), kattaja (AI)
kedre Tsv: seeder, kedr	<i>Pinus cembra</i>	кедр	ep kazva meil	seeder	
saksā kūsi	<i>Larix</i>	лиственница (сибирская)		lehis	листвен- ница
kahtši, kazgeŋ, koivu	<i>Betula</i>	береза	koivu (NL, RK, PK), kazepū (IG, NN)	kask	kojvu (VF)
mārjakoivu	<i>Betula pendula</i> var. <i>karelica</i>	карельс- кая береза		karjala kask, maarjakask	

nīni, nīnipū, līpa	Tilia cordata	липа	līpa tunti laenuna vene keelest	pärn	līli pū (VF), nīzi pū (AI)
sarnpū, sārni	Fraxinus excelsior	ясень	ei teata, arvatakse, et seda seal ei kasva	saar	šārni (VF), šāre pū (AI), l sārni pū
klon, vāhtera	Acer platanoides	клен	kljon	vaher	vaher pū
jalaje	Ulmus laevis	ильм		jalakas	
tšünnäppäi- ne, tschyn- näppäine	Ulmus campestris	вяз, карагач, берест		künnapuu	
tammi	Quercus robur	дуб черешча- тый	tammi	tamm	tammi (VF), tammi pū (AI)
	Castanea	каштан	kastańja pū (IG, PK, NN), kastńi (RK, ZS)	kastan	kaštani (VF), kaštana pū (TR)
le, leppä, leppäpū	Alnus	осьа	leppä (PK), lepp (RK, NL, ZS)	lepp	leppä (VF, TR)
paju, pajupū	Salix (peamiselt põõsas)	ива	paju	paju	paju pū, ajva pū (AI)
saksā paju, Tsv: verba, valkā paju	Salix alba	ветла		hõbepaju	
tōmi, tōmikaz, tōmikka, tōmikpū, tōmipū, tamippū	Prunus padus	черемуха	tōmi(pū) (IG, NN, PK, AB)	toomingas	tūmi marja (VF), tūmi marja pū (TR)

pihlaja, pihl, pihl- pū, pihla- pū, pihlepu	Sorbus aucuparia	рябина	pihlapū, pihla (IG, PK, NL, RK, AB)	pihlakas	pihlaja pū (VF), pihla marja, pihla pū, pihla (AI), pihla marja pū (MM)
pähtšempū, pähtšenpū	Corylus avellana	орешник	pähtšinā- pū (IG, PK, AB)	sarapuu	pähkenā pū (VF, TR), pähkenā pehot (AI)
kalim- marjeppū, kalina	Viburnum opulus	калина	kalīna	lodjapuu	
orja- marjappū	Rosa canina	шиповник		kibuviits	orja marja (VF), ori marja (AI)
siren, sireni	Syringa vulgaris	сирень	sireni	sirel	sireni, šireni (VF), sireni, sireni pehko (AI)
agatsi, akātsia	Acacia	акация		akaatsia	
brāgātši	Rhamnus frangula	крушина ольхоидная		paakspuu	
eunappū, eunpu	Pyrus malus	яблоня	omenpū	õunapuu	ommena pū (VF, AI)
grūši	Pirus communis	груша	grūša grūša meil eb ē (IG)	pirnipuu	gruša (VF)
vižeņ- marjapū, mārjapū	Prunus cerasus	вишня	višnja	kirsipuu	mežimarja, maežimarja pū (VF, AI)

slīvappū, slīvei	Prunus domestica	слива	slivapū tšūlm vetti, ep kazvo meil 'kūlm vōttis, ei kasva meil' (PK), sliva (IG, AB, RK, NL)	ploomipuu	šliv pū, šlivi pū (VF, AI)
smāroda, smorōda	Ribes	смородина		sōstar	
kaunizmarja, kaunizmarje, kaunis smorōda, kauniz smāroda, šessara, šesser	Ribes rubrum	красная смородина	kaniz marja (NL, IG, RK, AB); sessar (PK, VF, IG); smorodazs (NL, RK)	punane sōstar	punnajn marja (VF, AI), kihkara marja (PE)
mussamarja, mussa smāroda, mušmarje, mušsesser, musta smorōda	Ribes nigrum	черная смородина	mussamarja, musta smoroda	must sōstar	mušta marja
taitšinmarja, taitšin- marjapū	Ribes alpinum	смородина аглиская		mage sōstar	
bābukaz, bābukež, vābukka, mal'ina	Rubus idaeus	малина	bābukaz (NL, RK, AB, IG, ZS, PK), vāpukka (IG)	vaarikas	Bābukajjn (VF), vābukajjn (AI)

mätäpä	Rubus	спелая моршка	mätäpä (AB, PK, IG)	küps murakas	
karūmarjē, Tsv: karumurak, karuvabarn, vohomarja	Rubus caesius	ежевика сизая		põld- e karu- murakas, karuvabarn	
grīžovnik, križovnik, križovnikka	Ribes grossularia	крьжовник	krežovnik	karusmari	križanikko, (VF), križovnikka (AI)
māzikaz, māzikež	Fragaria vesca	клубника, земляника	mansikaz (PK), māzikaz (AB, NL, RK, IG), glubnika (NK)	maasikas	ütlevad, et varem ei olnud
georgin	Dahlia variabilis	геаргин		daalia	
perttsa	Capsicum annum, Piper nigrum	перец	perttsa	pipar	pertsu (VF)
sipuli, lūk	Allium cepa	лук	lūkka	sibul	laukka (VF, AI)
				roheline sibul	rohhoim laukka (AI)
hren	Armoracia rusticana	хрен	hren	mādarõigas	
fõkl, vjogla	Beta vulgaris rubra	свекла	svjokla (IG, ZS), vjokla (NL, RK), pēt-jūrikaz (PK)	peet	võgla (VF, AI)
nagriz	Brassica rapa	репа	rēppa	naeris	nagriš (VF), nagrišš (TR)

rettšā, Tsv: redka	Raphanus sativus	редька	rettšā	rõigas	rütkā (VF, TR)
	Raphanus sativus niger	редька черная	mussa retšā (PK, IG)	mustrõigas	mušta retka (AI)
redisk, Tsv: rediska	Raphanus sativus radicula	редиска	redisk	redis	
kāli, kapussa, kapuš	Brassica oleracea	капуста	kapuss(a)	kapsas	kabušta (VF, AI)
brukva, lanttu	Brassica napus	брюква	brukva (ZS, RK, NL, IG, SJ), lanttu (PK)	kaalikas	lanttu (VF, AI, TR)
borkken, morkovka	Daucus carota	морковка	borkkan(a)	porgand	porkkona (VF, AI)
māmuna, mā omēna	Solanum tuberosum	картошка	māmuna	kartul	mā muna (VF, AI)
uguritsad, ugurits	Cucumis sativus	огурец	ugurits(a)	kurk	uguritsa (VF, AI)
petrušk(a)	Petroselinum sativum	петрушка	petrušk(a)	petersell	
musikka, musikež	Vaccinium myrtillus	черника	musikaz (IG, SJ, NL, RK), mussi- kaz (PK)	mustikas	mušikkain (VF, AI)
jōmukka	Vaccinium uliginosum	голубика	jōmukka (AB, PK)	sinikas	jūmukkain (VF), jōmukkain (AI)
pōla, pūlekež, pōllaz	Vaccinium vitis-idaea	брусника	pōlaz (RK, NL, AB, IG, SJ), pōla (PK)	pohl	pūla (VF), pōla (AI)

Jevikez, jevikaz, jevikka, ?kuremarjed Tsv: brusnika	Vaccinium oxycoccus = Oxycoccus palustris	клюквка	jevikez (AB, NL, RK, ZS), jevikaz (IG, NN, SJ)	jõhvikas	karpula (VF, AI)
murag, murakka, mūraga	Rubus chamaemorus	морошка	muragaz (IG, NN, SJ), murag (NL, RK, AB),	murakas	murama (VF)
lillikkain	Rubus saxatilis	костяника		linnumari, e lillakas;	isuri keele- juht tunneb kirjelduse järgi ära, aga nimetada ei oska
sigāmarjad	Arctosta- phylos uva-ursi	толокнянка		leesikas	
varežmarja	Empetrum nigrum	черный ерник		kukemari	
borovik, valkea griba	Boletus edulis	боровик	borovikka (IG, NN), valka griba (AB, PK)	kivipuravik	provikka (VF), valkea porovikka, tumma porovikka (AI)
āpobahka	Leccinum aurantiacum	подосиновик	āpobahka (AB, PK), āpasīni (IG)	puna- puravik, haava- puravik	puna pā (AI)
kahtsiobahka	Leccinum scabrum	березовик		kase- puravik	kojvu obogat (VF)
	Cantharellus cibarius	лисички	kasutatakse venekeelsena	kukeseen	peton šāret (VF)

	Suillus granulatus	маслята	Lampa-obahka (AB)	lambatatt, lambapuravik	lampan obogat
šīni	Russula	сыроежка	šīni (IG, AB)	pilvik	
gruzd	Lactarius piperatus	груздь	gruzd (AB, IG, SJ, RK)	riisikas	
ārūd, harkūli, apila, klēver	Trifolium pratense	клевер	klēveri	ristikhein	hārūt (VF), klēveri (AI), hārūt hejnā (TR)
īri-ernēd harkūli	Vicia cracca	мышинный горошек	hīirierne (PK)	hiirehernes	īren herne (VF, AI), hīren kukkoi
viki, vīka	Vicia sativa	вика		kurehened, vikk	hīren herne (VF, AI), hīren kukkoi (AI) loomatoiduks)
rautaroho, rautkukad, rautroho, Tsv: gussinaja trava	Achillea millefolium	тысячелистник	rautroho (PK, IG), tejatšilistnik (RK); vene laenu kasutab enamik vadjalasi; on ravimtaimena tuntud	raudrohi	
katikāpālād	Antennaria dioeca	кошачья лапа, плаун	katikāp (PK)	kassikāpp	kažin kāppālet (VF)
kolokoftšik	Campanula persicifolia	колокольчик	kolokoftšik	kellukas, kurekatel	

sinikukka, rüttšē-kuk̄, ruizkukk	Campanula rotundifolia; vastavad: Centaurea cyanus	василек, колокольчик	ruiskuk̄ (PK, IG), vasilok	ümarlehe- line kellukas, rukkilill	rujš kukka (VF)
romaška	Chamomilla suaveolens	ромашка	haizeva romaška	kummel	
romaška	Achillea ptarmica ?	тысячи- листник птармика		võsa- raudrohi	
romašk (Tsv)	Anthemis tinctoria	ромашка, пупавка	romaška	(kollane) karikakar	
kassēroho	Agrostis	полевица	kassēroho (AB)	Vilbaste: Agrostis jt kasteheinad	
timofeik̄	Phlenum pratense	timoфеевка		timut	nimetavad vene keeles
tē-lehto	Plantago major	подоро- жник	tēleho (PK)	teeleht	
kaporski tšai	Epilobium angustifolium	кипрей	kaporski tšai; tuntakse taime, vadjakeels et nimetust ei teata	põdrakanep, pajulill	majdo hejnā (VF)
keltakukka	Raphanus raphanistrum			põldrõigas	
	Taraxacum officinale	одуванчик	keltakukka	võilill	
erazroho	Agropyron repens	пырейник		orashein	peri
kanarbikko, nemmi	Calluna vulgaris	вереск	kanervo (PK, IG)	kanarbik	kattaje (AI), VFi sõnul ei ole nii
landešši	Convallaria majalis	ландыш	landešši	maikelluke	
fialk̄	Viola	фиалка		kannike	

skorospelk, Tsv: skorospelka	Primula officinalis	первоцвет, примула		nurmenukk	
skorospelka		скорспелка	skorospelka	varajane roosa kartulisort	
ivan-da- maria	Melampyrum nemorosum	иван-да- марья, марьянник дубравный	ivan-da- maria	härghein	janin kukka (VF), jani kukka (AI)
nezabutki	Myosotis	незабудка	nezabutka	meelespea, lõosilm	
mak̄	Papaver somniferum	мак	makki	moon	māki (VF, AI)
saviroho	Chenopodium album, Atriplex patula (?)	лебеда	saviroho (AB)	harilik malts või valge hanimalts	šavi heinä (VF, AI, TR)
hapo- ublikez, ublikez	Rumex acetosa	щавель	apo-roho (NL, NN) ublikaz (PK)	hapuoblikas	šulo heinä (VF)
valerjaņk	Valeriana officinalis	валериана	valerjaņka	palderjan	
mārjaroho	Thymus serpyllum	богородская травя, тимьян		nõmm- liivatee	VF nimetab vene keeles, ei tea, kuidas välja näeb
uni-roho, Tsv: maioran dikij	Origanum vulgare	майоран дикий		pune (vorstirohi)	
šuppulehoḃ	Arctium tomentosum	лопух		takjas	tikkitakkjain (VF), rummen lehti (TR)

putke	Anthriscus silvestris,	зонтичное	putke (JG, PK, AB)	mets-harakputk	putki (VF), karhun putki (VF)
aragalaba	Aegopodium podagraria	погренок		naat	
karu-pudged, Tsv: karuputked	Heracleum sibricum	борщевик	karuputke (AB, IG, VF)	karuputk	
	Sonchus	осот	pimäroho (IG)	ohakas	ohja hejnä (VF)
peltikez	Urtica dioica	крапива	peltikez	nõges	poldikkain (AI)
rautanekezed, rautnekezed, nekez	Utrica urens	жгучая крапива	rautnekez (IG), poltikaz (PK), peltikez (NL, RK, AB, ZS)	raudnõges	
imettši	Lamium	глухая крапива	poltikaz, peltikez	iminõges	poldikkajin
jänesekapuz, jäneseublikez, haporo	Oxalis acetosella	очиток, заячья капуста	apo-roho (PK), jänesekapusa (IG)	jänese-kapsas	janikšen šulo heinä (VF), janikšen kapušta (VF, AI)
	Carum	тмин	kumina (PK)	köömen	kummina (VF)
senajalgad	Aspidium jt	попоротник	štanajalg (PK), sõna meenus, kui eestikeelse nimetuse ütlesime	sõnajalg	šanajalga (VF), vanikše važbas (VF), kanerva (TR) – ilmselt vale

ežz, ežzad	Equisetum	хвощ		osi	pökkij (VF), pökkeij (TR)
karusammel	Polytrichum commune	кукушкин лен		karusammal, käolina	
ruiz, rüiz	Secale cereale	рожь	ruiz, rüiz	rukis	rujš (VF, TR)
suviruiz	Secale cereale aestivum	яровая рожь	suvikaz	suvirukis	
nisu	Triticum vulgare	пшеница	nisu	nisu	vehnä (VF, AI, TR)
kagr(a)	Avena sativa	овес	kagra	kaer	kagra (VF, AI)
gretšin	Fagopyrum sagittatum	гречиха	grettša grettšina	tatar	pitsurva, pitšurva (VF) – tangu nimetus, taime nime ei teata
jatšmen, ezr(a)	Hordeum sativum	ячмень	ezra	oder	ožra (VF), ozra (AI, TR)
umal, umala, umalad	Humulus lupulus	хмель	umala (IG, PK, RK, AB)	humal	hummala (VF), humala (AI)
lina	Linum usitatissimum	лен	lina	lina	pelvaš (VF), pellovaš (AI)
kanepi, kanevo, kańivo	Cannabis sativa	конопля	kańiv (IG)	kanep	
boba, upa, uvad	Vicia faba	боб	bob (AB, RK, NL, ZS), upa (PK, IG)	uba	pabu (VF, AI)

fassoļ	Phaseolus vulgaris	фасоль	fasol(i)	aeduba, türgi uba	ütlevad, et neil ei ole olnud
meri-rōko	Phragmites communis	камыш, тростник	rōko (PK, IG, AB, RK)	pilliroog	
glaiz(a)	Scirpus lacustris	камыш	glaiza (PK, AB, IG)	(mets)kōrkjas, kaisel	
	Typha	рогоз		hundinui	putki hejnā (TR)
puļpukaz	Nymphaea candida, Nymphaea alba	кубышка	buļbukaz (PK, AB, RK, NL)	vesikupp, vesiroos (ei tehta vahet)	
juhtiein	Nardus stricta	осока		jusshein	jūšši (VF), lejčka hejnā (VF)
vēhka	Calla palustris	белокрыльник		soovōhk	
vilpā	Eriophorum	пухонос		villpea	
porotšello	Trollius europaeus	купальница		kullerkupp	
sītņik, Tsv: sitņik	Juncus (effusus)	ситник		luga	

Diskussioon ja kokkuvõte

Juba Vilbaste materjalidest tuli esile keelekasutuse muutus, mis meie materjalide lisades muutus veelgi ilmekamaks. Näiteks kui Reinholdil on riskheina vasteks *apila*, siis kogumisretke käigus on Vilbaste Mati külast fikseerinud vene laenu *klēver*, mis on tänapäeva Vaipooles ainulevinud. Kui Tsvetkov esitab nimetuse *vaahtera* ja Mati külast on Vilbaste kirja pannud *klon*, siis tänapäevases keelekasutuses on Vaipooles ainuvõimalikuks *klon*.

Ühel taimel on sageli mitu erinevat nimetust, nt Tsvetkovil on *peltikez* ja Aristel *raut-nekezed*, Matist ja Savvokkalast on kirja pandud *rautanekezed* 'raudnõgesed', *imetši* 'iminõges'. Tänapäeva keelekasutajad ütlevad, et kõik need nimetused tähistavad sama taime.

Huvitav on *kaporski tšai*, mille puhul taime nimetada ei osata. Reklaam teepakil ütleb järgmist: "Tee sai oma nime Peterburgi kubermangu Kaporje küla järgi, kus seda 19. sajandil valmistati taimest *kunpeü*. See on ilus kõrge taim heleroosade õitega. Tee ise on valmistatud ainult taime lehtedest. Seda on vaja säilitada pimedas kohas ilma kõrvaliste lõhnadeta. Kõige parema maitse omandab tee alles pärast kuuajalist seismist. Teel on rahustav toime, kuna temas pole kofeiini. See-eest sisaldab tee tervet kompleksi ravimaineid ja sel on põletikuvastane toime. Valmistamisviis: puistata tee kannu, üks lusikatäis tassi kohta ja lisaks veel üks lusikatäis. Valada kuuma veega üle ja lasta 5–10 minutit seista. Tänapäeval joo meelsasti kt-d, kuna see sisaldab palju vitamiine ja on maitsetult meeldiv." Seda teed valmistavad koolilapsed Luuditsa muuseumis muuseumijuhataja Tatjana Jefimova ja õpetaja Zinaida Saveljeva käe all. Teed tehakse harilikust piimalildest e põdrakanepist.

Suhe aialilledega on hiline ja seetõttu on ka nende nimetused venekeelset. Sama võib öelda ka maitsetaimede nimetuste kohta, nt *petruška*, *ukroppi*, *hren*, *peerets*, ka *perts*, *tšesnokk*. Sibula nimetusena on kasutusel venekeelne *lukk(a)*, vene laenud on ka *uguritsa* 'kurk' ja *pomidora* 'tomat'.

Kõige paremini tunti puude nimetusi. Ei teatud vaid neid, mis kodukandis ei kasva või on haruldased, nt *saksā kūsi*, *sārni*, *kedr(e)*. Huvitav on sõna *kuusk* kasutus nii vadja kui ka isuri keeles: omakeelne nimetus tähistab metsas kasvavat puud, vene laen (jõulu)kuuske.

Samuti tunti hästi aedviljade nimetusi. Kõige halvemini teati aasa- ja niidutaimi ja nende nimetusi enamasti vene keeles, nt *тысячелистник* pro *raut(a)roho*.

Erakordselt vähe teati sõna *hoņk-puu*. Meie kuulsime seda sõna vaid ühe keelejuhi käest – Ivan Georgijevilt, kes arvas, et see on sama, mis *petäjä*

(vadja keele sõnaraamatu järgi tähistab see sõna aga vana, suurt ja jämedat mändi). Ariste materjalides olevat sõna *mäntpuu* ja Vaipoollest ning Kattilast Setälä kirja pandud *mäntä* ei ole tänapäeval enam kasutusel. *Petäzikko* on vana sõna eri murdealadel, aga Luuditsa ja Liivtsülä piiril tähistab see ka vana surnuaia kohta, millele pärast II maailmasõda tehti *jēgerikoto*, s.o jahimeeste maja.

Kõige parema vadja keele tundmisega paistsid silma Ivan Georgijev ja Paša Kartašova. Kartašova andis sageli ka seletusi, nt *rōko on klaiza* 'kamōši. *rōko on kerkaā, pitšä, sūri kak metlā a klaiza on matala* 'r. on pilliroog, kõrkjās; r. on kõrge, pikk nagu luud, aga k. on madal'; *leppäkā kallā savustettī* 'lepaga kala suitsetati'; *agatsi ontši, mejjē vitta eb ē* 'akaatsia ongi, meie viisil [vadja keeles] ei ole'. Puude kohta ütles ta sageli: "*meil ep kazva*" 'meil ei kasva'. Rabarberi kohta kasutasid ülejäänud keelejuhid vene sõna *reveń*, aga Kartašova kasutas sõna *rapari-kukke*. Ta teadis ainukesena ka sõna *kōltkukka*, pakkus selle ise välja tähistamiseks võilille, vadja keele sõnaraamatu järgi tähistab see aga igasugust kollast lille (VKS II: 350).

Tuleb ära märkida, et sageli tuli vastus alles siis, kui küsitaja ütles nimetuse vadja keeles ette. Selleleustus vastus *ni ontši* 'nii ongi' või *mitä siä tšüzüt kui tād*. Ivan Georgijev kõneleb küll väga hästi vadja keelt, aga kui ta midagi ei tea, vastab *no ижорски не знаю*. Tema venekeelne lapselaps, kes on lasteansambli Linnut liige ja õpib usinalt vadja keelt, parandas teda pidevalt sõnadega *no водски, дедушка*.

Teiste keelejuhtide teadmised olid vähesemad, katkendlikumad. Vene keele mõju ja keelejuhtide eakus annavad tunda.

Isuri keelejuhte oli vähem, aga taimenimetusi tunti vadjalastega sarnaselt: puude, põõsaste, aedviljade ja teraviljade nimetusi teati, vähem tunti niidutaimi.

Kindlasti oleks kogumisretke tulemus olnud parem ja usaldusväärsem, kui kaasas oleks olnud mõni piltidega taimeraamat (nt Toomas Kuke "Eesti taimede kukeaabits"). Sellele mõttele tulime kahjuks liiga hilja.

Siiski saime 2006. ja 2007. aasta kogumisretke järel üht-teist Vilbaste sõnavarale lisada (tõsi, vadja keele sõnaraamatus on need olemas), nt *bulbukaz* (PK), *leho* 'teeleht' (PK), *raparperi-kukka* 'rabarber'.

Kuulajana on inimesel palju suurem keeleline kompetents kui kõnelejana. Keele oskamine võib olla passiivne, valdamine eeldab aktiivset keelekasutust. Vadjalaste ja isurite puhul on tegemist passiivse keeleoskusega; vadjalased ei kõnele vadja keelt ka omavahel. Keel elab vaid mälusopis.

Kirjandus

- Alava, Väino 1909:** Vatjalaisia häätapoja. Häälauluja ja -itkuja. – *Suomi IV*:7, 1–77.
- Ariste, Paul 1935:** Wotische Sprachproben. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat* 1933. Tartu, S. 1–85.
- Ariste, Paul 1948:** Vadja keele grammatika. Tartu.
- Heinsoo, Heinike 1978:** *Vadjakeelne põllumajandusterminoloogia*. Diplomitöö. Käsikiri Tartu Ülikooli soome-ugri osakonnas.
- Karring, Urve 1982:** *Botaanikaalane sõnavara vadja keeles* Diplomitöö. Käsikiri Tartu Ülikooli soome-ugri osakonnas.
- Kukk, Toomas 2005:** *Eesti taimede kukeaabits*. Tallinn: Varrak.
- Posti, Lauri, Seppo Suhonen 1980:** *Vatjan kielen Kukkosin murteen sanakirja*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae, 19. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
- Reinholm, H. A. 1850:** *Suomalaisia kasvunimejä*. Suomi, Tidskrift i fosterländska ämnen. Helsinki.
- Tsvetkov, Dmitri 1995:** *Vatjan kielen Joenperän murteen sanasto*. Toimitannut, kääntheissanaston ja hakemiston laatinut Johanna Lakkso. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXV. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
- Vilbaste, Gustav 1957:** Vadja taimenimesid. – *Emakeele Seltsi aastaraamat III*. Tallinn, 173–180.
- Vuorela, Toivo 1960:** Vatjalaiset. – *Suomensukuiset kansat*. SKST 264, 112–136.
- VKS I** = *Vadja keele sõnaraamat I*. Tallinn 1990.
- VKS II** = *Vadja keele sõnaraamat II*. Tallinn 1994.

Heinike Heinsoo: Kuis vadālasõq mälehtäseq kasvõ nimmi?

Laabsahe kõnõlõs vadā kiilt kümmekund inemist. Naist kinkalgi olõ-i võimalik egäpäävätsen elon imäkiilt kõnõlda. Inemise mälon hoitus esiq valdkundõ sõnavara esiqmuudu alalõ. 2006. ja 2007. aastaga suvõl küsütelimi Vaipoolõn Jõgõperäl, Liivtšülän ja Luutsan vadā keelejuhtõ, et saiaq teedäq, kuis nä tundvaq kasvonimmi. Alossõs olliq Gustav Vilbaste “Vadja taime-nimedest”. Hariligult annimi keelejuhile kasvonime vinne keelen. Tõnõkõrd sai tettüs ka vastapite – oodimi vadākeelitsle nimele vinnekeelist vastust.

Matõrjal om ärq tuud tabõlin. Vilbaste mitmõkujolidsõq, esiqsugutsidõ välläütlemiisi perrä üles kirotõduq kasvonimeq ommaq ütte pantuq ja naidõ mano om är tuud nimi ladina, vinne ja eesti keelen ni vaðalaisi man parhillaq ette tuõval kujol. Matõrjali om saad ka kolmõlt isuri keelejuhilt ni tuugi om tabõlilõ mano pant.

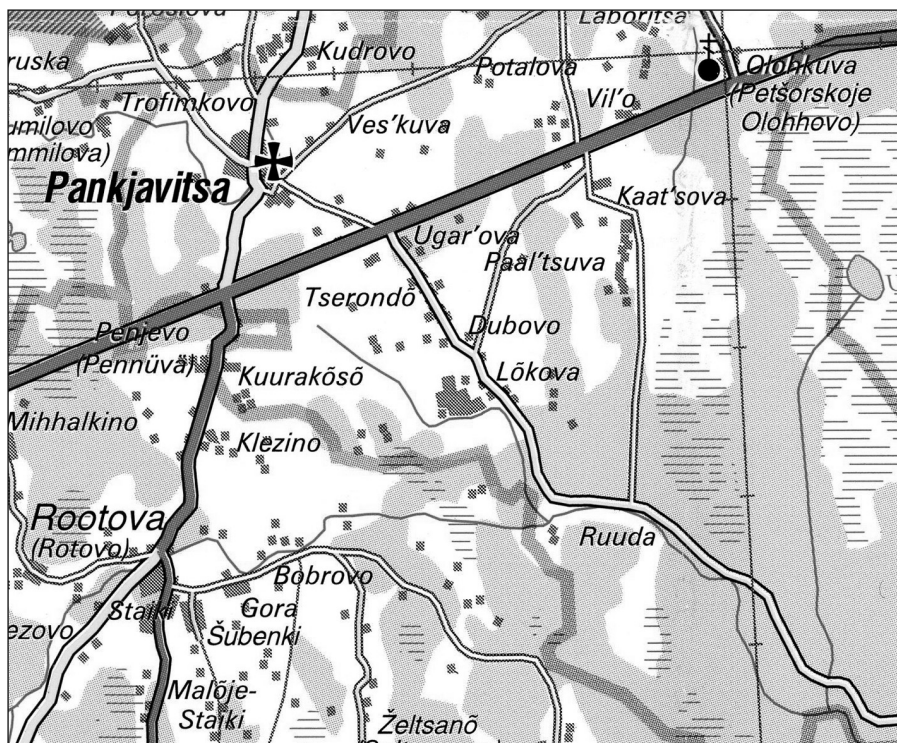
Kõgõ parõmbahe olliq vaðalaisil meelen puiõ, puhmõ, marjo ja aiaviljo nimeq, näütüses *tammi* ‘tamm’, *leppä* ‘lepp’, *kuusi* ‘kuus’, *paju* ‘pai’, *petäjä* ‘petäi’; *mussa (kaunis) marja* ‘sitik, hõrak’, *sõssar* ‘jaanimari?’; *muragaz* ‘murahek’, *musikaz* ‘mustik’; *maamuna* ‘kardohk’, *borkkana* ‘põrknaas’. Kehvembähe tiiti hainamaa- ja niidühaino. Väega sagõhõhe tarvitõdi vinnekeelitsit nimetüisi, nt *ukroppi* ‘till’, *ugurittsa* ‘kurk’, *pomidora* ‘tomat’, *lukka* ‘sipul’. Samamamuudu tetti ka lillinimetüisiga, nt *landõõši* ‘maikell’, *makki* ‘muun’. Samasugumadsõq olliq ka isuridõ tiidmiseq luudusõ kotsilõ.

Kasvonimeq nakkasõq unõhuma, selle et luudusõga ütenolõmist om hulga veidemb. Perrä ommaq jäänüq õnnõ tahramaaq ja puuq kodomaja ümbren.

VANNOIMMI PERÄNDÜS VAHTSÕN KOTON. VÕRO REGILAUJA HIIOMAAL

HELEN KÕMMUS

Märdikuun 2004 vei hää õnn minno Hiiomaal Kärkla liinan kokko võrokõsõst rahvaperimüse hää tundja Mäe Lainea. Timä perimüsmälon om jutussit, naljo, mängo- ja tandsukireldüisi ja murdõkeelitsit üteliisi. Tä mälehtäs häste innesõaaisõ võro külä ello ja tuuaigsit kombit. Esiqeräle väärtüsilik ja põnnõv om timä lauluvara, kohe kuulus viistöist vanna ja vahtsõmbat rahvalaulu. Hää helüga Laine-tädi laulõ siän olf ka paar võrokõisist sugulaisilt latsõpõlvõn opitut vanna hääd regilaulu. Üttekokko om välitõie aigo tett viis ja puul tunni helü- ja videosalvõstuisi, saad käsikiräline elolugu, lauluteksti ja 12 pääväpilti.

Joonis 1. Petserimaa kaart (Regio 1999), Ruuda külä kotus.

Võro külä Petserimaal

Mäe Laine, näiopõlvõnimega Lepla sündü Vilo vallan Ruuda jõõ veeren Ruuda külän 1932. aastal 18. mahlakuu pääväl. Ruuda olf võrokõisi külä seto külli vaihõl, umbõs säidse kilomiitret Pankjavitsast lõuna poolõ (kaeq joonis 1). Ruuda külän olliq taloq hajovalla nigu muial Lõuna-Eesti mägitõside maiõ pääl, mitte ria pääl, nigu setodõl kombõs. “Ruuda küla oli Petserimaa ääreala, “perätü koht”, nagu tavatseti ütelda, kuid looduslikult väga ilus. Küla kui sellist polnud, olid vaid üksikud laialipilatud talud. Ruudas elasid eesti pered või nagu kohapeal öeldi “tshukna”.” (Mägi 2006: 1.)

Laine esäpoolidsõq vavananõmbaõq olliq Petserimaalõ tulnuq umbõs 1886. aastal Vahtsõliina ja Rõugõ kandist ja ostnuq hindäle Ruudalõ talokrundi. Imäpoolidsõq sugulasõq olliq peri Ruusmäe kandist. (Kaeq foto 1) Päält Tõist ilmasõta, ku olliq segädseq aoq, läts pereq Vahtsõliina esäpoolitsidõ sugulaisi mano elämä.

Hiiomaalõ sattu Laine 1956. aastal päält Tarto liina oppajidõ seminäri vinne keele osakunna lõpõtämist ammõdialadsõ suunamisõga. Edimält ollf tä oppaja Lauka koolin, sõs kooniq pensionilõ jäämiseniq Kärðla keskkoolin vinne

Foto 1. Leplatõ perrekund Ruuda külän 1936. aastal. Laine om häädkätt tõnõ.

keele oppaja. Hiiomaalt löudse tä hindäle tõsõpoolõ ja sündüq latsõq. Timä kodokiil om parhillaq külh eesti kiil, a imäkiil om täl meelen ja veren. Kõik timä vanõmbaq rahvalauluq ommaq võrokeelidseq. Kõkkõ latsõiän võrokeelitsen külän kasudõn opitut om tä ka umilõ latsilõ kõnõlnuq ja edesi opanuq.

Laine kirof mullõ uma elo- ja perreluu. A tä häbend' tuud võro keeli kirotaq, selle et olõ-iq uman imäkeelen kunagi kiroutama opnuq. Tuust huulmada olliq timä kirätüküq väega tihtsähe võro kultuuriga kõüdedüq ja sagõhöhe tulf ette muhehit murdõkeelitsit üteliisi.

“Mina olen püüdnud oma armast emakeelt alal hoida omal moel, hoida kõike seda, mida nägin ja kogesin lapsepõlves, oma kodukülas Ruudas. Kui sa küsisid minult, kas ma pean ennast võrokeseks, siia ma jäin mõtlema selle üle, kes ma olen. Naaberküla setud ütlesid meie kohta “Tshukna tšort, piimapört, hapnõpiimä hapatus ja kohopiima kupatus”. Ei ole ma mingi hapatus ega kupatus. Kui olen tšuhkna siis olen. Minu suguselts oli Vastseliina luteri koguduse hingekirjas ja ka oma viimase puhkepaiga saanud Vastseliina surnuaial. Koduseks keeleks oli meil võru murre. Meie elasime Petserimaal, suguselts oli aga Sise-Eestis st Haanjas, Ruusmäel, Vastseliinas, Viitkal, Oraval jm. Kuigi olen 50 aastat Hiiumaal elanud, austan ma oma mälestuses oma vanemaid ja nende kombeid ja keelt. Mina kui võsu nende kannust olen ikka võrumeelne ja -keelne.”¹ (Mägi 2006: 2.)

Vannoimmi oppus

Laine oppõ umaq rahvalauluq esäimält Juuli-Marielt ja imä sõsarõlt Almalt, kiä olliq lauluq perinüq umilt vanaimmilt (kaeq foto 2). Laul ja pillimäng olliq näide perren iks avvo seen olnuq. “Teine ema õde Emma-tädi elas Haanjas, üsna Munamäe külje all. Lauludele lisaks oli seal väga popp ka kandlemäng. Viitka sugulased olid kõvad lauluarmastajad. Olid pulmad või leeripeod – lauldi nii, et “lagi kerkis”. Sugulastel meil käies oli ikka külakostiks laul. Sõda tegi muidugi omad karmid korrektiivid, kadusid mitmedki lähedased, elud paisati segi. Kuid laul ei surnud. Nad muutsid küll oma sisu, kuid nad jäid inimeste juurde ja käisid varjuna neil kaasas. Laul oli vajalik.” (Mägi 2006: 3.)

Alma olf sündünüq 1897, ärq koolnuq 1981 Vahtsõliinan. Tä olf uma elo elänüq Ruusmäe kandin, a ku olf lāsäs jäänüq, tulf tä 1930. aastil Vilo valda

¹ Informandi kiräviis om nii siin ku ka edespite esitet muutmalda kujol.

kolinuidõ sugulaisi mano elämä. Kuna timä poig kuuli noorõlt ärq, sõs käve tä hää meelega sõsara latsi hoitman. Lainõ olf perre kõgõ noorõmb lats ja Alma-tädi silmäterä. Tädi olf hää helüga ja laul hää meelega. “Tädi oli hea laulja ja laulude pagas oli suur. Minu isapoolne vanaisa Gustav-Eduard ütles ikka, kui tädi meile Ruuta tuli, et kõster tuli.” (Mägi 2006: 2)

A laul es olõq õnnõ lõbu. Vanno regilaulõ laul Alma latsilõ ilmaasjo seletämises ja õigidõ kombidõ oppamisõs. Egäl laulul olf uma lugu ja oppusõjüvä seen.

“Tädi laulis palju ja ka kogu aeg seletas, mis need laulud tähendasid.” (Mägi 2006: 3) Alma-tädi lauluq olliq väikolõ Lainele väega põnövaq. Näütüses laul “*Veli ai ussõ*” (kaeq joonis 2), kon veli ai sõsarõ talost vällä. Ku veel sõsarõ pillipuhkmisõ pääle süämetunnistus heränes, sõs ärqpahandõt sõsar ei tulõq kutsmisõst huulmada inämb sugulaisi mano elämä, a jääs mõtsa pihlapuu ja kadaja ravitsaq. Regilaulu oppus olf, et veljo ja sõsaridõ vaihõl piät hää läbisaaminõ olõma. Tuu om kõgõlõ suguvõsalõ suur häbü, ku

Foto 2. Vanaimä Juuli-Marie Lepla ja Alma Kübar 1970. aastil.

Foto 3. Laine ja Otto üten Kõmmusõ Heleniga 2006. aasta vahtsõaastakuun Hiiomaal Kärđlan.

perreliikmidõ vaihõl juhtus nii niguq laulun.

Kosjalaulun “Vanamiis minno kose” (sõnaq kirotanuq Mäe Laine 31.03.2005 Hiiomaal Kärđlan) kitt kosilanõ vällävalitut ja hinnäst ni umma varra. Laulu kokkovõttõs ütelf tädi, et “paremp om ellä vana vařon kui noore ilon”. (Mägi 2006: 5)

*Vanamiis minno kose,
Habõmist haugatõli.
Illos tütrek, vallus tütrek,
Mis sul viga mullõ tulla,
Mul om muro mullust leibä,
Koorik om viil kolmõaastast.*

Laine esäimä Juuli-Marie Lepla, näiopõlvõnimega Jäär oll peri Vahtsõliina kihlkunnast Viitkalt, sündünüq 1879. aastagal Oraval, är koolnuq 1970. aastal Vahtsõliinan. Vanaimä vaesõlatsõlaul kõnõlõs, kuis imä arm kaos üten imä surma ja puhtidõga. Vaenõlats löüd kafan kävven imä kalmu ja kuts

koolnut havvast üles nösõma. Perän tuud tulõ latsõ kurtminõ kuõa võõrasimä ja uibust pessüvitso võtmisõ üle ni uibuhäelmside võrdlõminõ hõpõkarikahe sadavidõ vaesõlatsõ pisaridõga. Laulu oppus olf tuu, et vaesit ja nõrgakõisi piät avitama. Ja muidoki seletäs laul tuud, et uma imä arm om kõgõ suurõmb, säänest tõist ei olõq. “Vaeslapse laulu kuulsin ma oma vanaemalt Juuli-Marielt, kes oli sündinud 1879. aastal Orava vallas. Vanaema rääkis ka sellest, et emaarmastus on ülim, see saadab last kõikjal. Ema surmaga kaob ka last kaitsev emaarm ja laps jääb “vaeslatsõks”, teistele tõugata-tõmmata. Lauldes olid vanaemal tihti pisarad silmis ja ta pühkis silmi põlleservaga.” (Mägi 2006: 4.)

Huvitav om tuu, et neli aastat vanõmb sõsar Leida mälehtë-iq nii häste vanaimä ja tädi oppamist, tuuperäst, et vanõmbaq võtiq timä jo tüüle ja ka pidolõ ütten, ku noorõmb latskõnõ kodo hoitaq jätet. “Sugulased elasid meil väljaspool Petserimaad (peamiselt Vastseliina ja Rõugõ kandis). Kui neile

Veli aij us - sõ vä - ra - vis - ta, us - sõ um - ist huu - nis - ta,
 Sis ma pan - ni pal - lu pak - ku, sis ma lät - si lai - a laan - dõ,
 Säält ma löüd - se luid - sõ lu - tu, luid - sõ lu - tu, puid - sõ pil - li,
 Nak - si pil - li pu - hu - ma - he, luis - ta lut - tu a - ja - ma - he,
 Veli tul' us - sõ kul - lõ - ma - he, Kuu - lõ kos mi sõ - sar om - mõ,
 Tu - lõ ko - do, sõsa - rõ - kõ - nõ, tu - lõ ko - do, arm - sa - kõ - nõ,
 Ei ma tu - lõ, ve - le - ke - ne, ei ma tu - lõ, arm - sa - kõ - nõ.
 Pihlapuu - marä siin min - nu toit - va, kada - ja - ma - rä kas - va - ta - sõ.

Joonis 2. Veli ai ussõ / Põlatud laps. Lauluq Mäe Laine 31.03.2005 Hiio - maal Kärđlan. Salvõstanuq Keedusõ Sulev, noodistanuq Kõmmusõ Helen, sõnaq kirotanuq Mäe Laine. Informandi kiräviis muutmada.

külla mindi, kutsuti Alma-tädi koduhoidjaks. Õde oli vanem, õde võeti külla kaasa. Mina jäin koju. Ja siis lõi Alma-tädi oma lauluregistrid lahti. – Nii kordus see aastas mitu korda.” (Mägi 2006: 2)

Regilaulõ taustast ja keelest

“Veli ai ussõ” (kaeq joonis 2) kuulus üle Eesti tunnõt ja armastõt laulutüübi “Põlõt lats” ala (Tedre 1974: 186). Sagõhõhe (ja ka seon laulun) sulas taa ütte laulutüübiga “Sarvõpuhkja”, miä om levinüq päämädselt Lõuna-Eestin (Tedre 1974: 136).

Vaesõlatsõlaul “Väikene olli” (kaeq joonis 3) on põimunuq mitmõst vaesõlatsõlaulust: “Imä havval”, “Imä ja armuq” ja “Võõralt vitsa, umalt leibä”. Laulutüüp „Imä havval” olõ-iq õnnõ kõgõ populaarsõmb vaesõlatsõlaul, a ülepeä üts armastatumbit ja laembalt tunnõtuid laulõ kogo mi regivärsilidsen repertuaarin. Ülemaalidsõlt üleskirotõduidõ variantõ arvu poolõst om seo üts rekordtüüpe (1000 variandi ümbre). “Imä havval” om ummaumuudu temaatilidsen tefes, mink ümbre kogonõs hulga tõisi vaesõlatsõlaulõ. (Tedre 1974: 221–222.)

Laulust “Vanamiis minno kose” olliq Lainel andaq õnnõ sõnaq. Tuu om üle Eesti tunnõt košalaul, miä mahus tüüprühmä “Tulõ mullõ”, täpsämbähe Lõuna-Eestin levinü laulutüübi “Illos näiu, tulõ mullõ” alla (Tedre 1974: 275–277).

Laine imäkeelest – võro keelest – või regilaulõ põhal üteldäq järgmäst.² Laulõn kostu hummoguvõro kiil, täpsämbähe Vahtsõliina vai Rõugõ murrak, miä om segi õdaguvõro elementega. Näütüses või tuvvaq *n*-inessiivi (nt *mõtsan*) ja *u*-lõpu (nt *kokku*) (kaeq Keem 1997).

Vanõmbin laulõn om võro kiil küländ illos ja puhas, eesti mõjjõ om veidüq. Eesti kiräkeelega segi ommaq rohkõmb vahtsõmbaq lauluq. Laine laulukeelen om eesti mõjo näütüses tegosõna *n*-lõpp (nt *laulan*), *s*-inessiiv (nt *mõisas*) jms.

Õdaguvõro vormiq ommaq arvadaq peri imä sõsara, tädi Alma käest, kiä olf Ruusmäelt peri. Eesti mõjoq ommaq loomuliguq, ku nii kavva, üle 50 aastaga, võro keele seest ärq olõt eesti keeleruumin.

² Laine laulõ keele uurmisõ man sai ma api ja juhatust Jüva Sulõvilt.

Märkiq tulõ tuud, et Laine laulõn olõ-iq seto keele juuni. Informandi mälehtüisi perrä oll' ümbrekunna ainsa võro külä ja seto nuuri vaihõlinõ läbi-käümine küländ tihhe. Suhtluskiil kujosi tõõnäolidsõlt suurõmba kõnõlõjiddõ grupi kõnõkombilõ vastavahe. Võro ja seto kõnnõpruugil vaihõtegemist mälehtäs Laine selgehe üttest perrekundlikust arvosaamatusõst 1930. aastaga lõpust. Nimelt sai tä latsõn seto muudu kõnõldõn imä käest võttaq. Immä pahand' tütre kiilde siginenüq sõnalõpulinõ h, miä näide kododsõn võro keelepruugin oll' *n* (nt võro *mõtsan*, seto *mõtsah*). Tuu, et Lainele tutvaq seto keele esiqerälidsüseq es mugandüq timä võro laulukeelen, and tunnistust tuust, et vanaimmilt kuulduq regilauluq olliq peri väega vanast, ausast ja kimmäst võrokeelitsest kultuurist.

Lõpõtusõs

Ütes vastusõs küsüsmüsele, mille vanaq regilauluq ja muu perimüs ommaq Laine mälehtüisin selgehe alalõ hoitunuq, om timä geograafilinõ ja aolinõ distants sünnükodost. Laine hääd latsõpõlvõlaulõ mälehtämist saa seletäq suuri elomuutuisigaq. Kimmäs latsõpõlv üten vannovanõmbidõ oppusõga jäi väega selgehe miilde võrrõldõn segädse sõaao ja karmõ päältsõa-ao noorõpõlvõaastidõga. Hiiomaa tull' timä ello juhusõ läbi ni kultuurilidsõlt ja keelelidselt võõran kotussõn harinõminõ oll' suurõs katsumusõs. Latsõn opiduq rahvalauluq jäiq kimmähe miilde ku märk õnnõlikust ja vafolidsõst, a kaotõdust paradiisist.

Alma-tädi ja vanaimä Juuli olliq peri viil kultuurist, kon regilaulusõnol oll' vägi seen. Tuu perändüse om Laine tenoga vasta võtnuq ja sünnükotost kavvõhe luudun vahtsõn koton alalõ hoitnuq.

Väi - ke-ne ol - li es näe mi - na, kuis mul kuu - li u - ma i - mä,
väi - ke-ne ol - li es näe mi - na, kuis mul kuu - li u - ma i - mä.
I - mä vii - di us - sõst väl - lä, arm see lät - se ak - nõst väl - lä,
i - mä vii - di us - sõst väl - lä, arm see lät - se ak - nõst väl - lä.
I - mä vii - di tiid pi - tõ, arm läts tii - viirt pi - te,
i - mä vii - di tiid pi tõ, arm läts tii - viirt pi - te.
I - mä hau - da las - ti, arm al - la lan - gö - si,
i - mä hau - da las - ti, arm al - la lan - gö - si.
Ka - rän käv - ven lõü - se mi - na, kos ol' ma - tõ - tu mu i - mä,
ka - rän käv - ven lõü - se mi - na, kos ol' ma - tõ - tu mu i - mä.
Mus - ta mul - la mät - tä a - la, val - gö lii - va val - li a - la,
mus - ta mul - la mät - tä a la, val - gö lii - va val - li a - la.

I - mä nõs - ta pää - kest, mi - na nõs - ta mät - tä - kest, ,
 i - mä nõs - ta pää - kest, mi - na nõs - ta mät - tä - kest.
 Sul - lõ kai - ba u - ma i - mä, mis mul te - gi võõ - ras i - mä, ,
 sul - lõ kai - ba u - ma i - mä, mis mul te - gi võõ - ras i - mä.
 Võõ - ras i - mä min - no pes - se viis - kõrd pää - van vit - su - ga, ,
 võõ - ras i - mä min - no pes - se viis - kõrd pää - van vit - su - ga.
 Võõ - ras i - ma min - nu ai - je ui - bo a - la vit - su tuu - ma, ,
 võõ - ras i - mä min - nu ai - je ui - bo a - la vit - su tuu - ma.
 Ui - bost sa - tõ häi - er - mit, mi - nu sil - mist pi - sa - rit, ,
 ui - bost sa - tõ häi - er - mit, mi - nu si - mist pi - sa - rit.
 Ui - bu häel - me, sil - mä - pi - sa - ra sa - tõ hõ - põ kaa - ri - ka - he, ,
 ui - bu häel - me, sil - mä - pi - sa - ra sa - tõ hõ - põ kaa - ri - ka - he.

Joonis 3. *Väikene olli / Vaeslatsõlaul.* Lauluq Laine Mägi 31.03.2005 Hii-omaal Kärđlan. Salvõstanuq Keedusõ Sulev, noodistanuq Kõmmusõ Helen, sõnaq kirotanuq Mäe Laine. Informandi kiräviis muutmada.

Autori valdusõn olõvaq kogoq:

I Mäe Laine, 1.11.2004 Kärđlan. 2 h helüsalvõstuisi minidisk-kassetin. Salvõstanuq Kõmmusõ Helen. Sisu: 1 regilaul, 10 vahtsõmbat rahvalaulu, 2 tandsukireldüst, 3 nalja, mälehtüseq;

II Mäe Laine, 31.03.2005 Kärđlan. 2 lk käsikiri. Kirotanuq Mäe Laine. Sisu: 2 regilaulu, tekstiq üten kommõntaarõga;

III Mäe Laine, 31.03.2005 Kärđlan. 2 h videosalvõstuisi VHS kasseti pääl. Salvõstanuq Sulev Keedus jt. Sisu: 2 regilaulu ja vahtsõmbat rahvalaulu üten kommõntaarõga, 2 nalfandit, mälehtüseq;

IV Mäe Laine, 8.01.2006 Kärđlan. 2 lk käsikiri. Kirotanuq Mäe Lainõ. Sisu: 2 regilaulu, tekstiq üten kommõntaarõga;

V Mäe Laine, süküskuu 2006 Kärđlan. 19 lk käsikiri. Kirotanuq Mäe Laine. Sisu: 2 regilaulu, 9 vahtsõmbat rahvalaulu, 1 latsilaul, 2 umaloomingulist laulu, tekstiq üten kommõntaarõga, elolugu, mälehtüseq;

VI Mäe Laine, 7.10.2006 Kärđlan. 1,5 h helüsalvõstus kasseti pääl. Salvõstanuq Kõmmusõ Helen. Sisu: noorõpõlvõmälehtüseq;

VII Mäe Laine. 12 päävápilti sugulaisist ja Ruuda küla elost-olost 1932–2006. Skaneerit rehekuun 2006.

Lätteq

Mägi, Laine 2006: *Elulugu, rahvalaulud, kommentaarid*. Käsikiri autori valduses.

Keem, Hella 1997: *Võru keel*. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, Võru Instituut. Tallinn: Eesti TA Emakeele Selts.

Tedre, Ülo (koost) 1974: *Eesti rahvalaulud IV*. Antoloogia. Tallinn: Eesti Raamat.

Helen Kõmmus: Vanaemade pärandus uues kodus. Võru regilaulja Hiiumaal.

Artikkel käsitleb Hiiumaal elava võrukese Laine Mägi regilaule, emakeelt ja võru meelt. Aastatel 2004–2007 on kirjandusmuuseumi etnomusikoloogia osakonna kogumistööde käigus temalt kogutud 15 vanemat ja uuemat rahvalaulu, muinasjutte, naljandeid, tantsu- ja mängukirjeldusi, murdekeelt jm. Laine sündis 1932. aastal Vilo vallas Ruuda külas, mis oli võru küla setu asualal.

Oma lauluvara jm pärimuse õppis ta lapsena isa emalt Juuli-Marielt ja ema õelt Almalt. Kirjutises arutletakse üksikasjalisemalt võru lauliku kolme regilaulu üle: vaeslapselaul „Väikene olli“, jutustav laul „Põlatu lats“ ja kosjalaul „Vanamiis minno kose“. Analüüsi objektiks on nii regilaulude tüüp, tekst, viis kui ka keel. Kokkuvõtlikult võib öelda, et nimetatud regilaulude tekstid ja viisid esindavad hästi vanemat rahvalaulukihistust. Nendes kasutatav idavõru keel, täpsemalt Vastseliina või Rõuge murrak, milles esineb lõunavõru keelerühma elemente, on üsna väheste eesti kirjakeele mõjudega. Artiklit ilmestavad tsitaadid Laine mälestustest, eeskätt sõjaeelse võru küla eluolust ja võrukeelsest kultuurist. Üheks vastuseks küsimusele, miks vanad regilaulud jm pärimus on Laine mälestustes nii selgelt alles püsinud, on tema ligi poole sajandi pikkune geograafiline ja ajaline distant võrukeelsest sünnikodust, mille tõttu esiemade õpetus kirstalliseerus lauliku meeltes kui märk turvalisest ja muretust lapsepõlvest.

KIELI ON KOTINI

MARJATTA NORMAN

Koti on parhaimmillaan, jos se voi toimia turvallisena näköalapaikkana kunkin perheenjäsenen sisimpään ja stimuloida oman itsensä ymmärtämiseen ja hyväksymiseen. Kaksikulttuurisista kodeista keskusteleminen on ehkä liian paljon keskittynyt lasten kielellisiin saavutuksiin, sen sijaan että pohdittaisiin, millaisia henkisiä voimavaroja lapset saavat kaksikulttuurisen kotinsa perintönä. Kaksikulttuurisuus voi välittää suvaitsevaisuutta ja positiivisia asenteita, joita maailma tulevaisuudessa tarvitsee.

Kansainvälistyminen heijastuu monien ihmisten elämässä varsin kouriintuntuvasti. Eräs merkki siitä ovat kaksikulttuuriset avio-/avoliitot. Suomalaiset solmivat liittoja ulkomaalaisten kanssa yhä enenevässä määrin, ja tällaiset liitot ovat tavallisia niin Norjassa kuin muuallakin maailmassa. Koti merkitsee useimmille turvapaikkaa, jossa voi vaalia yksilöllisiä mieltymyksiä. Koti voi elämän aikana muuttua paljonkin, ja lapsuuden koti voi olla aivan muuta kuin oma koti myöhemmin. Koti on vähemmän staattinen kuin koskaan ennen. Kotimaassa tai ulkomailla perustetut kaksikulttuuriset kodit ovat hyvä esimerkki, miten erilaisista lähtökohdista koteja perustetaan.

Yleensä ajatellaan että ulkomaille avioituvien sopeutuminen sujuu paljon helpommin, jos aviopuoliso on kotoisin siitä maasta jossa asutaan. Ulkomaalaisen puolison suku ja ystävät muodostavat automaattisesti verkoston, joka antaa vetoapua sopeutumiseen. Sopeutuminen ei ole silti ongelmatonta kenellekään. Kaksietnistien pariin kokemukset sopeutumisesta ovat arvokasta tietoa, jota voi hyödyntää integroitumisen yleisessä pohdinnassa. Ei ole samantekevää, mistä siirtolaiset hakevat ne voimavarat, jotka auttavat heitä sopeutumaan uuteen kotimaahan ja samalla säilyttämään omanarvon tuntonsa ja siteet omiin juuriinsa.

Olen otsikoinut artikkelini lauseella “Kieli on kotini”, koska siinä kiteytyy ajatukseni omasta yli 30-vuotisesta siirtolaisuudestani Norjassa. Siihen sisältyy myös muiden norjalaissuomalaisessa avo-/avioliitoissa elävien suomalaisten ajatuksia, joita haastatteleamalla olen kerännyt. Avioituminen ulkomaille on radikaali muutos elämässä. Sen kauaskantoisuutta ei siirtolainen ulkosuomalaisuutensa alkuvaiheessa pysty tajuamaan. Seesteinen kaksikulttuurinen tasapaino saavutetaan tavallisimmin vasta pitkällä aikavälillä. Sitä ennen koetaan monenlaisia ylä- ja alamäkiä ja etsitään ulkosuo-

malaisen uutta identiteettiä. Uusi identiteetti ei lopultakaan ole joko-tai vaan sekä-että olotilaa. Vuosien jälkeen ulkosuomalainen kokee, että hänessä on rikastuttavia piirteitä sekä entisestä että uudesta kulttuuristaan. Tämä on pitkän kehityksen tulosta. (Norman 1994: 52–53.)

Kaksikulttuurinen koti

Haastattelukohteinani ovat olleet suomalaisnaiset, mutta kaksikulttuurinen koti koskee ilmiönä tietysti myös suomalaisia miehiä ja muita kansallisuuksia. Suomalaisnaiset haluavat tuoda suomalaisuuttaan esiin kodin esineistöllä ja tekstiileillä. Kodin sisustaminen on tärkeää, koska sillä tavoin luodaan tuttua ja turvallista tilaa olla. Vähintäänkin yhtä tärkeää näyttää olevan rajojen laajentaminen kodin ulkopuolelle kuulumalla sellaisiin yhteyksiin, jotka vahvistavat identiteettiä ja luovat turvallisuutta. Suomalaiset liittyvät mielellään mukaan suomalaisten yhdistyksiin ja saavat siellä tilaisuuden puhua suomen-kieltä. Monet ovatkin todenneet että toiset suomalaissiirtolaiset merkitsevät heille tavallaan ihmisiä jotka ovat sukulaisten asemassa. Siirtolaisten halusta kuulua yhteen muiden samassa tilanteessa olevien kanssa todistavat useat norjalaissuomalaiset yhdistykset, jossa suomalaisuutta vaalitaan ja suomea puhutaan.

Kodin viihtyisät sisäiset puitteet ja yhteenkuuluvuutta ylläpitävät ulkoiset yhteydet luovat perheenjäsenille turvallisuutta niin kotimaassa kuin ulkomaillakin. Kaksikulttuurista kotia perustettaessa on kuitenkin syytä miettiä, millaisiin asioihin kodin turvallisuus nimenomaan näissä kodeissa perustuu. Kahden kulttuurin yhdistäminen toimivaksi kokonaisuudeksi on haaste, joka vaatii suunnittelua. Millainen koti on, merkitsee paljon vanhemmille ja heidän lastensa kehitykselle.

Sari Pietikäinen on kuvatessaan median mahdollisuuksia vähemmistöjen voimavarana ottanut käyttöön termin *empowerment*. Pietikäinen toteaa että termillä ei ole hyvää suomenkielistä vastinetta, mutta ehdottaa sanaa *voimautuminen*. (Pietikäinen 2006: 214) Termi *empowerment* on paljon käytössä hoitoalalla ja sosionomiassa, kun päämääränä on potilaan/asiakkaan auttaminen näkemään omat ressurssinsa ja niiden avulla pystyä hallitsemaan elämäänsä. (Aambø 2004: 105) Termiä voi hyvin käyttää myös kaksikulttuurisen kodin merkitystä kuvattaessa. Koti on latautumisaika, jossa omia lähtökohtia ja niiden merkitystä koko ajan vahvistetaan. Kulttuureja ei panna paremmuusjärjestykseen eikä niitä arvoteta eri tavoin, vaan

molempia pyritään kotona tasapuolisesti viljelemään. Vaikka kodin ulkopuolella kohdataan enemmistökulttuuri hyvin vahvana, kodin pitäisi pyrkiä kulttuuriseen tasapainoon ja kulttuurien hedelmälliseen rinnakkaiseloon. Kaksikulttuurisen kodin olisi oltava omannäköisensä, sellainen, jossa oma erilaisuus koetaan luonnollisena ja positiivisena. Lapsi voi jossakin vaiheessa kokea kodin ulkopuolella erilaisuutensa negatiivisena, ja tällöin oman kodin puolueettomuus on suureksi avuksi. Kun omilta lapsiltani aikanaan tivattiin tuon tuostakin, oliko ongelmallista, kun kotona puhuttiin kahta kieltä, he yleensä vastasivat: “Kun en tiedä muunlaisesta kodista, niin en osaa sanoa!” He olivat siis hyväksyneet että koti oli sellainen kuin se oli, eikä siinä mitään ihmettelemistä ollut. Uskon että he kokivat jännittävänä, ja usein kiehtovanakin matkat Suomeen, jossa he yhdessä äitinsä kanssa tai omatoimisesti tutustuivat äitinsä taustaan ja kulttuuriin.

Koti on voimautumisen paikka. Kodin kaksikulttuurisuus ei saisi olla ristiriita, vaan kantava voima, joka avaa mahdollisuuksia kokea ja ajatella hieman toisella tavalla kuin kaikki muut.

Kieli – kulttuurin välittäjä

Käsitykseni mukaan kaksikulttuurisen kodin tärkein työväline on kaksi kieltä. On kirjoitettu ja tutkittu paljon millaisia strategioita koti voi käyttää kahta kieltä viljellessään. Keskeinen ohje on yksi kieli-yksi ihminen periaate, joka merkitsee sitä että kumpikin vanhemmista puhuu lapsille omaa äidinkieltään. Tämä saattaa olla valtava haaste sille vanhemmalle joka puhuu vähemmistökieltä lapselle, koska kaikkialla puhuttu enemmistökieli tietysti vahvistaa koko ajan lapsen toista kieltä, mutta toisen kielen vahvistamiseen tarvitaan koko ajan keksiä virikkeitä, jottei sen puhuminen jäisi vain yhden ihmisen varaan. Miten tässä tehtävässä onnistutaan riippuu monista tekijöistä: vanhempien kekseliäisyydestä ja kyvystä välittää vähemmistökieltä lapselle, ympäristön asenteista, yhteyksistä suomalaisiin sukulaisiin ja Suomesta lomamaana, ja lopulta myös onko lapsella mahdollisuuksista saada suomen kielen opetusta koulussa. Huolimatta siitä että kahden kielen tasaveroinen viljeleminen kotona on melkoinen urakka, jossa ei kaikissa perheissä onnistuta toiveitten mukaisesti, sen saavutukset eivät kuitenkaan saisi olla mikään näytön paikka. Onnistumisen mittana ei pitäisi pitää sitä kuinka hyvin tai huonosti lapset puhuvat kahta kieltään. Kaksikielisyys ja -kulttuurisuus merkitsevät paljon enemmän kuin lasten saavutukset käytännön

kielitaidoissa, koti on kasvupohja, joka välittää monia arvoja lapselle.

Kieli ei ole vain kommunikoidusta varten, vaikka moni tuore siirtolainen paneutuukin uuden kotimaansa kielen opettelemiseen varsin innokkaasti juuri siitä syystä, että uudessa kotimaassa on kielellisesti pärjättävä. Verrattain pian heille kuitenkin valkenee, että uusi kieli jää monessa suhteessa vaillinaiseksi, eikä se vielä pitkään aikaan pysty tarjoamaan sellaista lepoa ja rentoutusta kuin oma äidinkieli. Omassa kielessä koetaan *empowerment*, joka eheyttää ja vahvistaa. Vierasta kieltä, tässä tapauksessa norjaa, kuunnellessaan ja puhuessaan siirtolainen tuntee pitkään itsensä oudoksi suhteessa norjalaisiin ja myös suhteessa lapsiinsa, mikäli puhuu heille norjaa. Lapset huomaavat pian ettei äiti puhu ”oikealla” tavalla norjaa ja alkavat jopa korjata äidin puhetta. Äidinkielessä on tuhansia vivahteita ja kulttuurisia ulottuvuuksia, joita kenelläkään siirtolaisella ei aluksi ole uudessa kielessä ja tuskin koskaan onkaan samalla tavoin kuin äidinkielessään. Eräs suomalainen äiti, joka puhui lapsilleen norjaa, kertoi valaisevan esimerkin:

Lapset pyörivät ympärilläni eräässä toimistossa, jossa olimme käymässä, ja yrittivät kaikin tavoin herättää huomiotani. Yritin keskittyä toimitettaviin asioihin ja koetin vaientaa lapsia, lopulta ärsyntyneenä tiuskaisin heille: ”Hold kjeft!” (”Suu kiinni!/Turpa tukkoon!”).

Kyseinen äiti kertoi että hän jälkepäin pohti, mitä kaikkia mahdollisuuksia hänellä olisi ollut, jos hän olisi puhunut lapsilleen äidinkieltään. Tokaisua *suu kiinni/turpa tukkoon* hän ei olisi missään tapauksessa käyttänyt, jos olisi puhunut suomea, mutta norjan kielessä hänellä ei ollut valinnan varaa, hänen piti käyttää niitä sanoja jotka ensi hätään mieleen juolahtivat. Hän totesi, että äidinkielellään hän olisi pystynyt pehmentämään sanomaansa, jopa käyttämään huumoria, ja vaihtoehtoja olisi ollut useita, esimerkiksi *hiljaa!*, *odottakaapa vähän*, *lopettakaa vinkuminen*, *älkää höpsikö/höpöttäkö*, *höpsistä töppöseen!* jne.

Kielellä luomme ilmapiiriä ja tunnelmaa ja teemme kodista omannäköistämme. Ei ole sen vuoksi yhdentekevää, mitä kieltä puhumme lapsille. Vierasta kieltä puhuessaan siirtolainen näyttäytyy toisenlaisena ja henkisesti köyhempänä kuin hän oikeastaan on. Kielen avulla välitämme omaa persoonallisuuttamme, mutta myös kulttuuriperintöämme. Tämän ovat siirtolaisäidit konkreettisesti kokeneet tuuditellessaan esikoistaan – mieleen pulpahtavat melkein itsestään äidinkielliset hellittelyt, sadut ja laulut, vieraasta kielestä niitä pitää etsiä. Vaikka jonkun vieraskielisen tuutulaulun osaisikin, niin siitä ei välity samat assosiaatiot eivätkä tunnelataukset kuin äidinkielisistä.

Monet siirtolaisäidit ovat kertoneet, että he kyllä aivan aluksi puhuivat ja lauloivat suomeksi lapselleen, koska eivät osanneet mitään lasten perinnettä norjaksi, mutta norjan kielen tultua tutummaksi he alkoivat puhua sitä. Monet kokivat norjan kielen perhettä yhdistävänä tekijänä, ja valittivat että suomen kielen puhumiselle ei jäänyt aikaa. Suomen kielen taidoista uskottiin kyllä olevan hyötyä, ja ne olivat avuksi sukulaissuhteiden ylläpitämisessä Suomeen. Monet hyvät yritykset puhua suomea tyrehtyivät kuitenkin lasten varttuessa ja vähitellen yhä enemmän irtautuessa kodin piiristä. Olen kuullut useamman suomalaisäidin huokaavan, että he olisivat kyllä puhuneet sisukkaammin suomea, jos heillä olisi ollut se tieto mikä heillä nyt on. He mietiskelivät mikä oli ollut heidän kulttuuriantinsa lapsille. Eräs äiti kuvaili kyynelsilmin, miten hänen poikansa vielä isona koulupoikana oli pyytänyt äitiä laulamaan suomalaista laulua, jota äiti oli aina hänelle iltaisin laulanut. Poika ei juurikaan ymmärtänyt suomea, mutta äidin laulamana tuo laulu tarjosi ilmeisesti turvallisuutta ja läheisyyttä.

Asenteet muuttuvat

Kansainvälistymisen huomaa yleisistä asenteiden muutoksista. Kaksi kieltä ei ole enää oudoksuttava asia. Kun 1960- ja 1970-luvun suomalaiset äidit kokivat Norjassa ympäristön asenteena sananparren tapaisen vaatimuksen *“maassa maan tavalla tai maasta pois”*. Nykyäidit, mikäli eivät puhu äidinkieltä lapselleen, saattavat saada kysymyksen: “Mikset puhu suomea lapsellesi?” (Norman 2000: 56–59) Aikaisemmat suomalaisäidit joutuivat puolustelemaan äidinkieltä puhumista, nykyäidit voivat sen sijaan joutua selittelemään mikseivät puhu äidinkieltä lapselleen.

Kaksikielisyys ja kaksikulttuurisuus ovat kansainvälisen kodin rakennusaineita, joita voi käyttää, jos sellaista kotia halutaan. Yhteinen ja tietoinen valinta kodin rakennusaineista motivoi tehtävään ja auttaa näkemään tehtävän perspektiivissä. Valmista kotia ei synny helpolla, ei sittenkään kun on saatu oikeat tekstiilit paikoilleen ja arkielämä sujumaan. Koti on paikka jossa koko ajan kylvetään kahta kieltä ja kulttuuria, hedelmiä voi joutua odottamaan, mutta onnellisessa tapauksessa niitä korjataan sitten koko elämä.

Kaksikulttuurinen koti on tärkeä monestakin syystä. Se on paikka, jossa molempien vanhempien kielellä on osuutensa ja jossa kulttuurien tasapainoa vaalitaan. Kumpikin kieli ja kulttuuri ovat yhtä arvokkaita ja lapset oppivat

kotona kunnioittamaan vanhempiansa kulttuuritaustoja. Vähemmistökulttuurista vaikeneminen tekee automaattisesti vanhempien kulttuurit eriarvoisiksi. Jotta koti voisi olla latautumisaikaa, siellä pitäisi vallita harmonia välitettävien arvojen kesken. Koti on paikka missä vanhemmat saavat olla oma itsensä suhteessa lapsiinsa. Jotkut suomalaisäidit pitivät suomen kielen puhumista ehdottoman tärkeänä: “En voisi mitenkään puhua vierasta kieltä lapselleni!” Nämä äidit olivat sitä mieltä, etteivät he olleet oma itsensä vieraalla kielellä puhuessaan. Jotkut lapset ovat myös panneet tämän merkille. Vanhin tyttärenti kertoi kerran minulle, että olin aivan toinen henkilö kun puhuin suomea. “Olet silloin pehmeämpi ja läheisempi”, oli hänen mielipiteensä. Eräs kaksikielinen, jo aikuiseksi varttunut poika, kertoi minulle, että hän uskoi tuntevansa äitinsä paljon paremmin, koska tämä aina oli puhunut hänelle suomea. Kaksikielisessä ja -kulttuurisessa kodissa kasvaminen on kokonaisvaltainen kokemus, lukemattomien asioiden summa. Eräs tytär muisteli äitinsä juhlapöytien antimia, joiden suomalaisuus oli häntä puhuttanut ja ilahduttanut. Hän totesi ylpeänä kotinsa olleen juuri heidänlaisensa – “meidän koti”.

Kaksikulttuurisen kodin elämän eväät

Kahden kielen viljelemisestä koituvan urakan vuoksi monet kyselevät, mitä hyötyä kahdesta kielestä on, varsinkin kun kumpikaan kielistä, tässä tapauksessa norja ja suomi, ei ole suuria maailman kieliä. Turvallista ja oman näköistä kotia ei rakenneta hyötynäkökulmista, vaan niistä rakennusaineista jotka vanhemmillä on hallussa. Oli kiinnostavaa panna merkille mitä kaksikielisessä kodissa kasvaneet nuoret vastasivat, kun kysyin heiltä mitä hyötyä heillä oli suomen kielen taidoista. Eräs nuori totesi, että ei oikeastaan kovin paljon, koska suomi oli niin pieni kieli. Sen sijaan hän oli tyytyväinen että se antoi hänen identiteettiinsä sellaisen erikoispiirteen, joka sopivasti erotti hänet joukosta ja aiheutti sen että ihmiset helpommin muistivat hänet. Toinen taas oli sitä mieltä että kieli oli auttanut hänet näkemään kuka hän oikein oli, ja kieli oli tehnyt suomalaiset sukulaiset hänelle rakkaiksi. Kolmas taas näki suomen kielen arvon norjan kielen aisaparina. Kahden maan vertaileminen oli antanut hänelle näköaloja ja ajatuksia, jotka yleensä puuttuivat hänen ikäisiltään. Joitakin asioita hän ymmärsi paljon paremmin, koska oli tutustunut niihin kahden maan näkökulmasta. Kaikki haastateltavani sanoivat oppineensa suvaitsevaisuutta kodissaan. Heidän sietokykynsä oli

kasvanut, sillä he olivat oppineet, että oli olemassa useita totuuksia. (Norman 2003: 118–120) Asioista voitiin ajatella, kertoa ja puhua niin monella eri tavalla. Minulla on myös tietoja kaksikulttuurisen kodin lapsista, jotka ovat hyödyntäneet taustaansa ammatinvalinnassa. Pohjois-Norjassa suomen kielestä on hyötyä, koska siellä osa väestöstä on suomensukuisia. Koti oli opettanut lapset avoimiksi muillekin kulttuureille, eikä heillä ole samoja ennakkoluuloja kuin yksikielisillä tovereillaan. Tällaiset avoimet asenteet tekevät heistä kansainvälisiä aikuisia, jotka eivät hätkähdä vastakohtaisuuksia.

Vanhempien koti

Kaksikulttuurinen koti ei ole vain tärkeä kasvupohja lapsille, vaan se on myös oma turvallinen linnake vanhemmille, varsinkin vähemmistökieliseen vanhemmalle. Jotkut Norjassa asuvista suomalaisäideistä ovat todenneet, että kodin kaksikielisyys ja -kulttuurisuus on ollut heille viihtymisen ehto. Uusiin oloihin sopeutuminen on ajoittain rankkaa, mutta koti jossa voi olla oma itsensä ja puhua kieltä, joka sujuu vaivattomasti, on merkinnyt tasapainottumista ja voimautumista heille. Mielestäni tämä on niin tärkeä näkökulma, että huolimatta siitä miten hyvin otaksutaan onnistuttavan lasten kaksikielistämisessä, kotia kannattaisi joka tapauksessa rakentaa omista lähtökohdista käsin. Siirtolaisvanhemmilta kysytään usein, miksi kannattaa ryhtyä sellaiseen kovaan puuhaan kuin kahden kielen johdonmukaiseen käyttämiseen, jos siinä ei kuitenkaan onnistuta. Vastata voi että koti on koti yhtä hyvin vanhemmille kuin lapsillekin. Vanhempien viihtyvyys on kodin hengelle ratkaisevan tärkeää. Kaksikulttuurisuus on arvo, jota tarjoamme lapsille, mutta minkään arvon kohdalla ei ole takeita, että lapset käyttävät ja soveltavat sitä myöhemminkin elämässään, ei ainakaan niin kuin vanhemmat ehkä toivovat. Vanhemmat antavat kodissa erilaisia rakennuspalikoita lastensa elämään. Se on heidän tehtävänsä. Pelot lasten osaamisesta tai mahdollisista elämän valinnoista eivät saa olla esteenä siinä millaisen vanhemmat haluavat yhteisen kotinsa olevan. Vanhemmat toivovat että lapsille kehittyä juuret joilla he ovat niin tukevasti elämässä kiinni, että pystyvät toimintaan. Kaksikulttuurisuus voi olla avuksi tässä, ja samalla se voi lisätä vapaudentunnetta, kun rajojen suhteellisuus tajutaan. Kaksikulttuurisuus tarjoaa tavallaan siivet joilla voi ylittää rajat ja lentää kotikontua kauemmaksi sekä henkisesti että joskus maantieteellisestikin.

Lopuksi

Kaikkeen ei voi elämässä varautua ja valmistautua, mutta omaa kotia perustettaessa on syytä muistaa ettei koti itsestään synny. Molemmat puoliset tuovat pesään omia kykyjään, arvojaan ja toiveitaan. On tärkeää että he yrittävät pohtia mitä rakennusaineiksia heillä on yhteisen kodin perustamiseen ja miten kaksikulttuurisuuden pitäisi näkyä ja toimia juuri heidän kodissaan. Näitä perheitä pitäisi rohkaista ymmärtämään, että he omalla panoksellaan ovat kulttuurisia sillanrakentajia maailmassamme.

Lähteet

- Aambø, Arild 2004:** *Løsningsorientert samtale* (Los). Gyldendal Akademisk psykologi.
- Norman, Marjatta 1994:** Kaksikielisyys Pohjoisnorjalaisittain – haave vai tosiasia suomalaisnorjalaisten perheiden näkökulmasta. – *Nordlyd. Tromsø university working papers on language & linguistics*. NO.20.
- Norman, Marjatta 2000:** Suomalais-norjalaisten perheiden kaksikielisyyden historiaa Tromssassa toisen maailman sodan jälkeen. – *Nordlyd. Tromsø university working papera on language & linguistics*. NO.29.
- Norman, Marjatta 2003:** Kaksikielisinä lapsuuden kodista maailmalle. – *Låt mig ha kvar mitt språk/Antakaa minun pitää kieleni*. Red. Raija Kangassalo & Ingmarie Mellenius.. Skrifter från moderne språk 11. Institutionen för moderna språk. Umeå universitet.
- Pietikäinen, Sari 2006:** Mahdollisuuksien media. – *Ylirajainen kulttuuri. Etnisyys Suomessa 2000-luvulla*. Toim. Tuomas Martikainen. Tietolipas 212. Helsinki: SKS.

Marjatta Norman: Kiil om mu kodo

Mitmõrahvusõlidsõq abielõq ommaq ütes üleilmastumisõ näütes. Katõ keele ja kultuuri üttekõütmine om perrele tukõv välläkutsõq, a taa om viis, kui muudu luvvaq katskeelist ja katõkultuurilist koto, kon valitsõnuq võrdsus ni tasakaal.

Mu mõttidõ alosõs ommaq tiidmiseq, midä ma olõ saanuq, küsütelen soomõ naisi, kiä ommaq norralasõlõ mehele ja Norra elämä lännüq. Ka mu

hindä päält 30 aastaga pikkunõ immigrandielo Norran om mullõ andnuq tiidmisi. Mille tahetas luvvaq katskeelitsit ni katõkultuuriliidsi kodosiid?

Nügädsel aol om vast tähtsämb ku ilmangi inne tukõq mitmõrahvusõliidsi kodosiid, et naaq lövvässiq tasakaalu katõ keele ni katõ kultuuri vaihõl. Kuimuudu saa sääne kodo ollaq kimmäs kotus kõigilõ perreliikmõilõ? Lat-sõq opvaq, et näide katskeeline ni katõkultuurilinõ kodo naka-iq näide illat-sõmbat ello segämä; vastapiten, taa või avitaq näid inämbäst arvo saiaq ni tetäq näist miq mitmõkultuurilidsõ ütiskunna tegüsäq liikmõq.

KODUKEELE ÕIGUSED KAGU-EESTIS. “AGENDA PARVA” TÄHENDUS LÕUNAEESTI KIRJAKEELE AJALOOS

PÉTER POMOZI

1. Keele õigused ja keele ajalugu

Järgnevas artiklis ei vaadata ega hinnata kodukeele õigusi Kagu-Eestis keelepoliitilisest vaatenurgast. Võro ja üldse uue lõunaeesti kirjakeele staatusega tegelevaile on selged nii selle valdkonna saavutused kui ka tulevikuülesanded. “Agenda Parva” näitel tõstaks hoopis teist laadi küsimuse: kas kodukeele ajalugu võib mõjutada kodukeele õigusi? Kui jah, siis kuidas? Sotsiolingvistikiliselt sõnastades: millist rolli võib mängida esmapilgul tilluke keelemälestis teatud keele prestiiži ja staatuse tõstmisel? Mõne sotsiolingvisti arvates rajanebki keele prestiiž keele ajalool. Vaieldamatult mõjub prestiiž keele igapäevasele funktsioneerimisele, aga kaudsemalt ka keele staatusele. Viimane ongi otseselt seotud keeleõiguste problemaatikaga. Laias laastus võikski öelda, et keele ajalugu on üks tähtsamaid keele prestiiži mõjutavaid tegureid¹; seda mõistagi juhul, kui antud keelevormil on pikem ajalugu ole-

¹ Autori arvates on sääraseid esmatahtsaid tegureid siiski rohkem. Keele prestiiži võivad otseselt mõjutada: a) keeleala suurus, b) keele kõnelejate arv, c) kõnelejaskonna positiivsed ja negatiivsed hoiakud (kõnelejate püramiidi erinevate kihtidesse kuuluvate hoiakud võivad olla väga erinevad, vrd nt Pajusalu, Koreinik, Rahman 2000), d) keele kultuurilooline/ ajalooline taust (antud juhul kirjakeelse variandi ajalugu), e) ka institutsionaalne külg (teadlik ja teaduslik standardiseerimine ja keelekorraldus, sõnaraamatute, entsüklopeediate ja koolikirjanduse väljaandmine jms), kuigi see on seotud pigem keele staatusega. Ka viimastena mainitud seigad on valdavalt kõnelejaskonnasisesed, välimiste prestiiži mõjutavate teguritega siinkohal ei tegelda, kuid nende osatähtsust ei tohi alahinnata. Selle kinnituseks toon tsitaadi Rosenplänterilt, kes kindla autoriteedina segab kirjakeele vaidlustesse ka keeleväliseid nüansse, visates kivi lõunaeesti kapsaaeda. “Auf jeden Fall hat man einen dicker Canäle für die ehstnische Sprache verstopft. Man schreibt dorptsch-ehstnische und revalsch-ehstnische Bücher, da man doch nur ehstnische schreiben sollte. Soll aus der Sprache und dem Volke etwas werden, so muß ein Dialect wieder zurück treten, aufhören Schriftsprache zu sein und sich begrügen gesprochen zu werden. --- **Der Unterschied in Ansehung der Kleidung ist noch jetzt sehr auffallend. Geschmacksvoll ist der revalsche Ehste, plump der dorptsche gekleidet.**” [rasvase kirjaga tekstiosa on minu esiletõst – P.P.] (Rosenplänter 1814: 57–58) Kindel, et Rosenplänteri sõnad ei jäänud mõjuta.

mas. Tartu kirjakeelel vaieldamatult on. Alljärgneva lühiuurimuse² üheks sõnumiks on, et ka võro keelel on ajalugu.

Kui vaadata alljärgnevat lühianalüüsi “Agenda Parva” ortograafiast, siis paistab silma, et meie ees seisab eesti kirjakeele uue kirjaviisi algvariant ehtsas võro keeles. Seetõttu võib “Agenda Parvat” pidada ka lõunaeesti kirjakeele iduks. Mõelgem veel, et Arwidssoni artikkel soomepärasest kirjaviisist ilmus Beiträge veergudel täpselt kakssada aastat hiljem (1822. aastal) ja Ahrensi Tallinna murde grammatika teine trükk, mis oli järjekordseks suureks sammuks uue kirjaviisi võiduteel, alles 1853. aastal! Nimetatu avab “Agenda Parvale” tõelise tähtsuse eesti kultuuriloos ja ka võro (kirja)keele ajaloos! Seetõttu näib imelik, et “Agenda Parva” on tänaseni suhteliselt vähe tähelepanu pälvinud (v.a Freymuth 1938 ja Saareste 1938). Ka ortograafia-küsimusi on käsitletud ainult üldistavalt.

2. “Agenda Parvast”

“Agenda Parva Brunenbergae”, väikese formaadiga liturgiaraamat, trükiti 1622. aastal Braunsbergis³, kuid Liivimaa sõdade ja jesuiitide välja antud raamatute hävimise tõttu vajus liturgiaraamatukene unarusse. Ka rootslaste Braunsbergi väidetavast sõjasaagist oli jäljetult kadunud “Agenda Parva” (vrd Freymuth 1938: 42–43). Uuesti avastas teose Otto Freymuth, kelle sisesejuhatava uurimusega nägi faksiimilekõide päevavalgust 1938. aastal. Samal aastal uuris “Agenda Parvat” keeleajaloolisest aspektist Saareste (1938: 196–213). “Agenda Parva” eestikeelsed osad – erinevalt oma aja teiste trükiste keelepruugist – on nii elava eesti keelega, et see võimaldas Saarestel selle osa tegija murdelist tausta täpsemalt määratleda. Saareste arvates oli eestikeelsete osade koostaja pärit kõige tõenäolisemalt Urvaste-Sangaste kandist.

Muidugi polnuks pidanud “Agenda Parva” unarusse vajuma ainult see-pärast, et Liivimaalt olid oletatavalt kadunud kõik selle eksemplarid (kui üldse oli neid kunagi kuigi palju Braunsbergist Liivimaale jõudnud). Ajal,

² Käesoleva artikli autor on teinud ka pikema uurimustöö “Agenda Parva” ortograafiast, eriti selle uuenduslikkuse ja järjekindluse vaatenurgast. Käesolevas artiklis näeb nimetatud uurimusest päevavalgust vaid väike osa.

³ Tänapäeva Poola Branewo Kaliningradi oblasti piiri lähedal.

kui imeilusas Braunsbergi linnas “Agenda Parva” poognaid trükiti “ähvardav sõda Rootsiga heitis juba varje, ja kui Braunsbergi linnaisad murelikult linna kaitsmise üle nõu pidasid, Riia oli juba langenud ja Liivimaa rannik oli enam-vähem tervikuna Rootsi käes” (Freymuth 1938: 24).

Miks on viimaste aastakümneteni Liivimaa n-õ Poola perioodiga vähe ja ühekülgsest tegeldud, on kergesti seletatav. Transilvaania vürst, Poola kuningas ja Livoonia suurvürst István Báthory⁴ oli väheseid valitsejaid Liivimaa ajaloos, kes avalikult ja tõhusalt proovis kärpida baltisaksa aadelkonna privileege, et luua tugevat, tsentraliseeritud võimu, kindlustada vürstiriigi majanduselu ning sissetulekuallikaid. Hariduse poolest oli ta Itaalia ülikoolides õppinud humanist, usu poolest roomakatoliku kiriku liige, st baltisaksa aadli silmis oli ta kehastunud katoliiklik kurat ja vihavaenlane. Pole ime, et taoline suhtumine peegeldub ka 19. ja 20. sajandi baltisaksa historiograafias (vt lähemalt Pomozi 1998). Õnneks pole enam Eesti ajalookirjanduses neid varem sisse kodeerunud šabloone, positiivse näitena võib mainida näiteks kooliõpiku “Eesti ajalugu” Poola aja osa (Mäesalu jt 1995: 99–102). Kuid teadusliku uurimuse seisukohast pole tähtis mitte ainult see, et maa rahva ehk maarahva ajalugu ei saa ilma kriitilise analüüsita kirjutada baltisaksa historiograafia tõekspidamiste alusel, vaid ka see, et katoliikluse ja protestantismi äge vastasseis polnud “Agenda Parva” ajal maarahvale ideoloogiliselt üldse tähtis⁵. Et maarahvale olid toona veel animismi erinevad vormid hingelähedased, oli iga ristiusk maarahva silmis nagunii vallutajate usk⁶.

Keeleteadlaste huvi “Agenda Parva” vastu oli pärast Saareste 1938. aasta artiklit kustunud. Ka Reimann kordab oma raamatus “Võromaa kodolugu” ainult käsiraamatutest tuntut “Agenda Parva” kohta: “Tarto liinan tekķ us-sõq valla katoligu kerigumiihi kuul. 1622. aastagal tull vällä palvõraamat “Agenda Parva” – palvõq nii ladina, poola, läti ku lõunaeesti (tarto) keeli.” (Reimann 2004: 36).

⁴ Eelistan kuju *István Báthory* poolapärasele kujule *Stefan Batori*, sest kuningas Báthory oli rahvuselt ungarlane.

⁵ Kui siiski, siis nad eelistasid pigem värvikamat katolikku missat, kus prooviti kõnelda vähemalt osaliselt nt liturgia osas ka korralikus maakeeles. (vrd Rooma paavsti legaadi Antonio Possevino mälestusi, Pomozi 1998). “Maarahvalõ olnuq peris miilt pite, kui papiq külli pite käveq.” (Reimann 2004: 36). Báthory asutatud Tartu Jesuiitide Kolleegiumi üheks ülesandeks oligi maarahva poegade ettevalmistamine hingekarjase tööle.

⁶ Sellest vaatenurgast on indiferentne, et muinaseestiaegsete pealikke seas oli juba väidetavalt ristiusu tundjaid.

3. “Agenda Parva” ortograafiast

3.1. Paar arvamust “Agenda Parva” ortograafia kohta

Arnold Kask räägib oma monograafias (1958) Saareste artikli (1938) ühte lauset esile tõstes⁷, kuid Saareste tegelikest tulemustest mööda minnes väga üldistavalt “Agenda Parva” ortograafiast. Tegelikult ei tee ta vahet sama aja teiste trükiste ja “Agenda Parva” ortograafia vahel. “Nii valitseb meil kogu XVI ja XVII sajandi esimesel veerandil kujunemata ja ebaühtlane kirjaviis, kui ka häälikute kvantiteedi märkimine oli ebakindel. .. Näiteks kasutati pearõhulisele lühikesele silbile järgneva lühikese üksikkonsonandi märkimiseks kord üht, kord kaht tähte: .. Agenda parva’s **mina, nimi abielo** kuid **luggema, piddädä**, samuti märgiti esimese silbi pikka vokaali väga mitmeti (näit. Wanradt-Koellil: **kule, surest, kaes** ’kaas’, **keelda**; Mülleril: **uleme, suhre, kaas, lohnut, loduth, Maa**; Agenda parva’s: **hole, loôya, kaâs, maâ**. Seejuures on tähelepandav, et protestantlik kirjandus Põhja-Eestis toetub enam saksa, katoliiklik kirjandus Lõuna-Eestis aga enam ladina ortograafi-ale.” (Kask 1958: 9)

Ka raamatust “Estonian Language” (2003) leiame “Agenda Parva” kohta vähe, kuid autorid (erinevalt Kasest) kordavad ka Saareste seisukohta, et lõnaeesti tekstivariandi koostaja pidi olema väga hea keeleoskusega inimene. “The first publication that contains some Tartu language and that has reached us is the Catholic handbook Agenda Parva, published in Braunsberg 1622. The multilingual handbook provides text for baptism, wedding, confession, and the last anointment also in Estonian, either in the dialect of southern Tartumaa or western Võrumaa. The text of about 180 words is based on Latin and partly also on Polish spelling and it speaks of a good knowledge of the language on the part of the translator.” (Laanekask, Erelt 2003: 285)

3.2. Ortograafia ja trükitehnika seostest

Tuleb arvestada sellega, et on ka tehnilisi (trükitehnikast ja sõja varjul tehtud kiirest tööst tulenevaid) seiku, mis mõjuvad raamatu ortograafilisele järje-

⁷ “AP kirjaviis üldjoontes peab ühte tolleaegsete ortograafiliste traditsioonidega.” (Saareste 1938: 197) See on kultuuriloolise sissejuhatuse ja “Agenda Parva” katkendi tutvustuse järel esimene lause, kuid tegelik üksikasjalikum analüüs alles järgneb.

kindlusele halvasti. Nimetatud asjaolude tõttu teksti sisse lipsanud vigu ei tohiks mõista kui tõlkija keele ja/või kirjaoskuse puudujääke.

1. Tõenäoliselt ei olnud tekstide eesti keelde tõlkija raamatu ladumise juures, sest tekstis on ka lihtsaid trükivigu, nt

1) sassi läinud tähed: *rhawas* pro *rahwas* (34/4);

2) meelevaldsed kokkukirjutamised: *kikeilma* pro *kike ilma* (34/5), *meät eine teisele teotanu* pro *meä teineteisele teotanu* (34/6). Silmapaistvalt halb on just 34. lehekülje eestikeelse osa ortograafia; kes teab, kas trükkalil olid millegipärast rasked tööhettekud või ladus need read mõni abiline;

3) tähelepanematus tähekombinatsioonide ladumisel: viimse võidmise lõigus *tiëeb* pro *tiëb* (52/14), *vêel* pro *veël* (52/17);

4) esineb ka valesse kohta pandud tekstilõik: *Ommes se latz üppres ristmätä echk enne ristit?* pro *Mis latze nimi om?* (6/24-25).

2. “Agenda Parva” eestikeelset osa ei saanud süsteemipärasena hoida ka kasutatud trükitehnika puudulikkuse tõttu. Näiteks polnud võimalik laduda (kahe) punkti ja tsirkumflexiga vokaale, kuigi süsteemipäraselt pikkade vokaalide märkimiseks oleks neid vaja läinud, vt nt üleval antud *tiëeb* sõnakuju ja *hää* (28/22). Kahte diakriitilist märki ei saanud trükkal korruga laduda, ka poleks sellised tähed ritta mahtunud.

3.3. “Agenda Parva” ortograafia põhijoontest

Siinkohal vaatame lühidalt-lähedalt, milline on tegelikult “Agenda Parva” õigekirjutus, kui palju on selles süsteemipärasust ja järjekindlust. Olen esitanud mõned tekstinäited, et oleks võimalik saada üldmulje “Agenda Parva” kirja- ja pildist. Siiski oli tekstis vaja teha järgmised tehnilised lihtsustused:

1) fraktuuri peenikese ja pika *f*-i asemel on igas positsioonis *s*,

2) ülakoma positsioonis *e-ga a, o, u* asemel kasutan siin vastavaid täpi-tähti *ä, ö, ü*.

Tekstinäited

mis latze nimi saâb (8/20)

teiye tahat se latye (neine laste) rist-isä nink emä olla (18/16–18)

Resp. *Jumala nimel* (18/17-18, veerisel)

Uttelge latze nimi (18/25-26)

Usut sina Jumala Isä sisse / kike wäggemmä taiwa nink maâ loôya?

Resp. Usu / Usume. Usut sina (teye) Jesusse Christusse sisse, tyema ayno Poya /meye Isändä& keä om inimene sanu / kannatanu / erä koõlnu / nink aurmast yälle ülesteusnu. Resp. Usu& Usume. usut sina (teye) Pühä waimu sisse, / Pühä Catolische (sic!) kerikut / Pühäde üttendust Pattu andis andmist lyha ülesteusemist / nink iggäwes... ello. (20/16-16, 21/1-2)

... peäte oppema sedä last (neid latsi) patert luggema / Jumulat (sic, ilmselt trükiviga – P.P.) tundma / nink tunnistama et se latz ristit om (ne latze ristitu omma) kui wanamba Jumal eräwettap. (24/21–23, 25/1-2)

3.3.1. Grafeemid ja foneemid

On juba esmapilgulgi silmatorkav, et “Agenda Parva” kirjaviisis vastab peaaegu iga grafeem ühele konkreetsele foneemile, st et koostaja pidi olema haritud grammatik ja suurepärase lõunaeesti keele oskusega inimene. Mõni huvitav erand:

1) tekstis pole muidugi Masingu käibele toodud õ-grafeemi, õ asemel leiame peaaegu eranditult *e*, mis on fonoloogiliseltki õige lahendus. (õ on vokaalharmonia poolest primaarse *e* sekundaarne vaste võru murdeis.) *eräwettap* (25/2), *ensas* (52/14), *teotanu* (29/2, 34/6), *teota* (VxSg1—32/1, 5, 9, 14) *heige* (32/1, 10, 41/16) jne;

2) *j* märkimiseks kasutatakse kaht grafeemi: intervokaalses positsioonis järjekindlalt *y*-tähte: *meye* (20/21), *teye* (20/19), ka pikalt *teiye* (18/16, 19/8, 20/25, 24/19), *loôya* (20/18) jne, aga konsonandieelses või -järgses positsioonis *i*-d: *teine teisele* (34/6), *teile* (24/19), *teid* (34/7), *heige* (32/1, 10, 41/16), *taiwa* (20/17). Tegelikult on selge, et *y* ja *i* kasutamine neis positsioonides on järjekindel ja osalt kattub uue kirjaviisi reeglitega. Kõikuvust võib täheldada üksnes sõna algul: *Jumal(a(tt))* (17x), *Jesus* (41/20), *Jesusse* (20/19, 20) kuid erandlikult *yälle* (20/23), *yättä* (32/3, 11) *yalgu-ga* (52/11). *J*-i ja *y*-i esinemissuhe on 20:4, valdavalt kattub taas uue kirjaviisi reeglitega;

3) *s*-i märkimine kahe tähemärgiga, siinkohal nende distributsiooni ei analüüsita;

4) esineb ka sõnaalguline hüperkorrektne *h*: *heigge* (41/25), *hennese* (28&24), *hennele* (31/25) jne.

3.3.2. Vokaalipikkuse märkimine

Oma aja, aga ka järgmise sajandi trükistega võrreldes on erakordselt hea ja uudne “Agenda Parva” vokaalipikkuse märkimine. Ladina grammatikamudelitest lähtudes on teksti koostaja saanud aru, et eesti esimese silbi vokaalipikkus pole fonoloogiliselt seotud ümbritsevate konsonantidega ega silbi lahtisuse-kinnisusega. “Agenda Parvas” ei ole ühtegi *innimenne ja Jummal-tüübi* lahendust! Saksapärasest märkimisviisi võib leida vaid ühes kohas: pika *i* puhul *ie* esineb kahes kohas: *miele-ga* (28/22), *mielde-ga* (52/9) (siingi võisid tähekombinatsiooni valikul rolli mängida trükitehnilised seigad). Aga lõppude lõpuks on ju pikkus õigesti märgitud.

Täppideta tähtede puhul kasutab eestikeelse teksti tõlkija pika hääliku märkimiseks kõige sagedamini kombinatsiooni vastav täht + vastav täht tsirkumfleksiiga: *eên* (28/24, 34/5), *koôlnu* (20/22), *loôya* (20/18), *maâ* (20/17), *saâb* (8/20, 41/22) jne, viimse võidmise osas eelneb tsirkumfleksiiga täht tavatähele, *saggêete* (52/7) ja *tiêeb* (52/14). Täppidega tähtede puhul on ka uue kirjaviisi reeglitega kattuvaid variante, nt *hää* (28/22), *liig* (34/4), *löö* (41/19), *wiide* (52/8).

Esineb ka ebatäpsusi, aga neid on vähe, nt *sanu* (20/21, 24/20). Tuleb märkida, et “Agenda Parvast” leiame õigeid lahendusi vääratest mitu korda rohkem.

3.3.3. Konsonandipikkuse märkimine

Eelmises alapeatükis mainisin, et konsonandi kahekordistamisega rõhulise lahtise silbi lühikest vokaali ei märgitud. Üks grafeem tähendab, et konsonandifoneem on lühike, kaks tähendab aga pikka või ülipikka konsonanti, nt *olla* (18/18) : *olet* (29/2, 41/24, 52/7, 17) *sisse* (20/16, 20, 26, 34/8, 41/23) : *sisen* (52/17).

Erakordselt huvitav on helitute pikkade konsonantide märkimine – need on suuremalt jaolt antud edasi kahe tähega. Selline märkimisviis ei ühti osaliselt küll uue kirjaviisi omaga (nt teisevälteliste helitu klusiiliga sõnade puhul), kuid on fonoloogiliselt kahtlemata õige: *kokko* (34/7), *oppema* (24/22), *pattu* (20/27, 52/12, 17), samuti *kattusse* (41/21), *vttelge* (18/25, 19/22, 22/14). Esineb muidugi ka vastunäiteid, kuid neid on vähe, nt *üppres* (6/24). Kui aga mõelda sellele, et sõna *üpris* olevat olnud kolmandavälteline, siis on ka siin “Agenda Parva” lahendus süsteemipärane.

Märksa huvitavam on, millise analoogia põhjal märgib tõlkija ka gra-

feemid *d, g* sageli kahekordselt: *piddädä* (32/2), *luggema* (24/23), *saggêete* (52/7). Sellest tuleb aga juttu pikemas uurimuses.

3.3.4. Vormide *sino-sinno* küsimus

Esmapilgul tundub, et selles küsimuses valitseb ebaühtsus, *sina*-vormid esinevad lühikese nasaaliga 10 korda, pika nasaaliga 8 korda. Tegelikult esineb siin järjekindlalt – üht mitmeti tõlgendatavat lauset tähele panemata jättes – funktsionaalne eristamine, nimelt kahe nasaaliga vormid on objekti käändeis, ühe nasaaliga vormid aga omastavas. *Mina teota sinno armata / auwus-ta / sino sena wetta / nink üty heige abielo sino-ga piddädä.* (32/9–12)

4. Kokkuvõte

“Agenda Parva” ortograafia on süsteempärane, oma aja kohta üllatavalt järjekindel, ja järjekindlust ei sega oluliselt isegi mitte trükitehnika puudulikkus ega mõned tekstis esinevad ilmsed trükivead. Ka see on selge, et “Agenda Parva” ortograafia sarnaneb paljuski hilisema eesti kirjakeele nn uue kirjaviisiga, seda tänu tõlkija heale keeletundmisele ja saksa mudeli asemel ladina mudeli kasutamisele. Lõpetuseks esitan tabelid, mis annavad ülevaate sellest, kui võrd unikaalne oli “Agenda Parva Brunsbergae” ortograafia aastal 1622 (vrd Pomozi 2003).

Seega võime olla kindlad, et kui kodukeele ajalugu võib mõjutada kodukeele prestiiži ja staatust, siis pole pisematki kahtlust, et “Agenda Parva” tundmine Võrumaal võiks mõjuda võro keele prestiižile ja staatusele vaid hästi.

Tabel 1. Eesti ortograafia väljakujunemine I. Vana kirjaviisi tekkimisest.

AJAJÄRK/AEG	ORTOGRAAFILINE PROBLEEM/REEGEL	NÄITED
16. sajand ja 17. sajandi algus, nt Koell 1635	ebaühtlane ortograafia, kuid esineb ka eestipärasemaid lahendusi kui hilisemas Stahli kirjaviisis. <i>y, x, z, sz</i> kasutamine	<i>ayal, maxma szen Issan, kuth Jumal sen essymesen yny-mysen lonuth oli</i>
Agenda Parva Brunsbearge 1622	täiesti uus eesti ortograafia ladina keele süsteemi põhjal, väheste saksapärasustega	<i>mina, nimi, abielo loôja, maâ, kaâs</i>
Stahli “Anführung zu der Estnischen Sprach” 1637	väga saksapärase, samas ka ebaühtlane; <i>x, y, f, z</i> tähtede kasutamine, <i>h</i> pikendusmärgina	<i>Jummal, innimmenne, minna, temma sax, sahn, rihdlema</i>
Gutslaffi “Observationes grammaticae circa linguam esthonicam” 1648	rõhulise (esi)silbi lühikese vokaal Stahli-päraselt, vokaalipikkust üritatakse märkida grafeemipaaridega, <i>j</i> ka pehmendusmärgina.	<i>minna, temma kôlma, hôrma, tô, sîn joma, söma, se, sähl sôbbar kotj, panj, olj</i>
Forselius alates 1684. aastast, [Lõunaestikeelne aabits] 1698	nn võõrtähtede ärajätmine, vokaalipikkust märgitakse kinnises silbis, lahtises silbis on saksapärasus kinnistunud	<i>Sinna ei peä mitte se Issanda ommat Jumma-la Nimme kurjaste pruuksma</i>

Tabel 2. Eesti ortograafia väljakujunemine II. Teel uue kirjaviisi poole.

AJAJÄRK/AEG	ORTOGRAAFILINE PROBLEEM/REEGEL	NÄITED
Masingu kirjad ja teosed 1816–1827	loobuda konsonandi kahekordsest märkimisest, õ tarvitusele võtmine, vokaalipikkuse probleem	<i>kalla või kala: kalla kõik, õppija waat, veel, surem hulk</i>
Arwidssoni “Ueber die ehstnische Orthographie” Beiträge XV (1822)	“kirjutatagu nagu räägivad kõige puhtamat keelt kõnelejad” pikk vokaal pikana, üksikkonsonant mitte kahe tähega	<i>puu, luu, maa, suuri mina, sina, tule, tulet, kokoni, abi, meelitama, tooma</i>
Ahrensi “Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes” 1853	“tavalise ortograafia asemele on astunud soome kirjaviis, ilma milleta ei saa vormiõpetuse reegleid õigesti esitada”	<i>aasta, woodi, Mari, Maarja õhtu, põrgu hunnikusse, pudelisse oh, seda kallist lootust!</i>
Sjögren 1855 Wiedemann 1856	parandamisettepanekud Ahrensi ortograafia kohta; pikad vokaalid alati kahe tähega	<i>liialt, siia</i>

Kirjandus

- Agenda Parva Brunbergae M.DC.XXII. Handbüchlein für katholische Geistliche aus Livlands Polenzeit. J:G. Krüger, Tartu, 1938.
- Arwidsson, A. J. 1822:** Ueber die ehstnische Orthographie. – *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache* XV (1822), 124–130.
- Freymuth, Otto 1938** = Agenda Parva Brunbergae M.DC.XXII. vt üleval.
- Kask, Arnold 1958:** *Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Laanekask, Heli, Tiiu Erelt 2003:** Written Estonian. – *Estonian language*. Ed by Mati Erelt. LU SS 1. Tallinn: Estonian Academy Publishers.
- Mäesalu jt** = Mäesalu, Ain, Tõnis Lukas, Mati Laur, Tõnu Tannberg 1995: *Eesti ajalugu I*. Tallinn: Avita.
- Pajusalu, Karl, Kadri Koreinik, Jan Rahman 2000:** Lõunaeesti keele kasutusest Kagu-Eestis. – *A kiilt rahvas kynõlös...* Võro Instituudi Toimõtiseq 8. Võro: Võro Instituut, 13–37.
- Pomozi Péter 1998:** Báthory István király szerepe Lívföld művelődéstörténetében (vatikáni-erdélyi-lengyel-balti érintkezések). – *A magyar művelődés és a kereszténység*. Budapest-Szeged: NMFT, 606–612.
- Pomozi Péter 2003:** A nemzeti és a regionális irodalmi nyelvek viszonya Észtorszáiban. – *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. Hajdú Mihály, Keszler Borbála. Budapest, 457–465.
- Reimann, Nele 2004:** *Võromaa kodolugu*. Võro: Võro Instituut.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1814:** Ueber die Bildung und Bereicherung der ehstnischen Sprache. – *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache*. (III), 53–89.
- Saareste, Andrus 1938:** Agenda Parva keelest. – *Eesti Keel*, 196–213.

Péter Pomozi: Kodokeele õigusõq Lõunahummogu-Eestin. “Agenda Parva” tähendus lõunaeesti kiräkeele aoluun.

Mõnõ sotsiolingvisti arvamisõ perrä tulõ keeleline prestiiž õkva keele aoluust. Kimmähe mõos prestiiž keele egäpäävätsese tüütämisele, a kaudõdsõmpa ka tuu staatusõlõ. Lajan lastun võisiki üteldäq, et keele aolugu om tuu prestiiži üts tähtsämbit mõotajit, ku keelevormil pikemb aolugu ülepää olõman om. Tarto kiräkeelel kimmähe om, ja sjoo lühkü uurmisõ autori ütes sõnomis om,

et “Agenda Parva Brunsbergae” kaudu ka võro keelel om, mõnõn mõttõn esiki Tarto kiräkeele umast pikemb.

Artiklin kaias päämädselt “Agenda Parva” õigõkirotust timä kultuuriluu- lidsõn kontekstin. “Agenda Parval” om väega hää ja uma ao kotsilõ harinõ- malda järekkimmäs õigõkirotus. “Agenda Parvast” lövvä ei 17. ja 18. aasta- gasaa hirmsit šaksaperäsüisi. Ka täüs- ja peethelü pikkusõ märkmine om in- neolõmalda vahtsõmoodulinõ, märkmisviisiq ommaq mõnõn jaon sarnadsõq hulga illatsõmba vahtsõ kiräviisi õigõkirotussäädüisiga. “Agenda Parva” murdõlist tausta uurõn jouđ joq Andrus Saareste 1938. aastagal arvamisõlõ, et lõunõestikeelidse tekstivariandi kokkopandja pidi olõma peri kostki Ur- vastõ vai Sangastõ kihlkunnast.

Autor arvas, et “Agenda Parva” õigõkirotus om 17. aastagasaal unikaalnõ. Taa hinnalinõ keelemälehüs om võrokeeline, miä tähendäs, et vahtsõ kirävi- si muudu õigõkirotus tegüsi õkvalt aoluulidsõ võro murdõala pääl. Viil kats- sada aastakka ildampa ilmu Arwidssoni artikli cesti keele soomõperälidsest kiräviisist aokirän Beiträge, Ahrensi grammatikast kõnõlõmalda.

VÕRUMAA ERINEVATEST NIMESÜSTEEMIDEST

EVAR SAAR

1. Sissejuhatus

Püüan artiklis¹ välja tuua mõningaid keeleväliseid parameetreid, mis kohanimisüsteemi kujunemist mõjutavad. Iga töösse sisse elanud kohanimetöötaja ja peaks iseenesest jõudma järeldusele, et paigapealse nimesüsteemi iseloom on ennustatav enne kogumistöö alustamist koha hilisajaloo (talumaa või mõisamaa), maastikusituatsiooni, majapidamiste paiknemise ja traditsioonilist maakasutust näitavate kaartide põhjal. Kõrvalekalded ootuspärasest, mis ilmnevad välitöö käigus, on peamiselt kultuurilist laadi ja siingi võib leida seaduspärasusi. Võrumaa lõikes on kõige silmatorkavam nimesüsteemide kultuuriline seaduspärasus: isikunimed allutatus püsivatele talunimedele Lääne-Võrumaal ja talunimed allutatus isikunimedele Ida-Võrumaal. Et olen Ida-Võrumaa talunimedega juba varemgi tegelema (Saar 1999; Faster, Saar 2002) ja kirjutanud ka Karula hajatalu mäenimedest süsteemist (Saar 2004), siis liigun seekord üldiselt üksikule. Sõnastan esmalt nimesüsteemi kujunemist suunavad tegurid ning jälgin siis, kuidas need avalduvad Räpinä Kõnnu ja Põlva Mamastõ (Mammaste) küla, Vahtsõliina Haañkasõ (Hani-kase) kaksikküla, Harglõ Saru küla, Urvastõ Liinamäe ja Karula Kaika hajatalupiirkondade nimesüsteemides.

Kasutan peamiselt iseenda välitöökogemusi, aga ka ajaloolaste saavutusi Kagu-Eesti asustuse uurimisel (nt Troska 2003, Liitoja-Tarkiainen 2000). Artikli teoreetiline lähenemisenurk on sotsioonomastiline selles mõttes, et käsitlen kohanimedena neid nime funktsiooni täitvaid keelendeid, mida inimesed igapäevases suulises suhtluses kasutavad, tunnustan varieerumist kohanimistus ja nimede muutumist vastavalt kohalike elanike nimetamisvajadusele. Põhitähelepanu pole siiski mitte nimistu muutumisel, vaid 20. sajandi keskpaigani suhteliselt stabiilselt arenenud traditsioonilistel nimesüsteemidel.

¹ Artikkel on valminud ETFi grandid nr 6743 "Eesti kohanimisüsteemid" raames.

2. Viljelustele või asulatele keskenduvad süsteemid

Eesti onomastikas on nimesüsteemi mõistet kasutanud Marja Kallasmaa (2000). Tema käsitus eristab traditsioonilisel lapimaakasutusel põhinevat rohkete viljelusnimedega süsteemi (mis on eriti sageli säilinud Saaremaa külates) ja uuemat krunditalude kohanimesüsteemi, kus domineerivad talunimed ning kasutatakse peamiselt selliseid viljelusnimesid, mis lähtuvad otseselt koha paiknemisest mingi talu suhtes. (Kallasmaa 2000: 63–71.) Kallasmaa (2000: 70–71) eeldab *a priori*, et viljelusnimede suur hulk on otstarbekas vaid üleribase maakasutuse ja selle tõttu suurenenud kommunikatsioonivajadusega külakogukonnas. Ta oletab, et keskmise krunditalu sees piisab oma maadest rääkimiseks üldnimede (maastiku- ja viljelusterminid) kasutamisest. Sellega tähtsustab Kallasmaa eriliselt murrangut, mis toimus talude kruntimõõtmisel 19. sajandi keskel ja mille tulemusena vana kohanimesüsteem hakkas asenduma uue, talunimekeskse süsteemiga.

Kallasmaa üldistusi on kasulik silmas pidada ka Võrumaa kohanimede analüüsimisel, kuid otseselt üle võtta neid ei saa. Saaremaa küla ja Võrumaa küla paistab eristavat Võrumaa külates jätkunud asustuse tihenemine 18. sajandil (Troska 2003: 200), mis jätkus sumbkülade laialivalgumisena 19. sajandil ja 20. sajandi esimesel poolel. Nii on Põlva kihelkonna suurte külade perifeersed osad ja lahustükkidele ehitatud noored talud saanud nimesid ajaloolise sumbküla vanadest viljelusnimedest: *Mõtsanukk*, *Leppoja*, *Lompõpääalne*, *Punt'aro* kui Mamastõ küla osad. Teisalt pole isegi hästi säilinud arhailise viljelusnimistuga külates eriliselt suurt nimetihedust, sest maastik on Põlvas vähe liigendatud ja nime kandvad viljelused on olnud paljude talude jaoks ühised, igapäev oma tükk.

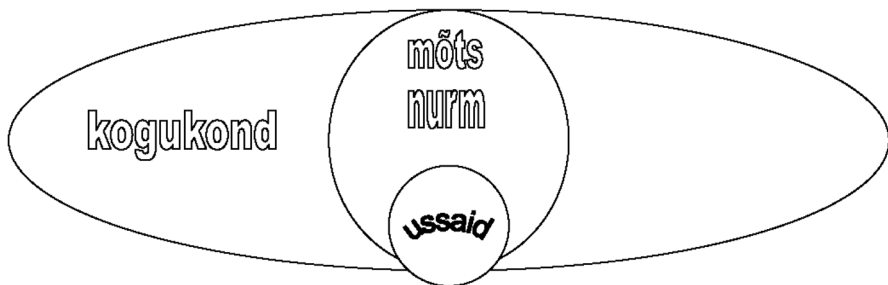
Ka krunditalu nimesüsteemis ei tulda toime üksnes üldnimedega, kui maastik on väga liigendatud, nagu see on tavaliselt lõunapoolisel Võrumaal. Nii leidub hajaasustusega Lääne-Võrumaal, kus taluõued on paiknenud juba sajandeid samades kohtades, hulgaliselt ühes talus tuntuid viljelusnimesid, mille atribuutideks on oma valla talude nimed, nt *Lauriniit* ja *Saksaniit* Horma talus Liinamäel, *Tatriksaar* ja *Soesaar* Püssä-Laasi talus Kaikal. Mikrotoponüümide atribuutide hulgas leidub ka paikkonnas esinenud vanu talupoegade lisanimesid (talunimesid?), mis esinevad revisjonides ainult 17. sajandil, nt *Immismägi* Lauri talus Liinamäel – 1624/27 *Imsi Jack* (Roslavlev 1965: 101). Tegemist on nimedega, mis pärinevad kindlasti kruntiajamiseelsest maakasutusest. Võrumaa 17.–18. sajandi maakasutust on iseloomustatud kui äärmiselt liigendatud ja korrapäratud. “Kagu-Eesti külade

põllujaotuste oluline eripära on see, et kõlvikud, eriti põllud polnud jagatud külasse kuuluvate talude vahel ühtlaselt, vaid eri põlloosadeks erineva suuruse ja koosseisuga rühmade kaupa. Ka hajusa asustusega aladel, nagu Rõuge kihelkonnas võib jälgida mõningaid suuremaid komplekse (nt Vana-Kasariitsa mõisas), kus talude põllualade omavaheline seotus, võsapõldude ja heinamaade paigutus ja jaotus tervikuna on võrreldav põhjapoolsete külade sarastega.” (Troska 2003: 204–205). Seega – ka hajatalude kruntimiseelne maakasutus oli põhimõtteliselt lapimaasüsteem. Lääne- ja Lõuna-Võrumaa kohanimisüsteemi iseloomustab lapimaasüsteemist üle kandunud kunagiste kasutajate nimede eriline sobivus krunditud hajatalu viljelusnimedeks. Kas vana algupäraga nimed kaovad või mitte, ei ole sõltunud kruntimisest, vaid elanike järjepidevusest või vahetumisest.

See, miks Eesti Keele Instituudi kohanimetuskogus leidub paljudelt põhjalikult kogutud aladelt väga vähe viljelusnimesid (Kallasmaa 2000: 69–70), võib olla seletatav kogumise hilisusega – isegi eakad keelejuhid on oma tööelu elanud kolhooside ajal ja ei ole oma kodutalu maid ise majandanud, ühismajandis kasutusele tulnud uue nimesüsteemi viljelusnimesid aga peetakse liiga noorteks, et neist kogujale kõnelda. Täiendavaks näiteks võiks tuua Soomes tehtud nimede tundmise uurimuse, kus ühe Häme küla kahe keskealise talumehe öeldud nimedest *ca* 25% olid viljelusnimed ja maastikunimede osa moodustas mõlemal üle 30%, samas kui ühe põlvkonna võrra vanema endise ehitusmehe ja veel vanema endise naispostiljoni nimevaras oli vaid mõni üksik viljelusnimi. Ehitusmehe nimevarast ligi poole moodustasid küla- ja talunimed, postiljonil oli neid koguni 60%. Seejuures oli kõikide nimevara küllalt suur: 120–140 kohanime. (Ainiala jt 2000: 333–340.)

3. Talurahva nimesfäärid

Kohanimisüsteemide analüüsi esimese käiguna on kasulik eristada ulatused, mille piires saab üldse rääkida terviklikust süsteemist. Traditsioonilise taluühiskonna liikme nimereviir – nimede tundmise piirkond – jaguneb intuitiivselt kolmeks sfääriks: õu (võru keeles *muro*, *ussaid* vmt), ühe talu maa ehk *nurm* ja *mõts*, ning maa-ala, mille piires teatakse talude pikaajalisemaid elanikke ja mida võiks nimetada *kogukond* (vt joonis 1). Isiku vaatenurgast võib tema kogukonna moodustada üks terviklik küla, aga tavaliselt koosneb kogukond mitmest külast või ühe mõisa vallast. Liikumisteedeäärseid nimesid tuntakse kaugemalgi.

Joonis 1. Taluelaniku nimesfäärid.

Õuesfääri kohanimed on enamasti identsed apellatiivse sõnavaraga. Siin kehtib reegel, et kui kindlat liiki asja on üks, nimetatakse seda üldnimega, nt *ait, laut, tall, sepikoda*. Et taolisel nimetamisel on kohanime funktsioon, selgub siis, kui koha otstarve muutub. Vähiomad seda tüüpi kohad on toad elumajas, mille toponüümiline iseloom avaldub isegi selgemini, kui hoonete puhul, mida tavaliselt ei leidu mitut samast liigist. Üsna sageli on toa nimi antud selle kasutaja järgi, nt *Holdsitarõ* kunagise rentniku järgi (Madis Kõivu mälestusteraamatus) või *Imätarõ*, mis täidab hoopis sahvri ülesannet (Faster 2005: 35). Leidub isegi assotsiatiivse malli põhjal loodud toanimedid nagu *Vanaimätarõ* kõrvaltoale tekkinud nimi *Vanaesätarõ*, kus vanaisa küll kunagi ei maganud ega töötanud. Õuel säilivad kõige paremini nende kohtade nimed, millele on raske üldnimelist määratlust leida, nt vanast tallist jäänud müürijupi ja küüni seina vaheline, pealesõiduteelune panipaik *Talliots*, mis püsis nimena hoolimata sellest, et uus tall oli hoopis teises kohas (viimased näited Horma külast Liinamäel).

Toodud näidete juurde on sobiv mainida, et ettekanded ja kirjutised õuesfääri kohtade nimedest pärinevadki tavaliselt nimeuurijate isiklikest kogemustest. Alfabeetses kohanimetuskogus jäädvustatuna pakuks selline materjal üksnes sõnavaraalast teavet, pärisnimelisus avaldub süsteemi kirjeldades. Hoonenimetuste jäädvustamine on olnud etnograafide pärusmaa. Sellest valdkonnast võib tõsta esile Tamara Habichti artiklit taluhoonetest Kagu-Eestis, milles leidub näiteid Saru küla kambrite (ühelkambriliste aitade) nimetamisest (*vanamamma kammõr, Oti kammõr, tütrike kammõr, poja kammõr, sulastõ kammõr*), mida saab analüüsida ka toponomastiliselt (Habicht 1959: 141).

Õuesfääri ja talu laiema nimesfääri piiril paiknevad väravate, puude, tiikide, aiamaade jms mikroobjektide nimed, mille uurimiseks sobivat materjali Võrumaalt eriti kogutud ei ole. Taas on “süüdi” nende nimede apellatiivilähedus. Hooned kui dominantsed objektid on andnud alust nimedele *Laudatagunõ, Rehetagunõ, Kүүinitagunõ* jne. Paiknemine millegi suhtes on ka *aluste, päälsete* ja lihtsalt postpositsiooniga *man* ‘juures’ väljendatud nimede aluseks: *Suurõ kuusõ man, Pedäjä man*.

Talusiseste kohanimede sfäär on see, mille piires toimub või on toimunud talupere regulaarne majanduslik tegevus. Puhtakujulises hajatalupiirkonnas on selle sfääri välispiiriks talu piir. Kui on tegemist taluga, millel on lahustükke, võib sama kategooria sfääri kuuluda ka suurem maa-ala. Suurest hulgast lahustükkidest koosneva talu puhul on selle kohanimisfääriks kogu küla või külaosa, kus need tükid paiknevad.²

Talusfääri kohanimisüsteem kujuneb välja kiiresti, sest info vahetamine kohtade osas, kus tööllakse, on möödapääsmatu. Elanike vahetumise tõttu leidub selles sfääris palju noori nimesid. Soomes ühe talu nimesüsteemi uurinud Saulo Kepsu (1990) on tõdenud, et peamises viljelustsoonis hoonete lähedal leidub rohkem primaarnimesid, muuhulgas ka tähenduselt läbipaistmatuid nimesid, talu tagamaadel on aga mõned üksikud kesksed nimed ja palju sekundaarnimesid, mis on moodustatud kesksete suhtes paiknemise alusel. Kepsul oli tegemist pindalalt suure hajataluga, mille tagamaade kasutussevõtmine on olnud hiline. Võrumaa suhteliselt väikeste talude puhul selliseid tsoone välja ei tule. Kui hajatalu kolhoosieelse majandamise nimesüsteem on säilinud, sisaldab see ühtlase ilmega nimesid piirideni välja. Pigem võib nimetamise labiilsust täheldada talu keskse põllumaa osas, kus leidub palju rööpnimesid ja võib märgata, et seda, mis on silma all, on ka talude iseseisva majandamise ajal nimetatud nii, nagu asi parajasti välja paistab (kõige ökonoomsemal võimalikul moel). Talu tagamaade kohanimed meenuvad keelejuhile tavaliselt esimesena ja nagu eespool öeldud, on nende motiveeritus sageli pärit kruntimiseelsest maakasutusest.

² Asustusajaloolaste uemate seisukohtade järgi mahub mõiste *küla* alla ainult selline küla, kus talumaade paiknemises esineb üleribasust, nii et talupere on oma tööde planeerimisel igal juhul sunnitud arvestama naabritega (Liitoja-Tarkiainen 2000: 20). Nii võib küla koosneda ka ainult kahest läbisegi paiknevate maadega talust, samal ajal kui sumbkülaline asustus, kus iga talu hooned ja põhiline osa põllumaast paiknevad ühel krundil, liigitub hajatalude rühmaks. Sellise lähenemise on tinginud maakasutuskaartide kaalukas roll uurimise allikatena. Argiteadvuses määrab külaks olemise pigem see, kas naabrid näevad ja teavad, mida teine naaber parasjagu teeb.

Maainimese nimereviiri kõige laiem, kogukondlik sfäär sisaldab rohkesti asustusnimesid, kui tegemist pole just jahimehe, riigimetsatöölise või kalamehega, kes teab nimesid metsas ja veekogudel. Märksõna *kogukond* tähendab eelkõige seda, et põliselaniku peas on olemas katkestusteta teekonnakaart ühe majapidamise juurest teise juurde ja ta teab, kes seal elab või viimati elas. Koha nimetamine võib käia talunime, isikunime või isiku hüüdnime abil, kusjuures vahel tekib uus hüüdnimi just kohapeal näha oleva kaudu³. Sotsioonomastilise lähenemise korral lähevad talunimedena arvesse kõik võimalused, kuidas kogukonda kuuluv inimene mingit majapidamist nimetab. Talu väljamõeldud ametlik nimi või ka ajalooline nimi, mida keegi peale omaniku ei tea, kohanimena arvesse ei lähe.

Nimistu kogukonnasfääri osa on ka see, kuidas inimene asustust liigendab: külanimed, paikkonnad, külaosad, kesksed talud ja ettevõtted. Need moodustavad nimereviiri kõige kaugemad punktid ja nende abil viidatakse sealkandis paiknevatele kohtadele, mida enam otseselt nimetada ei osata.

Kogukonnasfääris tuntud maastikunimed on kas suuremate objektide nimed või liikumisteede ääres paiknevate kohtade nimed. Tuntud on ka vanad peopaigad (sageli korduv nimi on *Muśomägi*) ja sportimiskohad, nt *Sulumägi* Liinamäel, kus oli suusahüppetorn. Viljelusnimedest tuntakse enim neid, mida kolhoosiajal kasutati. Vanast ajast on hästi tuntud olnud mitmete talude lahustükkidest koosnevad heinamaad.

Traditsioonilise nimistu kogukonnasfääri tuumiku moodustavad kesksed objektide terminnimed: *Mõisa*, *Koolimaja*, *Rahvamaja*, *Koorõjaam* jne. Ka siin võib leida võrdlusnimesid, nt *Rotisaal* magasiada kohta Vaabinas (Urv) või võrdlevaid siirdnimesid nagu *Valgõmaja* ehk *Kreml* Vahtsõ-Roos (Har).

4. Maastik ja maakasutus

Maastik määrab paljuski selle, mida kohanimedega tähistatakse. Maastiku tähtsaim mõõdetav omadus kohanimesüsteemi jaoks on liigendatus. See, mida nimedega tähistatakse, sõltub lisaks maastiku liigendatusele ka maa kasutamise intensiivsusest. Kui äärmiselt liigendatud reljeefiga ala on põl-

³ Näiteks hüüdnimi *Mesinik* saab tavaliselt alguse sellest, et uus mees, keda keegi ei tunne, toob taluõuele mesipuud ja kogukond saab teada, et selles talus toimetab nüüd mesinik. Nime ja näo kokkuviimine toimub tõenäoliselt hiljem.

lumajanduslikus kasutuses, tekivad küngastele ja lohkudele nimed, samasuguse reljeefiga metsas aga nimesid ei vajata. Jõekäärud saavad nimed siis, kui need on heinamaadeks jagatud, kasutusest ärajäämisel muutub jõeluhut möödakäijate jaoks kiiresti nimetuks ühetaoliste loogete jadaks. Analoogiselt ei vaja jõe ääres heina tegev talupoeg makrotoponüüme ja annab jõele nime naaberküla järgi – jõe kui pikema veetee tähendus pole talle oluline.

Maastiku liigendatuse vastand on korrapära. Kui asetada vaadeldavad külad ja piirkonnad liigendatuse-korrapära skaalale, siis kõige liigendatum on minikuplitest koosnev maastik Kaikal. Liinamäe sisaldab väga eripalgelist maastikku Karula kõrgustiku kirdeotsa küngastest kuni küllalt tasase maani mõisa ümbruses. Haañkasõ ja Mamastõ asuvad Kagu-Eesti lavamaal, mis on liigendatud sügavatest orgudest. Seejuures Haañkasõs domineerivad orud tasase maa üle ja Mamastõs on nähtaval eelkõige tasane maa. Kõnnu asub lavamaa ja Peipsi madaliku ülemineku lauetel mäekühmul, olles suhteliselt avatud maastikul nagu Mamastõgi. Saru paistab silma erakordse korrapäraga maastiku suurvormides – jõgi, oruveer taludega, suur põllumassiiv, mets selle taga. Mikrotoponüümid saavad siin esineda peamiselt jõekäärudes, talude lähiumbruses ja kaugemal metsas.

Maakasutus on teine kohanimekasutust oluliselt mõjutav tegur. Selle esialgne kujunemine on olnud suunatud maastikust. Maakasutuse ümberkujundamine kruntimise käigus on omakorda tekitanud erinevaid võimalusi talude kohanimesüsteemide arenemiseks.

Hajatalud äärmiselt liigendatud maastikul on krunditud nii, et piirid jooksevad mööda kõrgendikevahelisi orge, heinamaid ja soid. Kaikas kulgeb talupiir üle põllustatud mäe nii harva, et see on olnud sobiv isegi nimeandmismotiiviks – *Piirimägi* esineb harilikel talupiiridel vaid Karula kõrgustiku aladel, muud esinemisjuhtumid Võrumaal on motiveeritud mõisapiiridega. On tavaline, et iga nimega mägi kuulub mingi talu maa hulka ja naabrite maal teatakse vaid kõige silmapaistvamate mägede nimesid (lähemalt vt Saar 2004). Karula kihelkond tervikuna on ka ainus kant Võrumaal, kus võib märgata põhimõttelist soovimatust kõnelda kohanimedest teistele kuulval maal (vrd Ainiala jt 2000: 334).

Lõuna-Võrumaale eriti tüüpiline asustusvorm on hajatalust arenenud väike sumbküla (Troska 2003: 201). Sellised 4–10 talust koosnevad külad on vahelduval maastikul krunditud tavaliselt nii, et põhiosa maast on ühes tükis, kuid pika ja tagantpoolt laieneva krundi piirid lõikavad sirgelt üle maastikuobjektide. Kruntimiseelsed nimeobjektid, põhiliselt põllud liigisõnaga *-mägi* ja nendevahelised sood on jagatud mitme talu vahel. Ühe talu

kohanimestusse kuuluvad ka nende objektide nimed, mille kohta öeldakse, et see või teine koht jääb tegelikult juba naabri maale. Iseloomulik on see, et talu kohanimedest saab kõnelda kui teekonnast ühelt objektilt teisele: hoone-tele kõige lähema põlluala ja kaugema põlluala vahel on tõenäoliselt nimega niit või soo, põllult põllule kulgeval teekonnal jäävad kahele poole nimedega loodusobjektid. Kõige lähemal sellisele mikrotoponüümide tekkimise raamistikule on Mäe- ja Ala-Haankasõ külad, aga eriti puhtakujulisi näiteid leidub kõikjal Haani kõrgustiku aladel.

Korrapärane maastik hea põllumaaga on tavaliselt võimaldanud suurte külade tekkimist. Neid pole õnnestunud ühes tükis kruntida, rohkem on jälgitud seda, et iga talu saaks võrdse osa külälähedasest põllipõllust. Lahustükid endises võsapõldude tsoonis (Võrumaa pruugis *mõts*) on välja mõõdetud riskülikukujulistena. Mamastõ külas on üks talu pärast kruntimist koosnenud vähemalt kolmest lahustükist (pluss heinamaad), kuid aja jooksul on lahustükkidele tekkinud uued talud. Suure küla kruntimiseelsed viljelused, mida kasutati siilumaadena, olid küllalt suured, nimesid kasutasid paljud talupered ja seetõttu on näiteks Mamastõ mikrotoponüümika vaadeldud küladest kõige vanapärasem. Läbipaistmatu esikomponendiga nimed, nagu *Pirmastupõld*, *Nuustiorg*, *Preielisuu*, *Puśakõsõniit*, *Luapedästik*, on ülekaalus sõnasemantikalt arusaadavate nimede suhtes, nagu *Silmäläteq*, *Hiirhannamägi*, *Sitasaar*, *Tornitsiht*. Mamastõ on ka ainus küla Võrumaal, kus kohanimena on säilinud *Vainu*, kuigi see maa pole enam küla ühisomanduses.

Kõnnu külas on kas kruntimise teel või juba enne moodustunud kolm külaosa: *Alaots*, *Mäeots* ja *Taga-Kõnd*. Neist Mäeots on ilmelt sumbkülaline, ka talukrundid on sellele vastavalt tagantpoolt laienevad, Alaots meenutab hajusat ridaküla (haguküla) ja Taga-Kõnd koosneb sisuliselt hajataludest. Talupiirid on looduses märgatavad vaid viljeluste piiride järgi. Kõnnus leidub mitmeid talu juurde kuulumise alusel moodustatud sekundaarnimesid: *Tsüpsä mõts*, *Truudsi mõts*, *Maldsimägi*, *Peedo mägi*. Omavahel võrreldud küladest meenutab Kõnnu viljelusnimistu kõige puhtamal kujul Marja Kallasmaa (2000) kirjeldatud talunimekeskset süsteemi. Küla ääremaad on jagatud lahustükkidest metsa- ja heinamaadeks ja nende nimedes võib kohata tõeliselt vanapärast ainet: *Laan* heinamaa nimena, *Sikapai* (niit), *Haabrahara* (soo).

Eriti korrapärane maastik on võimaldanud jätta küla talud kruntimisel ümber paigutamata ja ka talukrundid valdavalt ühte tükki. Sarus, kus kruntimiseelselt on olnud üks peamine suur väli talude rea kõrval ja üks suur jõeluht teisel pool, on maa mõõdetud jõe ja talude reaga risti olevatesse, ühelaiustesse siiludesse. Teine külaväli küla otsas on ilmselt kandnud nime

**Alanurm* ja seegi on mõõdetud samas suunas. Hiljem on neile, esialgu ehk talude lahustükkidele tekkinud uued talud *Ala-Posu* (rahvakeeles *Alanurmõ*) ja *Ala-Peede*. Niimoodi ühes suunas kruntimine on olnud ilmselt kooskõlas küla traditsioonilise maakasutusega ja traditsioon on veelgi tugevnenud. Sarius pole ka 19. saj lõpus ja 20. saj ühtegi talumaad jagatud põiki ega ehitatud ühtegi talumaja külast välja. Popsiküla Sakurgi on paigutatud laia külavälja teise äärde, põllu ja metsa piirile. Sellises maakasutuse traditsioonilises seisus on loomulik, et talude järgi nimetatakse piiritanumaid ja jõeluha vahelduvaid maastikuelemente (kolgad, soodid, kaavõndud), kuid külavälja mikrotoponüümid on peamiselt apellatiivset päritolu: *Kurõoja*, *Palanusuut*, *Pallusõkraav* (kraav, mille kallast mööda mindi palvusele).

5. Talunimed traditsioon

Talunimedepuhul on kaks võimalust: 1) traditsioonilises süsteemis on kasutatud kindlaid talunimesid ja elanikud – sh ka uued elanikud – on saanud külakeelse lisanime talu järgi; 2) talunimedepuhul püsivuse pole oluliseks peetud ja talukohti nimetatakse nende elanike lisanimedepuhul järgi. Lisanimedeks võib olla ametlik perekonnanimi, selle mugandus, suguvõsa traditsiooniline lisanimi või inimese individuaalne hüüdnimi.

Etümoloogiliselt on valdav osa talunimedest olnud esmalt peremeeste lisanimed, seejärel taluperet tähistavad nimed ja lõpuks talu elanikest sõltumatu kohanimed. Soome Valkeala valla talunimistut etümoloogiliselt uurinud Saulo Kepsu on välja arvestanud, et 166 juhul 187 vakutalust on nime materjaliks isikunimi (Kepsu 1987: 49). Sotsioonomastiliselt võttes on kinnistunud talunimistu näol tegemist eriarenguga, mille lõplikku võidulepääsu Eestis võimaldas koormiste reguleerimine talu väärtusele vastavaks ja talurahva vabastamine pärisorjusest 19. sajandi alguses. Vabastamine ilma maata tingis selle, et endistest pärustaludest, kus taluperet ja maad vaadeldi kui kokkukuuluvat tervikvara, said renditavad kinnisvaraüksused, millel pidi olema muutumatu nimi.

Just Lõuna-Eesti pakub rohkesti näiteid selle kohta, et kindlaks kohanimedeks tõlgendatavaid talunimesid esineb piirkonniti palju varem, juba 16.–17. saj (Troska 1995: 13–14). Ometi esindab Põhja-Liivimaa idaserv täiesti teistsugust traditsiooni, kus talusid nimetatakse eelkõige talu elanike järgi ja vähimad kindlad asustusnimed on külanimed. Analoogiline on olukord olnud Setumaal (Simm 1967), tõenäoliselt ka Latgales ja Loode-Venemaal,

kus külanimede domineerimine talunimede üle on üldtuntud. Kaugemal põhja pool on hästi tuntud Ida-Soome vanad päritavad lisanimed (sisuliselt perekonnanimed, jälgitavad keskajast alates) ja noored ning peremeeste nimedest sõltuvad talunimed (Lehikoinen 1989: 489–494). Isikunimedel põhinev talunimetraditsioon Võrumaa idaservas on olnud varjatud, sest kirjalik talunimede kasutamine kinnistus 19. saj keskel kõikjal Liivimaal. Võimalik, et isikunimede primaarsus on jäänud püsima ka mõnedes paikkondades Viirumaal, vihjeid sellele võib leida Gea Troskalt (1995: 67).

Traditsioonilise kogukonna lagunemine alates 20. sajandi keskpaigast raskendab samuti arusaamist sellest, kus “vanasti” kindlaid talunimesid on kasutatud ja kus mitte. Kõige tõestatum näide isikunimede domineerimisest on Räpinä kihelkond, kus vana mudel elaniku lisanime määravast osast kohtade nimetamisel säilis väga hästi. Säilimist soodustavaks asjaoluks oli see, et traditsioonilised lisanimed võeti korrapäraselt perekonnanimedesse üle (Faster, Saar 2002: 182–192). Ka Võnnu kihelkonna puhul tuleb välja, et kui hajatalude nimed enamasti ongi püsivad, siis Amaste (Hammaste) külas paiknevate talude rahvakeelsed nimed on viimseni vahetunud, võrreldes kruntimisaegse ametliku seisuga, mida isegi tuntakse, kuid ei kasutata (Joalaid 2000). Kasutuses olevate talunimede ebapüsivus ja põhinemine veel mäletatavatel elanike nimedel on laialt levinud ka Vahtsõliinas ja Põlva kihelkonna idaosas.

Võrumaa läänepoolses osas on 20. saj keskpaigas kasutatud juurdunud talunimesid, mis ka rahvakeelses pruugis on vahetunud harva, võrreldavas tempos külanimede jt mesotoponüümide vahetumisega. Vakutalude jagunemisel on tekkinud uusi püsivaid talunimesid ja ka olukordi, kus talunimi tähistab korraga nii vana talu kui ka tervet talude rühma. Rühma kuuluvate uuemate talude nimetamine on varieeruv ja kindlaskujunenud nimetraditsioonist nende puhul rääkida ei saa. Talu elanikest on traditsiooniliselt räägitud talunime lisanimena kasutades, nt *Alapõdra Harri*, *Kahru Ruudi*, *Tammi Huugu*, *Kurõmäe Leonilla*.

Kindlad talunimed, mida on kasutatud ka elanike lisanimedena, sõltumata nende perekonnanimest või päritolust, on olnud iseloomulikud mõlemale vaadeldud hajatalupiirkonnale, Liinamäele ja Kaikale. Ammu jagunenud talu puhul on perekonnanimi saanud endale eristava funktsiooni, muutunud nime hargtäiendiks ehk süntaktilis-semantiliselt põhiosa taga paiknevaks täiendosaks: *Makõ-Lüüsi* ja *Makõ-Hallõri* talud Liinamäel, *Kaika-Kaska* ja *Kaika-Koemõtsa*, *Püssä-Kohki* ja *Püssä-Laasi* talud Kaikal. Sellisel kujul talunimesid ei saa muidugi kasutada inimeste lisanimena, võimalik on öelda

kas *Makõ Kusta* või *Lüüsi Kusta*. Talunimekeskse süsteemiga sobib paremini kokku uute nimede tekkimine talude jagunemisel. Nt kolmest Haavistu talust Kaika kandis on üks saanud rahvapärase nime *Selli* ja kaht ülejäänut eristatakse omavahel *Mäe-* ning *Ala-*atribuutidega.

Ka külades Lääne-Võrumaal on vanad talunimed tavaliselt hästi säilinud ja elanike lisanimedena pruugitavad. Näiteks võib tuua Saru küla Harglõst või Kõllõstõ küla Kanepist. Kõlbi külas Urvastõs esineb taludel rohkem rööpnimesid, sealhulgas ka isikunimesid sisaldavaid. See võib olla tingitud asjaolust, et algupäraselt ühte nime kandnud talud on mitmes järgus jagunenud. Mamastõ külas on 17. sajandi talunimed rohke jagunemise tõttu muutunud külaosade nimedeks: *Haukakolk*, *Kunnakolk*, *Kurvitsa*. Üksiktalude osas valitseb siin segasüsteem lisanimepõhistest ja perekonnanimel põhinevatest nimedest.

Saru küla, mille lisanimede arengujärke 17.–18. saj on analüüsinud ka Troska (1995: 89–91), paistab tänapäeval silma eriti hästi säilinud talunimedega. Saru talunimistu oli oma tänapäevakujul valmis vähemalt 18. saj lõpuks, nagu see paistab 1797. a Harglõ koguduse liikmete nimekirjast (EAA 1295:1:214). Hiljem on lisandunud või muutunud vaid mõni üksik talunimi, nt *Linnardi* > *Kurõmäe*. Vanade talunimede kasutamine lisanimedena on viimasel ajal küll langenud, ulatudes praeguste elanike mainimise puhul 18–37 protsendini, samal ajal kui 19. saj lõpul sündinud peremehi-perenaisi mäletatakse talunime järgi 73% juhtudest. Kuid küsimustele *Kus juhtus? Kus see või teine elab?* vastates kasutavad tänased keskealised külaelanikud veel enamasti traditsioonilist talunime.

Saru talunimistu säilimisele on tõenäoliselt kaasa aidanud ka küla korrapärane lineaarne kuju. Selle tõttu on inimestel tänapäevalgi otstarbekas jagada mitme kilomeetri pikkune ja esmapilgul ühetaoline küla lõikudeks, kus iga vanatalu kaheks, kolmeks või neljaks majapidamiseks jagunenud hoonete, puude ja sissesõiduteede kooslus on eriline. Vanade talunimede koguarv pole suur (19) ja nimede meeldejätmise ridakülas on hõlbustatud kindlas järjekorras loendamise abil. Need vanatalude nimesid kandvad talurühmad ongi Saru-kesksed kohanimed. Ka kohti maanteel nimetatakse nende järgi: *Kurõmäe kottal* ‘Kurõmäe talu lähedal, juures (kohal)’, *Leegust-kottal* ‘Leegustõ talu lähedal, juures (kohal)’. Iga üksiku majapidamise nimetamine võib tugevasti varieeruda, sõltuvalt sellest, kelle perega selle vanatalu järglastest rohkem läbi on käidud, keda paremini tuntakse ja omaks tunnistatakse. Tüüpiline on, et vanu talunimesid kasutatakse lisanimena emotsionaalse läheduse korral, sisserännanud peresid või muidu

vastumeelseid tüüpe nimetatakse kas perekonnanime või hüüdnimega. See näitab, et vanadel talunimedel on sarulaste jaoks tekkinud omaette emotsionaalne väärtus.

Hoopis teistlaadne areng on toimunud samuti Lääne-Võrumaal asuvas Varstu külas (Rõu), kus kruntimisaegseid talunimesid peaaegu üldse ei kasutata. Kuigi Varstu ümbruse hajatalude nimed on tüüpilised Lääne-Võrumaa elanikest sõltumatud kohanimed, oli Varstu külas juba vähemalt 1940. aastaks kujunenud isikunimepõhine talude nimetamine. Seejuures sai ka perekonnanimest tehtud noorele talunimele liita tüüpilise talunime hargtäiendi. Eristati näiteks *Pedäjä*, *Mäe-Pedäjä* ja *Pedäjä-Allu* talusid, kõik need nimed põhinevad samal perekonnanimel.

Varstus ei ole ajalooliste vanatalude kooslused kuigi hästi märgatavad, sest maad omavate talude vahele on ehitatud hulgaliselt alevimaju. Taluõued ja põllumaad paiknevad tüüpiliselt eraldi kruntidel, nii et aleviteel liikuja ei satu korraga kohakuti talu hoonete ja põllumaakrundiga. Alevikeskkond on soodustanud alevi nimemalli ka vanade talude tänapäevasel nimetamisel.

Lähemalt vaadeldud Ida-Võrumaa külates, Haañkasõs ja Kõnnus on talude nimetamine isikunimekeskne ja omavahel pisut erinev. Haañkasõs tundus esialgse nimekogumistöö ajal, et kõigil taludel on olemas rahvapärased nimed, mida kahjuks pole vanale katastrikaardile kantud. Katastrikaart sisaldas kruntimisaegsete peremeeste ees- ja perekonnanimesid. Süvendatud kogumise ajal ilmnes, et arvatavad vanad talunimed olid keelejuhtide poolt mäletatud kõige vanemate peremeeste lisanimed. Mõnel juhul tuli selgelt välja, et tegemist oli antroponüümiga, nt *Muna* (lisanimi), mis kuulub kokku perekonnanimega *Raud*; *Kristjani* kui peremehe isanimi ja *Jaska* kui talu ostnud peremehe enda nimi. Tuli ka välja, et esialgse kogumise käigus jäädvustatud vanemad talunimed on tänapäevases kasutuses vahetunud ja kasutatakse põhiliselt uemate peremeeste nimede või hüüdnimede põhjal moodustatud talunimesid (Faster, Saar 2002: 199–203). Kohanimedena kõige püsivamateks osutusid krunditalude nimed: *Variku*, *Raotu*, *Kõivsaarõ*, mis olid saadud kas apellatiivi või vana viljelusnime alusel.

Kõnnu külas esineb tüüpiline Räpinä-pärane nihestatus rahvapärase nimistu ja katastrikaardi vahel. Küla tuumikust kõige lõunapoolsem talu, mida tuntakse perekonnanimest pärineva *Truudsi* nime all, kannab ametlikult kruntimisaegset nime *Soe*. Sealt pärit Soed, perekonnanimega *Soesson*, on talude päriseksmüümisest saadik elanud naabruses Kurõkülas. Kurõküla Soe talu ametlik nimi on *Kassi-Jakobi*, kuid *Kassi* lisanime siin külas ei tunta. Kõnnu rahvas seevastu teab hästi värssi “Kassi Jakob Jagomann, Kõnnu

küla misjonär”. Kõnnu küla Kassi talu kruntimisaegne nimi on *Miku*.

Peaaegu kõiki Kõnnu rahvapäraseid talunimesid osatakse külas seletada kui konkreetsete peremeeste perekonnanimesid, nimemugandusi või suguvõsa lisanimesid, mille seos ametliku perekonnanimega jääb suulise pärimuse põhjal hämaraks: *Krigul – Kütt*, *Peedosk – Pari*. Ainult Moskva talu puhul (katastrikaardi nimi *Solna*) ei mäletata ühtegi elanikku, kelle lisanimi oleks olnud *Moskva*. Kuid naabervallas Miiksis on ka selline lisanimi kasutusel: *Sakson – Moskva*.

Et funktsionaalselt on tegu ikkagi kohanimedega, seda näitab kahe *Pari*-lisanimelise peremehe talude erinev nimetamine. Vanasti Pari Hindrikule (pn *Peedosk*) kuulunud talu nimetatakse *Pari*, Pari Villule (*Peedosk*) kuuluva talu puhul öeldakse aga kas *Pari Villu poolõ* või looduspõhise nimega *Korgõmäele*.

6. Kokkuvõte

Kohalike nimesüsteemide iseloomustamine muutuvate keeleväliste suuruste abil on üks paljudest võimalustest. Tõdemused, milleni niimoodi võib jõuda, pole eriti originaalsed: näiteks see, et talu õueala nimistu sõltub eelkõige paikkonnas kõneldavast keelest, viljelusnimistu aga maastikust ja maakasutusest. Kuid selline käsitus võimaldab paremini tajuda, milles seisnevad omavahel võrreldavate nimesüsteemide erinevused. Püüan alljärgnevalt erinevusi välja tuua.

Kaika kant – iseloomulik on ülimalt vahelduv maastik ja suur nimetihedus, hajatalud (enamasti küll samanimeliste hajatalude paarid), talukrandid ühes tükis, inimesi on kutsutud talude järgi (vt joonis 2). Inimesed teavad oma talu kohanimedid ja hoiavad hoolikalt eraldi talusisese ning kogukondliku kohanimedefääri. Läbipaistvad loodusnimed on ülekaalus, valitsevad selged nimeandmismallid talusiseste kohtade nimetamisel (Saar 2004: 12–16). Leidub ka mikrotoponüüme, mis viitavad teistsugusele maakasutusele minevikus. Kogukonna nimesüsteemi tähtis osa on kohanimistu praeguses riigimetsas, kus leidub ka heinamaadena kasutatud lahustükke. Mets on olnud nimesid täis, osa sellest nimistust säilib metsa- ja jahimeeste pruugis.

Liinamäe – iseloomulik on vahelduv maastik ja hajatalud (taas samanimeliste talude paarid). Talukrundid on ühes tükis, inimesi on kutsutud talude järgi. Talupiir ei piira nii väga kohanimede tundmist, nagu Karula Kaika puhul. Osa nimega maastikuobjekte jaguneb niikuinii mitme talu vahel. Heinamaa lahustükke on leidunud vaid ühes kohas – *Karásuus* ‘karjasoo’. Kogukonna ühist nimevara ei leidu niipalju metsades, kui taludevaheliste liikumisteede ääres ja mõisas, mida vanade talude võõnd peaaegu ringikujuliselt ümbritseb.

Saru – korrapärase maastik, suur korrapärase ridaküla (vt joonis 3). Talukrundid on ühes tükis, inimesi kutsutakse veel praegugi talunimedega. Vanad talunimed kuuluvad 2–4 majapidamist sisaldavatele rühmadele ja aitaavad asustust struktureerida. Loodusnimede kõige suurem kontsentratsioon on külast kaugemal, Mustajõe luhas ja riigimetsas, kus samuti leidis talude heinamaatükke. Luha (*Konnu*) kohanimistu kasutab artibuutidena peamiselt talunimesid. Metsakohanimistu on vähemalt sama rikkalik ja maa-alaliselt kaugele ulatuv nagu Kaikagi puhul. Küla põldudetsoonis on loodus- ja viljelusnimesid vähe, see seletub maastiku korrapärasusega.

Mamastõ – korrapärase maastik, suur küla, mis koosneb väikestest sumbkülaladsetest talurühmadest. Neil rühmadel on vanad nimed, muidu on talunimed ja isikunimed suhe vahelduv. Talud on krunditud mitme lahustükina, kaugemad neist on jagunemise teel muutunud omaette taludeks. Suurem osa loodusnimedest on tuntud kas terves külas või talurühmas, nimeobjektid ulatuvad mitme talu piiridesse. Läbipaistmatuid loodusnimesid on suhteliselt kõige rohkem. Läbipaistev ja arvatavasti noorem kohanimistu on koondunud küla hiljem asustatud tagamaadele.

Ainiala (1997: 225–229) käsitluses kohanimede kadumisest esindab Häme küla Kurhila teatavat standardit, mille suhtes Savo küla Närhilä on teistsuguses olukorras – tähendussisult läbipaistvad nimed, põllud talu ümber, vanast viljelusnimistust on kadunud suurem osa. Mamastõ võiks olla näide vastupidisest, ehk Kurhilale sarnanevast kohanimisüsteemist, kus asustus on väga vana ja inimesed on harjunud kasutama läbipaistmatuid, sageli vaid koha etikettidena toimivaid viljelusnimesid (Ainiala 1997: 231).

Haañkasõ – küllalt vahelduvas maastikus paiknevad kaks sumbküla, talukrundid on pikad ja tagantpoolt laienevad, osa talude põllumaad on lahustükides. Suurem osa loodusnimedest on tuntud terves külas, nimeobjektid

ulatuvad mitme talu piiridesse. Talunimede ja isikunimede suhe on selline, et kui talu teadaolev vana nimi ei sobi praeguse elaniku lisanimeks, siis muutub ka talunimi praeguse elaniku kutsumise järgi. Hüüdnimede osakaal kohanimealustena on eriti suur. Tähendussisult läbipaistvaid loodusnimesid on rohkem kui Mamastõs, ilmselt seletub see asustuse suhtelise noorusega.

Kõnnu – küllalt korrapärane maastik, hajusa ilmega küla, milles tuntakse kolme külaosa, talukrundid paiknevad põhiliselt ühes tükis. Talusid ja popsihohti kutsutakse peaaegu eranditult elanike lisanimedega. Erinevalt Haañkasõst teatakse hästi, et nii talude uuemad kui ka vanemad nimed on saadud elanike nimedest. Loodusnimesid on suhteliselt vähe ja neid teab kogu küla. Peamiselt on tegemist noorte talunimede põhjal moodustatud loodusnimedega. Talude metsa- ja heinamaatükid asuvad küla piiril ning nende nimevara on eripärasem, tõenäoliselt ka vanem.

Täiendavalt tuleks märkida, et kõigis vaadeldud kohtades, kus esineb kindlate talunimede traditsioon, kuuluvad need nimed kas talupaaridele või -rühmadele. Võrumaa talunimistu suhteline vanapärusus on kooskõlas faktiga, et talude jagunemisel pole uusi nimesid eriti aktiivselt moodustatud. Koha täpsemaks määratlemiseks on kasutatud hargtäiendeid (põhiliselt *Mäe-* ja *Ala-*), kuid elanike lisanimedeks on piisanud hargtäiendita primaarsetest talunimedest. Asustuse arenedes on vanad talunimed võinud muutuda talurühmade või koguni väikeste külade nimedeks. Samasugust tendentsi just Võrumaal on täheldanud ka diakroonilisele uurimisele toetuv Gea Troska (2003: 205).

Joonis 2. Kaika kant Eesti põhikaardil. Näide kõige liigendatumast maastikust. Talude piirikraavid kulgevad kuplitevahelisi madalikke mööda.

Joonis 3. Saru küla Eesti põhikaardil. Näide korrapärasest maastikust. Sirge taluderida, üks põlluala, üks *kond* – kõik suunad on selged. Sakurgi popsiküla majad paiknevad talukruntide tagumistes otstes.

Kirjandus

- Ainiala, Terhi 1997:** *Muutuva paikannimistö*. SKST 667. Helsinki: SKS.
- Ainiala jt 2000** = Ainiala, Terhi, Johanna Komppa, Kaija Mallat, Ritva Liisa Pitkänen 2000: Paikannimien käyttö ja osaaminen – nimitaito Pälkäneen Laitikkalassa. – *Virittäjä* 3, 330–354.
- EAA 1295:1:214** = Eesti Ajalooarhiiv, fond 1295, nimistu 1, säilik 214.
- Faster, Mariko, Evar Saar 2002:** *Võromaa kotussõnimmist*. Võro Instituudi toimõndusõq 13. Toimõndanuq Peeter Päll. Võro: Võro Instituut.
- Faster, Mariko 2005:** *Võru- ja Setumaa kohanimedede determinandid*. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele ajaloo ja murrete õppetoolis.
- Habicht, Tamara 1959:** Taluõuest ja mõnedest kõrvalhoonetest Kagu-Eestis XIX sajandi teisel poolel. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseumi aastaraamat XVI. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 88–152.
- Joalaid, Marje 2000:** Hammaste ja hambad. Ühe Lõuna-Tartumaa küla niimetraditsioonist. – *Õdagumeresoomõ piirisüämeq. Keskused läänemeresoome piiridel*. Võro Instituudi toimõndusõq 10. Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituut, 137–146.
- Kallasmaa, Marja 2000:** *Saaremaa kohanimed II*. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Kepsu, Saulo 1987:** Talonnimien tutkimisesta. – *Kieli* 2, Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, 35–73.
- Kepsu, Saulo 1990:** Yhden talon paikannimisysteemi. – *Kieliposti* 1, 11–21.
- Lehikoinen, Laila 1989:** Suomen talonnimien ja sukunimien suhteesta. – *Virittäjä* 4, 489–496.
- Liitoja-Tarkiainen, Ülle 2000:** *Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Roslavlev, Oleg 1965:** *Das Dorpater Land: 1624/27*. München.
- Saar, Evar 1999:** Inemisenimmi ja kotussõnimmi läbikasumisest Räpinä kihlkunnan. – *Õdagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad*. Võro Instituudi toimõtiseq 6. Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Tõnu Tender. Võro: Võro Instituut, 80–92.
- Saar, Evar 2004:** Karula mäenimedede süsteemist. – *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat* 3. Tartu, 11–22.
- Simm, Jaak 1967:** Kahelt kohanimekogumise reisilt Setumaale. – *Keel ja Kirjandus*, 4, 229–232.

Troska, Gea 1995: *Talunimed läbi aegade*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Troska, Gea 2003: Ajaloolise Võrumaa asulastiku iseloomulikest joontest XVI–XX sajandil. – *Õdagumeresoomõ hummogupiir. Läänemeresoomo idapiir*. Võro Instituudi toimõndusõq 15. Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro: Võro Instituut, 195–208.

Evar Saar: Võromaa mitmõsugumaidisist nimesüsteemest

Proovi tan artiklin vällä tuvvaq mõnt mõõdõtavat näütäjät, miä kotussõnimesüsteemi kujonõmist mõotasõq. Tegemist om keelest sõltumalda näütäjidega. Näide mõo näge är egäüts, kiä pikembält kotussõnimmi korjama trehväs, a ma pruugi uma jutu kimmütämises ka asustusaoluu ja sotsioonomastika (uur kotussõnimmi ossa ütiskunnan) tiidmisi. Võta ette Rāpinā Kõnnu ja Põlva Mamastõ külā, Vahtsõliina Haañkasõ külāq, Harglõ Saru külā, Urvastõ Liinamāe valla ja Karula Kaika nuka nimesüsteemiq.

Eestin om katõst eri muudu nimesüsteemist kirotanuq Marja Kallasmaa. Ei vaidlõ tälle vasta, a paku vällä, et puhtit näütit om ilman iks veidüq ja maatarvitusõ ümbremuutminõ mõotas nimesüsteemi õnnõ kuigivõrd. Tuuperäst tulõ võrrõldavit näütäjit manõq tõmmadaq.

Ku asalõ kõrra perrā manu minnāq, tulõ kõgõpäält selges tetāq talorahva nimetsõõriq. Arvada kõgõ vähāmb tsõõr om iks uma muro vai ussaid, tõõnõ tähtsä tsõõr om nurm ja mõts, kon egāpääväst tüüd tetās, ja kõgõ laemb tsõõr om kogokond, kon inemine ringi liigus ja hinnāst kodotsõlõ tund.

Kotussõnimmi ümbrüse mõõdõtavist suuruisist edimāne om maastiku tsābrülisüs vai kõrraperā. Kõgõ tsābrülidsemb, midā ette või kujotaq, omgi Kaika ümbrüse kunīmaa maastik. Kõgõ kõrraperādsemb om maastik Sarun. Tõõsõq jääseq kohegi vahepääle.

Tõõnõ tähtsä näütājā om maatarvitus. Skaala üten otsan ommaq tävvelikult üten tükün talõq, miä uman majandamisõn tõisiga kokko puttuma ei piāq, tõõsõn otsan olõssi vanaaolidsõ külā talõq, kon maa om mõõdõt languisi ja kõgõ tulõ tõid külārahvaga ütenkuun tetāq. Sāāndsit külli ināmb olõ-iq, a külli, kon talo sais kuun mitmast lahuntüküst, lövvüs külh.

Kolmas tähtsä näütājā olõ-i ainõlinõ, a kultuurilinõ, ja pututas talõnimmi traditsiooni. Õdagupoolidsõn ilman ommaq vällä kujõnuq kimmāq talõnimeq ja tava kutsu elānikke talõnimme lisānimes pruukõn. Hummogu puul,

nigu näütüses Vinnemaal, Setomaal, Latgalõn, Hummogu-Soomõn ja ka Hummogu-Võromaal ommaq kõgõ vähämbäq kimmäq kotussõnimeq külänimeq ja talokotussit kutsutas nii, nigu oldas harinu kutsma näide elänikke.

Tulõmusõ kokko võetult ommaq säändseq:

Kaika nukk – tsäbrunõ maastik, hajataluq, nurmõmaa üten tükün, inemist kutsutas talu perrä. Inemine tiid uma talu kotussit ja näide nimmi, läbipaistjido luudusnimmi ülekaal.

Liinamäe – vaheldaja maastik, hajataluq, maa üten tükün, inemist kutsutas talu perrä. Talupiir ei piira kotussõnimmi tiidmist.

Saru – kõrraperäne maastik, suur külä, nurmõmaa üten tükün, inemiisi kutsutas talu perrä. Põhiosa luudusnimmi hulgast lövvüs külä maast vällänpuul, riigimõtsan.

Mamastõ – kõrraperäne maastik, suur külä, maaq mitman tükün, talunimmi ja inemisenimmi suheq vaihtõlõs. Suurõmb osa luudusnimmist käü üle talupiire, läbipaistmalda luudusnimmi suhtõlidsõlt kygõ rohkõmb.

Haankasõ – küländ vaheldaja maastik, kats küllä, maa mitman tükün, päämidselt kutsutas tallu inemise perrä. Suurõmb osa luudusnimmist käü üle talu piire ja näid teedäs terven külän. Läbipaistjido luudusnimmi ülekaal.

Kõnnu – küländ kõrraperäne maastik, külä, nurmõmaa üten tükün, tallu kutsutas inemise perrä. Luudusnimmi teedäs uma külä piiren, nä ommaq kas vanaq ja läbipaistmaldaq vai inemisenimmist sauduq.

KULTTUURI KRIISINHALLINNAN KEINONA – ALF NILSEN-BØRSSKOGIN ROMAANI LUO KVEENIEN VASTAHISTORIAA

ANITTA VIINIKKA-KALLINEN

Alf-Nilsen Børsskogin (s. 1928) romaani *Elämän jatko I. Kuosuvaaran takana* ilmestyi vuonna 2004. Kirjan etnopolitiittinen merkitys kveeneille on erittäin suuri. Romaania on sen urauurtavan aseman takia luonnollista tarkastella vähemmistökontekstissa.

Romaanin tapahtumat sijoittuvat lähihistoriaan. Kertomus alkaa syksystä 1944. Sota on lopuillaan. Saksalaiset ovat miehittäneet Norjan ja maa on kaaoksen vallassa. Sotilaat polttavat taloja, siviilien henki on vaarassa, hallitus on avuton. Ryhmä pienen Pyssyjoen kylän kveenejä on paennut tunturiin. He asuvat turvekammeissa, ruoka uhkaa loppua, tulee lunta ja pakkakanen kiristyy. Kyläläiset selviävät arktisessa talvessa perinteisten taitojensa ansiosta. Romaani ja siis trilogian ensimmäinen osa päättyy siihen, että sotatoimet loppuvat. Pakolaiset palaavat kyläänsä, jossa taloja on poltettu, kotieläimet tapettu ja irtain omaisuus kadonnut. Tuttuja ihmisiä on kuollut, ruokaa ei ole.

Kuvauksessa korostuu voimakas yhteisöllisyys. Kun sotatoimet uhkaavat jopa elämän perusteita, kveenit tiivistävät rivejään. Sekä aineellista että henkistä selviytymistäistelua käydään yhdessä. Kun kyläläiset joutuvat pakenemaan kodeistaan, he pystyvät ottamaan mukaansa vain tärkeimmän: henkisen kotinsa.

Kveenikulttuuri Norjan valtiossa

Norjan kveenit ovat etninen vähemmistö, jolla on aina ollut hyvin vähän kielellisiä ja kulttuurisia oikeuksia. Suurin osa kveeneistä on viimeisten vuosikymmenien kuluessa menettänyt oman kielensä elävän taidon, mutta kieli on kuitenkin sinnitellyt elossa joissakin osissa kveenialuetta. Kveenin kielellä ei ole kirjakielen perinnettä eikä kirjoitettua kielioppia. Virallinen vähemmistökieli se on vuodesta 2005.

Kveenit ovat hyvin näkymätön vähemmistö norjalaisessa yhteiskunnas-

sa. Syy kveenien heikkoihin kielellisiin ja kulttuurisiin oikeuksiin löytyy Norjan valtion poikkeuksellisen voimakkaasta nationalistisesta politiikasta, rotuoppeihin perustuneesta kulttuurikäsitelmästä ja kveenien heikosta järjestäytymisestä. Kveenit perustivat ensimmäisen etujärjestönsä vuonna 1987. Vuodesta 1998 lähtien kveenit ovat virallisesti kansallinen vähemmistö. Kveeneillä ei ole omaa mediaa, julkaisu- tai koulutuslaitoksia.

Kveenin kieli ja kulttuuri siis taistelevat olemassaolostaan. Kulttuurinen emansipaatio on kuitenkin vähitellen pääsemässä vauhtiin ja kveenien etninen itsetietoisuus on kasvussa. Omien kulttuuri-ilmaisujen ja kulttuuristen näyttöjen tarve on suuri. Yhteisö tarvitsee erityisesti kveenin kielellä tuotettua kulttuuria. Paksu romaani kveeniksi on sensaatio. Kielellä on aikaisemmin ilmestynyt vain yksittäisiä runoja, muistelmapätkiä ja lyhyitä kuvauksia kokoomateoksissa ja lehdissä. Romaani on todiste kielen ilmaisuvoimasta sekä ulkopuolisille että vähemmistön omille jäsenille. Sitä voi näyttää todisteena kulttuurin laadusta poliitikoille ja virkamiehille, jotka määrittelevät kulttuurin arvoa säätelemällä valtion tukea.

Kveenien etninen tietoisuus on siis kasvanut ja kulttuurinen emansipaatio on päässyt vauhtiin. Omille ”suurille kertomuksille” on valtava sosiaalinen tilaus. Kirjailija itsekin korostaa tätä yhteisöä vahvistavaa puolta jo romaanin alkulehdillä. Kirja on omistettu ”ihmisille, jotka on antaneet minulle kielen - ” (Nilsen-Børsskog 2004: 5).

Kveenikuvaus varhaisemmassa kaunokirjallisuudessa

Kveenejä on sekä norjalaisessa että suomalaisessa kaunokirjallisuudessa kuvattu aika vähän. Norjassa tunnetuimpia vanhoja kuvauksia ovat kielentutkija ja kulttuuripoliitikko Friisin romaanit *Laila* (1872) ja *Ella* (1891). John Giæver, joka on enimmäkseen kuvannut jäämerenpyyntiä ja eräelämää, sijoittaa romaaninsa *Illgjerningsmannen* (Pahantekijä, 1923) päähenkilöksi kveenin. Friisin ja Giæverin romaaneissa kveenit ovat kolkkoja, raakoja miehiä, jotka kiusaavat vaimojaan ja kiltejä lappalaisia, varastelevat naapureitten omaisuutta ja pieksävät lapsiaan. Näitten teosten kveenit ovat pelättyjä ja kammoksuttuja, mutta kovia työmiehiä ja täysin pelottomia. Edellä mainitut kirjat olivat pitkään suosittua lukemista Norjassa.

Oikeastaan vasta 1970-luvulla fiktiivinen kveenikuva sai vivahteita, kun Idar Kristiansen julkaisi romaanisarjansa *Kornet og fiskene* 1–4 (1978–81, sarja on suomennettu nimellä *Polut johtavat merelle*, 1984). Kirjat saivat

paljon julkisuutta ja heräsi vilkas keskustelu siitä, onko romaanien historiankuvaus todenmukaista. Päähenkilö Ollikankaan Heikki lähtee 1870-luvulla Pohjois-Suomesta Ruijaan etsimään parempaa toimeentuloa. Romaanisarja kuvaa erityisesti kulttuurikonflikteja ja suomalaisten maahanmuuttajien sopeutumisvaikeuksia.

Tromssalainen opettaja, kirjailija ja kulttuurityöntekijä Reidun Mellem on julkaissut 1990- ja 2000-luvuilla lapsuudenkuvauksia, henkilöhistoriaa, lyhytproosaa ja sota-aikaan sijoittuvia kertomuksia, esimerkiksi *Livsfarlig leik med fendemakten* (2005). Mellem on toistaiseksi ainoa nainen, joka on fiktiivisessä kirjallisuudessa kuvannut kveenimiljöötä. Uusin tulokas kveenikuvauksessa on Henry Pedersen omaelämäkerrallisilla lapsuuden ja nuoruuden kuvauksillaan *Kvengutten Karl 1-2* (Kveenipoika Karl, 2005 ja 2006).

Suomen kielellä kveenejä on kuvattu lähinnä kansa- ja kielitieteellisestä näkökulmasta. Tutkijoista tunnetuimpana voi mainita Samuli Paulaharjun, jonka folkloristinen tuotanto usein lähenee kaunokirjallisuutta. Paulaharjun kansatieteellinen suurteos *Ruijan suomalaisia* (1928) on kveenikuvauksen klassikko. Teos on perusteellinen esittely 1920-luvun kveenikylien elämästä ja ihmisistä.

Pohjoissuomalainen lehtimies ja kirjailija Juho Koskimaa kuvaa romaaneissaan *Signe Bjørseth* (1926) ja *Uskollinen vähässä* (1926) suomalaisen nuorukaisen Erkki Hannun muuttoa ja asettumista Vesisaareen 1860-luvulta lähtien. Köyhä nuorukainen kohoaa vuosien kuluessa arvostetuksi konsuli Erik Hanseniksi. Romaani sisältää eloisaa ja yksityiskohtaista kuvausta Vesisaaren seudun kveenien elämästä. Kirjasta piti tulla trilogia, mutta kirjailija kuoli jo 35-vuotiaana kun teoksesta oli valmiina vasta kaksi osaa.

Tunnetuimmat norjankieliset kveenikuvaukset ovat siis olleet enimmäkseen kielteisiä. Poikkeuksen muodostaa Idar Kristiansen, mutta hänkin kuvaa ensimmäisen polven siirtolaisia ja fokusoi vahvasti sopeutumisvaikeuksiin ja suomalaisuuteen. Varsinaista kveenien elämänmuotoa Kristiansen ei oikeastaan kuvaa. Romaanisarjan tematiikka on lisäksi erittäin ongelmakeskeistä. Ruijaan muuttaminen ja asettuminen on päähenkilöitten elämässä köyhyyden aiheuttama pakko, onnettomuus jonka raskaat seuraukset eivät ensimmäisen sukupolven aikana hellitä. Nilsen-Børsskog tuo teoksellaan kveenikuvaukseen uuden näkökulman: hän kuvaa Ruijaan asettuneita kveenejä, ihmisiä joiden sukujuuret ja kulttuuri ovat olleet Norjassa jo monen sukupolven ajan.

Klassikko jo ilmestyessään?

Tarkastelen tässä esityksessäni romaania *Elämän jatko I* kveenien vastakertomuksena sekä valikoidun tradition luomisen keinona. Palaan näihin termeihin ja niiden tulkintaan hieman tuonnempana.

Kuten jo aikaisemmin totesin, teosta on hyvin luonnollista tarkastella vähemmistökontekstissa. Kveenit elävät kulttuurivähemmistönä vahvasti nationalistisessa Norjan valtiossa. Kansallisvaltioissa kansallinen identiteetti perustetaan usein symbolisesti ajatukseen puhtaasta, alkuperäisestä kansasta. Kun käsitys kansakunnasta luodaan tällaisten mielikuvien avulla, hahmotellaan myös oletetun kansallisuuteen piirteet. Kansakunta pyrkii yleensä luomaan itsestään mahdollisimman edullisen kuvan, joka vahvistaa kansallista hybristä. Laadittuaan näin eräänlaisen säännötön kansalliselle itseyttämykselle, *kansallinen* suojautuu sen identiteettiä uhkaavilta *toisilta*. Kielelliset ja kulttuuriset vähemmistöt poikkeavat kansallisen diskurssista olennaisilta osin. Niiden poikkeava diskurssi on itsesuojeluperiaatteen mukaisesti määriteltävä toiseksi eli vieraaksi — ja useimmiten huonommaksi.¹ Kulttuurien välisten erojen syvyys ja luonne, yhteiskunnan demokratian aste, aineellisen hyvinvoinnin jakautuminen ja kansainvälinen poliittinen tilanne vaikuttavat torjunnan ja eron tekemisen mekanismeihin. Menetelmät vaihtelevat hienovaraisesta väheksymisestä kulttuurisen sarron kautta kansanmurhaan saakka. Useimmat modernit kansakunnat koostuvat erilaisista kulttuureista, jotka on liitetty yhteen sotien ja valloitusten seurauksena.² Kulttuuriset erot on tukahdutettu väkivaltaisesti. Tasavertaista kumppanuutta ei esiinny, mutta kansallisvaltion vähemmistölle suomien oikeuksien määrä vaihtelee. Vähemmistöt elävät jatkuvan sulauttamispaineen alaisena

¹ Edmund Edvardsen kuvaa etnisen marginalisoinnin prosessia norjalaisessa yhteiskuntaelämässä ja julkisuudessa. Pohjoisnorjalainen elämänmuoto, joka koostuu norjalaisen ohella saamelaisesta ja kveenikulttuurista, on kansallisessa diskurssissa esitetty heikosti kehittyneenä, primitiivisenä ja niin ollen huonompana. Näkemystä on perusteltu nimenomaan kulttuurin kvaliteettieroilla. (Edvardsen 1997: 51–73, 133–181.) Valtion, erityisesti koulutus- ja tiedotuslaitosten, tehtäväksi on katsottu pohjoisnorjalaisen ihmisen nostaminen mahdollisimman lähelle norjalaista tasoa. Ajatustapa säilyi Norjan valtion rakenteissa pitkälle 1970-luvulle. Jälkiä siitä on nähtävissä edelleen valtiovallan suhtautumisessa vähemmistöjen oikeuksiin.

² Esimerkiksi Norjan kansakunta koostuu norjalaisista, kveeneistä, saamelaisista ja romaneista. Nämä pääryhmät taas jakautuvat moneen eri ryhmään. Jokaisen Euroopan kansakunnan voi samalla tavalla jakaa moneen etniseen ja kulttuuriseen ryhmään.

ja joutuvat toistuvasti legitimoimaan kulttuurisen olemassaolonsa. Kun vähemmistöt elvyttävät ja kehittävät omaa kulttuuriaan, ollaan aina samalla jonkinasteisessa oppositioasemassa valtiovaltaan. Mikään kansallisvaltio ei tarjoa vähemmistölle oikeuksia. Niistä pitää aina taistella poliittisesti. Vaatimusten poliittiset ja eettiset perustelut täytyy esittää yhä uudelleen.

Kansalliskirjallisuudet syntyivät Euroopassa 1800-luvulla. Jo tuolloin sanataide sai kantaakseen nationalismin poliittisia tehtäviä ja tuotti tekstejä, jotka edistivät kansallisia hankkeita. Kansalliskirjallisuutta tarvittiin sitomaan yhteen uusia yhteisöjä, kansakuntia joiden keskinäiset siteet olivat alkuun hyvinkin löyhiä. Tällaisessa tilanteessa kirjallisuuden kaltainen kulttuurinen fiktio oli suorastaan ratkaiseva uuden yhteisön olemassaololle. (Brennan 1990: 48–49.)

Nykytilanne on hyvin erilainen kuin kansallisromantiikan huippukauden agraarisessa Euroopassa. Kun etninen ryhmä, jota yhdistää vähemmistöasemassa oleva kieli ja kulttuuri, alkaa jälkiteollisessa tietoyhteiskunnassa luoda omaa kirjallista kulttuuria, vastassa on monia uudenlaisia esteitä. Elämme epäilysten ja moniarvoisuuden aikaa. Ensimmäisenä kohtaamme kysymyksen, onko kielen aseman virallistaminen tarpeellista, ja tarvitseeko vähemmistökulttuuria yleensä tuoda julkisuuteen ja yhteiskuntaelämään. Kansalliskulttuurien luojat 1800-luvulla olivat ideologisesti vahvempia, tehtävän aatteellinen ja poliittinen motivaatio oli selvempi. Kansalliskulttuurin luominen oli osa suurta kansallisvaltioprojektia. Luotiin kansallista identiteettiä valtion arvovallan suojissa.³ Kun vähemmistöt elvyttävät ja kehittävät omaa kulttuuriaan, ollaan aina samalla jonkinasteisessa oppositioasemassa valtiovaltaan. Lisäksi jälkiteollisen postmodernin maailman kulttuuriryöntekijä joutuu elämään monien epäilysten keskellä ja motivoimaan oman työnsä itselleenkin yhä uudelleen.

Kun vähemmistökulttuuria kehitetään nykytilanteessa, vahva institutionalisoitunut kansalliskulttuuri on jo olemassa. Vähemmistön kulttuuriryöntekijän täytyy ottaa se huomioon monella tavalla. Ensinnäkin se on voimakas mallin antaja. Vähemmistöryhmän jäsenet vertaavat omaa kulttuuriaan kansalliskulttuuriin. Se voi olla turhauttavaa, koska esteettiset ihanteet voivat olla keskenään hyvin erilaiset ja enemmistön malli nousee helposti johtavaksi. Myös ulkopuoliset vertaavat vähemmistökulttuurin tuotteita

³ Käytän tässä valtiota synonyymina kansakunnalle. Tällöin esimerkiksi Norja ja Suomi sopivat esimerkiksi kuvastusta kehityksestä, vaikka niillä ei valtiollista suvereenisuutta 1800-luvulla ollutkaan.

kansalliseen kaanoniin, usein tuntematta vähemmistökulttuurin ilmaisu-perinnettä. Valtakulttuurin instituutioiden edustajilla on usein määrittely-monopoli vähemmistökulttuuriin nähden, vaikka he eivät tunne kohdekulttuuria yleensä lainkaan. Näistä epäsuotuisista asetelmista käsin säädellään kulttuuritoiminnan ulkoisia puitteita, erityisesti rahaa. Koska kulttuuri on osa taloutta, on kilpailussa kulttuurin sisällöstä ja muodosta aina mukana myös raha.⁴

Nilsen-Börsskog vahvistaa teoksellaan kveenien kansallista identiteettiä. Kansakunta siinä merkityksessä kuin edellä on käsitelty voi olla myös vähemmistön asemassa, kuten kveenit. Ajatellaan siis tässä kansakuntaa symbolisena yhteisönä. Silloin kansallinen kulttuuri on ennen kaikkea diskurssi – yksi tapa rakentaa merkityksiä, mieltää omaa toimintaansa ja luoda käsitelyksiä itsestään. Merkityksiä pidetään yllä yhteisillä tarinoilla, muistoilla ja mielikuvilla, jotka voivat olla todellisia tai kuviteltuja. (Hall 1999: 47.) Kun vähemmistökulttuuria aletaan nostaa julkisuuteen, siitäkin aletaan samalla tehdä symbolisen yhteisön kommunikointivälinettä, eli otetaan askel eräänlaista kansakunnan muodostusta kohti. Prosessin yhtenä osana voisi puhua kirjallisuuden standardisoinnista. Tällä tarkoitan eräänlaisen peruskaanonin luomista omilla ehdoilla. Tällaiselle vähemmistön omalle kansalliskirjallisuudelle näyttää olevan tarvetta, vaikka postmodernin kulttuurikäsitelyn valtakaudella epäilyksen äänet ovatkin kuuluvia. Mahdollisuutta voisi tarkastella *valikoidun tradition* näkökulmasta.⁵ Valikoitu traditio on oikeastaan se käytännöllinen tapa, jolla vallitseva kulttuuri työstää ja liittää itseensä uusia aineksia (Williams 1977/1988: 133). Eric Hobsbawmin mukaan valikoidut traditiot käyvät tarpeelliseksi tilanteessa, jossa nopea yhteiskunnallinen muutos heikentää tai jopa hävittää vanhoja rakenteita ja sen mukana perinteitä. Valikoidut traditiot vastaavat uuden tilanteen haasteisiin

⁴ Esimerkkinä vähemmistökirjallisuuden synnyn ja tuotannon edellytyksistä, katso Helena Bogetvedtin pro gradu -tutkielma “Kveenikirjallisuus pohjoisnorjalaisessa kirjallisuusinstituutiosta” (Tromssan yliopisto 1998). Bogetvedt tarkastelee kirjallisuussosiologisesta näkökulmasta käsin kveenikirjallisuuden asemaa, tuotantoa, jakelua ja vastaanottoa norjalaisen kirjallisuuden kentällä. Tutkimus osoittaa, että vähemmistön status ja näkyvyyden aste korreloi voimakkaasti mahdollisuuksiin pystyä tuottamaan omaa kaunokirjallisuutta ja saada se vakiinnutettua instituution puitteissa.

⁵ Suomeksi on käytetty myös nimeä “keksitty traditio”. Sitä käyttävät ainakin Mikko Lehtonen ja Juha Herkman Stuart Hallin teoksen *Identiteetti* (1999) suomennoksessa.

luomalla oman menneisyyden ja samalla korostamalla menneisyyden joitakin osia. Prosessin tarkoituksena on hahmottaa nopeasti muuttuvassa ja hämmentävässä historiallisessa tilanteessa ainakin joitakin menneisyyden alueita muuttumattomiksi. (Hobsbawm 1983: 2.) Samantapaisia tendenssejä on nähtävissä silloin kun vähemmistö tuo omaa historiaansa ja ajattelutapaansa esiin ja yrittää vakiinnuttaa oman representaatiomallinsa. Vähemmistökirjailijan yksi tarkoitus voi esimerkiksi olla korjata historianäkäsitystä, tuoda ryhmänsä oma ääni ja oma tulkinta esiin. Sitä voisi tietyin rajoituksin kutsua kirjallisuuden standardisoimiseksi tai oman kansalliskirjallisuuden luomiseksi.

Valikoidun tradition käyttäminen vähemmistökirjallisuuden kehittämismallina edellyttäisi samalla vähemmistön oman kulttuurisen ilmaisun löytämistä ja näkyväksi tekemistä. Yhtenäiskulttuurin suureksi tehtäväksi tuli aikoinaan lujittaa kansakuntansa keskinäisiä melko abstrakteja siteitä (Anderson 1983: 6–8). Vähemmistökirjallisuudelle riittäisi vähäisempikin läheystehtävä. Sen ei tarvitse sitoa toisiinsa ihmisiä, jotka ovat valtapolitiikan seurauksena päätyneet yhteisen kansallisvaltion katon alle. Vähemmistön kulttuurinen yhteenkuuluvuus on huomattavasti konkreettisempi ja lujempi kuin pelkästään saman valtion kansalaisten. Samalla se voi olla ainoa tekijä, joka sitoo heitä yhteen. Omia valtiollisia rakenteita ja hallintoa vähemmistöillä ei ole. He ovat ryhmänsä jäseniä syntyperän ja kulttuurin perusteella, eivät valtiollisten järjestelyjen. Monet vähemmistöt myös asuvat kahden tai useamman valtion alueilla.

Elämän jatko kveenien vastakertomuksena

Totesin edellä, että aikaisemmat kveenikuvaukset ovat esittäneet kulttuurien kohtaamisen ja kveeniuden ongelmana. Alf Nilsen-Børsskogin romaani on käänteentekevä siinä, että se ei kuvaa kveenikulttuurin kriisiä, vaan sen voimaa. Romaani ei kuvaa konflikteja enemmistökulttuurin kanssa, vaan vähemmistökulttuuri elää omaa itsetietoista elämäänsä. Romaanin henkilöt eivät koe kulttuurista identiteettikriisiä, vaan henkistä turvallisuutta uhkaavat tekijät tulevat ulkopuolelta sodan ja moraalisen rappion muodossa. Kveenien taitavuuden ja sisäisen voiman kuvaaminen on teoksessa keskeistä. Päähenkilöillä on sellaisia henkisiä ominaisuuksia kuin lojaalisuus, korkea moraalinen vastuuntunto, sisukkuus, ystävällisyys, myötätuntoisuus ja herkkyyks. Ero aikaisempiin kveenikuvauksiin on suuri, mukaan lukien

myös Idar Kristiansenin romaanisarja. *Elämän jatko* rakentaa vahvasti edellä mainitun valikoidun tradition pohjaa. Tärkeimmät ainekset ovat mukana: suuri historiallinen aihe, vahva ja autoritäärinen kertojanote, pitkä historiallinen ajanjakso (koko trilogiassa yhteensä), monipuolinen henkilövalikoima sekä kveenien menneisyyden ja elämäntavan kattava kuvaaminen.

Kveenien elämäntapa esitetään ensimmäisessä osassa oikeana ja autenttisenä, ikään kuin moraalisesti puhtaana. Kertomus henkii myös kulttuurista itsevarmuutta. Uhka tulee ulkoapäin, mutta kulttuurin ydin on vahva. Riskitiedat ja epäilykset ovat ohimeneviä, yhteinen pohja kestää ja usko omiin edellytyksiin on ehjä.

- - “Miksipä met sitte emmä pitäis pärjätä tyyhälä?” haluis Anni tiettää. Lujjaa ihmisrotuu nämätki ihmiset olthiin. - - “Met emmä tulis tyyhään, vaikka koko maailma olis meitä vasthaan”, puhuskeli Anni. “Tyskäläinen ei sais meitä koskhaan polvilens. Siihen pittää olla suurempi voima.” Kuosuvaarantakalaiset olthiin niin ko kataja. Se suijuu maahan saakka, mutta ei taitu. - -

(Nilsen-Børsskog 2004: 380)

Vähemmistöt joutuvat toistuvasti perustelemaan kulttuurisen olemassaolon oikeutensa. Esimerkiksi Stuart Hallin mukaan yhtenä reaktiona kulttuurirasismissä kohtaan voi olla vähemmistöryhmän strateginen vetäytyminen puolustusasemiin: kulttuurinen traditionalismi ja puhdasoppisuuden korostaminen, separatismi ja jopa fundamentalismi. Silloin ajatellaan, että identiteetin on joko palattava juurilleen tai hävittävä kokonaan. Kolmas mahdollisuus on, että ihminen voi säilyttää yhteyden paikkoihin, traditioihin, historiaan ja elämäntapaan, jotka muovasivat heidät. Tällainen kulttuurikäsite ei etsi puhdasta alkuperää eikä haaveile paluusta menneeseen. (Hall 1999: 69.)

Elämän jatko sisältää aineksia sekä traditionalismista että pyrkimyksestä hybridiseen kulttuurikäsitukseen. Trilogian ensimmäisessä osassa *Kuosuvaaran takana* traditionalismi korostuu. Kriisitilanteessa kulttuuri kaivautuu puolustusasemiin ja sen päätehtäväksi tulee tuottaa henkistä ja jopa aineellista turvaa jäsenilleen. Toisessa ja kolmannessa osassa (artikkelini kirjoittamishetkellä julkaisemattomia käsikirjoituksia) päähenkilöksi noussut nuori Are lähtee ensin Osloon opiskelemaan ja myöhemmin opettajaksi eri puolille Pohjois-Norjaa. Ympäristön ja aikakauden muutosten seurauksena päähenkilölle syntyy ja kehittyy prosessinomainen, hybridinen identiteetti.

Kulttuuri kotina

Paetessaan kyläläiset oikeastaan samalla evakuoivat kokonaisen kulttuurin turvaan uhkaavalta tuholta. Pakolaisoloissa kulttuurinen yhtenäisyys tiivistyy. Romaani puhuu oman kulttuurin tärkeydestä vahvoilla metaforilla. Koko Eurooppa on kaaostilassa, kansallisvaltion antama turvallisuus on kadonnut, talous ja elinkeinot ovat romahtaneet. Jäljellä on vain oman kulttuurin suoja ja turva.

Maailmansodan riehussa ympärillä Kuosuvaaran pakolaiset torjuvat toivottomuutta ja epätoivoa hakemalla avukseen oman maailmankuvansa perusteita. Pakolaisjoukon henkinen johtaja Iisakki muistuttaa toistuvasti ryhmän jäseniä siitä, että heidän on pysyttävä ihmisinä, eletävä oman moraalisääntöjensä mukaan, pidettävä yllä omaa moraaliaan kaaoksen keskellä. Ajatuksissa ja repliikeissä toistuu jatkuvasti “me”, yhtenäisyyden vahvistaminen. “Me” on kyläläiset, ihmiset jotka jakavat yhteisen kielen ja kulttuurin ja saavat voimansa siitä. Oma kulttuuri saa kriisitilanteessa lähes sakramentaalisia merkityksiä. Sen tehtäväksi tulee luoda jäsenilleen koti ja turvapaikka kaikkien yhteiskunnallisten rakenteitten sorruttua. Kertomuksen lähtötilanne siis oikeastaan ajaa romaanin henkilöt takaisin esimoderniin elämänmuotoon, joka ohjaa heitä traditionalistiseen kulttuurintulkintaan. Samalla myös luonnon merkitys korostuu. Agraarinen elämänmuoto jää alas kylään, tunturissa on selvittävä luonnon ehdoilla. Pohjoisen tunturiluonnon kuvaus on romaanissa runsasta ja monipuolista. Pyssyjoen kylä lähiseutuineen on kuin Raamatun luvattu maa. Luonto antaa ihmiselle elannon, tuottaa henkisiä elämyksiä ja tyydyttää esteettisiä tarpeita. Se on kuitenkin myös ankara ja armoton, sen anteja saadakseen ihmisen on oltava taitava ja tarmokas. Trilogian ensimmäisessä osassa korostuu olosuhteitten ankaruus. Kun pakolaiset lähtevät tunturiin on syksy. Sää kylmenee nopeasti, päivänvalo vähenee ja lumi peittää maan. Vuodenkierron mukainen luonnon ankaruus vaikuttaa kuitenkin paljon pienemmältä uhkalta kuin ihmisen aiheuttama vaara.

Mettän pahat henget, joita het ennen rauhanaikana olthiin niin pölanheet - - ei ennää näyttänheet heile niin vaaralisilta ja pölätviltä. Pimnee, pahat henget ja vielä mettän elläimetki, tulthiin luotettaviksi ja ystävälisiksi olenoiksi, joita kukhaan ei tarvinu pölätä. Ihmistä, sen sijhaan, piti pölätä ja siitä piti karata. (Nilsen-Børsskog 2004: 30–31)

Pakolaisryhmä on siis täysin perinteisten taitojensa varassa. Sodan aiheuttama kriisi testaa samalla kulttuurin käyttökelpoisuutta: pystyvätkö pakolaiset selviytymään henkisesti ja aineellisesti kulttuurinsa turvin? Myönteinen vastaus alkaa hahmottua jo romaanin ensimmäisissä luvuissa. Epäily ja uhkaava masennus personifioituvat Iisakin henkilöihahmossa. Iisakki ei tiedä miten hänen perheensä on käynyt ja tuntee huolta ja syyllisyyttä siitä että ei ole pystynyt suojelemaan läheisiään paremmin. Lisäksi häntä painaa suru inhimillisyyden rappiosta ja sivistyksen voimattomuudesta, josta sota hänen mielestään todistaa. Näissäkin tunnelmissa luonto parantaa ja lohduttaa.

- - Raskaat ajatukset ja syyllisyyden tunnet keveni korkkeela, puunrajan ylipuolela. Tunturin lajela mies eläskeli parhaimat hetket. "Luonossa mie näjen Luojan läsnäolon maailmassa," sanoi hän ushein toisile. Monta kertaa oli ihana ja suloinen autuuden tunnet täyttäny moneksi sekunniksi hänen sielun ymmärtämättömällä ilola, ilola jota hän muvvala ei muistanu tuntenheen. Kuvvaamaton rakhaus oli näinä hetkinä tulvinu onnettoman miehen sielhuun ja sydämheen. - - - (Nilsen-Børskog 2004: 360.)

Romaania voi lukea myös manifestina yksinkertaisen, perinteitä kunnioittavan ja vaatimattoman elämänmuodon puolesta. Ulkomaailman kaaos pystytään torjumaan tukeutumalla oman kulttuurin henkiseen ja aineelliseen tietä-taitoon. Käynnissä on taistelu barbarian ja sivilisaation välillä. *Elämän jatkoissa* totunnaiset asetelmat on kuitenkin käännetty ylösalaisin: barbariaa edustaa Saksa, sivilisaatiota pieni pohjoinen kveenikylä. Tässä asetelmassa voidaan nähdä myös ironinen vastakertomus lukuisille matkakuvauksille ja antropologisille esityksille, joissa akateemisen eurooppalaisen tarkastelun kohteena on primitiiviseksi määritelty pohjoinen kulttuuri. Iisakki pohtii usein, miten mieletöntä on, että Saksan kaltainen vanhan sivistyksen kehto edustaakin nyt suurinta epäinhimillisyyttä. Saksalaiset sotilaat edustavat väkivaltaa ja täydellistä moraalista rappiota. Vankien ja paikallisten siviilien huono kohtelu, pahoinpitely ja tappaminen ovat miehitetyllä seudulla yleisesti tiedossa.

- - Ei muuta ko *kurzen Prozess mit dem Gefangenen machen*. Lyhyt prosessi vain ja miestä ei enää ollu olemassakhaan. Luoti vain niskakuophaan. Ei ollu moraaliikhaan. Suuresti si-

vistynheen tyskän kansan moraali oli puðonu turpheen tasala.
Niin ko paljot Finnmarkun talotki! (Nilsen-Børsskog 2004:
23.)

Henkisen vapauden ja koskemattomuuden tematiikka toistuu kautta teoksen. Valinnanvapauden motiivi on romaanissa olennainen, se motivoi jo alku-kohtauksen lähtöä pakolaiseksi. Kyläläiset eivät halua tulla pakkosiirretyiksi Etelä-Norjaan, vaan haluavat pysytellä kotiseudullaan, pysyä yhdessä ja hallita kriisitilannetta omilla ehdoillaan. Henkisen vapauden kaipuu esitetään myös alkusyyksi Jäämeren rannikolle asumiseen. Kirjailija kommunikoi nähtävästi tietoisesti kveenien tunnettujen alkuperä-kertomusten ja myyttien kanssa. Hän luo vastahistoriaa ja valikoitua traditiota vahvistamalla mielikuvaa, jonka mukaan ensimmäiset kveenit muuttivat nykyisille kotiseuduilleen saavuttaakseen suuremman riippumattomuuden ja itsenäisyyden.

- - Näin oli köyhyydessä elämä jatkunu vuosisattoi siitä asti ko heiðän esivanhemat olthiin tulheet tänne jäämeren karuile ja kovasäisile merenrannoile, missä kesä oli ollu liian lyhyt ja talvi taas liian pitkä. Yksi etu oli kuitenkin ollu: täälä oli ihminen saannu elläät omana herrana, eikä toisen orjana. Ko rajat vedethiin valtakunttiin välile, oli ihmisten olo taas muuttunu. Taas oli tullu herroi ja käskijöitä näile ihmisille, jotka ennen kaikkee olthiin halunheet ja haluthiin vieläki elläät rauhassa omina herroina ja käskijöinä. (Nilsen-Børsskog 2004: 11.)

Lähteet

Anderson, Benedict 1983: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of nationalism.* London and New York: Verso.

Brennan, Timothy 1990: *The National Longing for Form. Teoksessa Nation and Narration.* Toim. Homi K. Bhabha. London and New York: Routledge.

Bogetvedt, Helena 1998: *Kveenikirjallisuus pohjoisnorjalaisessa kirjallisuusinstituutiossa.* Suomen kirjallisuuden pro gradu-tutkielma. Tromsø: Universitetet i Tromsø.

Edvardsen, Edmund 1997: *Nordleningen.* Oslo: Pax Forlag A/S.

- Friis, Jens Andreas 1891:** *Ella. Skildringer fra Finmarken*. Ansgar Forlag 1985 [1891].
- Giæver, John 1923:** *Illgjerningsmand. En fortælling fra vildmarken*. Kristiania gyldendalske bokhandel.
- Hall, Stuart 1999:** *Identiteetti*. Toim. Mikko Lehtonen ja Juha Herkman. Tampere: Vastapaino.
- Hobsbawm, Eric 1983:** Introduction: Inventing Traditions. – *The Invention of Traditions*. Toim. Eric Hobsbawm ja Terence Ranger. Cambridge University Press.
- Koskimaa, Juho 1926:** *Signe Bjørseth*. Helsinki: Otava.
- Koskimaa, Juho 1926:** *Uskollinen vähässä*. Helsinki: Otava.
- Kristiansen, Idar 1978-1981:** *Kornet og fiskene 1–4*. Oslo: Grøndahl & Søn Forlag A.S.
- Kristiansen, Idar 1984:** *Polut johtavat merelle*. Porvoo: WSOY.
- Mellem, Reidun 2005:** *Livsfarlig leik med fiendemakt*. Alta: Ruija forlag.
- Nilsen-Børsskog, Alf 2004:** *Elämän jatko 1. Kuosuvaaran takana*. Indre Billefjord: Idut Forlag.
- Paulaharju, Samuli 1928:** *Ruijan suomalaisia*. Porvoo: WSOY 1985 [1928].
- Pedersen, Henry 2005:** *Kvengutten Karl. Bakgrunn og oppvekst*. Alta: Nordnorsk Forlag.
- Pedersen, Henry 2006:** *Kvengutten Karl. Ungdomsår*. Alta: Nordnorsk Forlag.
- Williams, Raymond 1977/1988:** *Marxismi, kulttuuri ja kirjallisuus*. Tampere: Vastapaino.

Anitta Viinikka-Kallinen: Kultuur ku abimiis kriisi uhjamises. Alf Nilsen-Børsskog kirotas kveene vastaromaani.

Alf Nilsen-Børsskogi romaan “Elämänjatko 1. Kuosuvaaran takana” (2004) om edimäne kveenikeeline romaan. Kveeni kiräkiilt sama häste ku ei olõq, taa om väega nõrga staatusõgaq kiil, miä võitlõs elonpüsümise iist.

Romaani lugu alostas pääle 1944. aastaga sügüsest, Norran valitseva Saksä okupatsiooniao keskel. Maal om kõrralagõdus, soldaniq palotasõq majjo, tavainemiisi elo om ohon, paistus, et api tulõ-iq koskilt. Üts park kveene om

pagõnuq mäki pääle. Näaq eläseq sääl põhamaa talvõ käen ni näil om rassõ süvväq hankiq. Mäki pääle pagõdõn veeväq inemiseq üten ka uma vähembüskultuuri ni pruuvvaq üteliidsi ka taad häömise iist kaitsaq. Mäki pääle paenuq kveeniq eläseq karmi talvõ üle õnnõ teno uma rahva vannolõ kombilõ. Kogo Õuruupan om kõrralagõdus, rahvusriik olõ-iq suutnuq pakkuq inemiisile kimmüst ja kogo majandus om kokko sadanuq. Perrä jääs õnnõ uma kultuuri ja rahvusrühmä julgõolõk.

Norra aoluukirotuusin ni kirändüsen om kõnõld kveenest ni näide kultuurist halvaste, inämbüste om rõhku pant probleemele. Børsskog-Nilsen tege uma romaaniga justku tagasi. Tä kõnõlõ-iq vähembüskultuuri kriisest, aq hoobis taa kimmüsest ni joust. Kultuur hoit alalõ elo ni ummi inemiisi vaimlist tervüt. “Elämän jatko” om näüdeq tervest ni tasakaalun olõvast kultuurilidsest hindäsolõmisest. Taan romaanin lää-iq kveene kultuur inämbüse kultuuriga vastamiisi.

Børsskog pruuk romaanin kveene kultuuri häädüst kõgõ põhas. Autor võtt uma raamaduga ossa kveene kultuurilidsõst heränemisest. “Elämän jatko” muut kveene hindä rahvuslist avvostamist tugõvambas. Romaan pruuk suuri rahvusliidsi jutustuisi meetodit: sääl om tähtsä aoluulinõ temä ni tukõv ja ausa jutustaja, kiä kõnõlõs kveene varatsõmbast ja nügätsest elovii-sist ku tavalisõst, õigõst ni tasakaalun olõvast.

KODO KULLANÕ...

KODU KULLANE...

KODU KUI KATEGOORIA REGILAUUDE GEOGRAAFIAS

MADIS ARUKASK

Juhatuseks tänapäevast tulles

Arusaamad meile justnagu iseenesestmõistetavatest asjadest võivad erinevates inimõtleamise kihistustes ning neid kandvates tekstuaalsetes ja muudes representatsioonides üllatavalt varieeruda ja erineda. Erinev ei ole sel teemal lugu ka kodu kui sellisega. Ea Jansen on oma vastavasisulises artiklis aastal 2000 arutanud mõistete *kodu* ja *isamaa* üle. Ärkamisaja uurijana liigub ta mõtte koos rahvuseks moderniseeruva maarahva “arenguga”, täpsemalt koos selle sotsiaal-administratiivse suutlikkuse kasvuga vallakohtust rahvusriigini. “Mis on kodu, pole ehk siiski nii väga raske seletada, see on inimeste koosluse esmane ja igipüsiv vorm,” (2004: 5) kirjutab ta, sidudes talupoja kodu-mõistesse traditsioonilise suurpere ja füüsilise keskkonna. Kui kodu on inimese kodu, siis isamaa on rahvuse kodu, ütleb ta veel. Koos ärkamis-aegse romantilise ihaga omandas isamaa-kontseptsioon enam idealistlikke ja poeetilisi jooni, kaugenedes sellisena pelgast territoriaalsest lähtekohast. Isamaa muutus nii luulekeele toel maakamarast rahvuslikuks organismiks, ja loodus (õigemini vist küll selle esteetiline, “ilusam” külg) selle füüsiliseks hüpostaasiks. Loodust romantiseeriva või siis majanduslikust kasulikkusest tuleneva kodupaiga projektsiooni võtsid endaga Venemaa avarustele kaasa ka ärkamisaegsed väljarändajad (vt Jürgenson 2005).

Esteetilis-ideeline kodu ja kodumaa poliitilises kontekstis või esteetilis-mugav kodu kinnisvara- ja sisustusäri lipukirjanduses on meile tuttavad teemad tänapäevalgi. Kodu enam sisuline olemus tuleb kaasajal avalikkuse ette ehk ennekõike kasvatusteaduslikes diskussioonides või sotsiaaltöoga seotult, kui on vaja ühe või teise ühiskondliku probleemi alglatet leida. Üldiselt on kodu aga ostetav-müüdav ja ruumiliselt ümberpaigutatav, kuigi ka siin on pidevalt hinnas nn. miljööväärtsus – arvatavalt siis jällegi esteetilisest aspektist markantne füüsilise keskkonna osis, aga ka logistilisest asukohast sõltuv paremat äraolemist võimaldav utilitaarne lisaväärtsus. Küllap on sarnanegi suhtumine hästiunustatud vana – uusasuniku või nomaadi ellujäämisloogikalegi tuttav mõtlemiss- ja toimimisviis. Ja nii nagu omal ajal veeti

kaasas või võeti kaasa hingenukke või ikoone, võetakse ka tänapäeval kaasa kodusele altarile kuuluvaid reliikviaid, atribuute või fetišeid – millisena nad kellelgi välja on kujunenud. Kusagil nende ja mikrolaineahju surina vahel algab siis selle koduse “miski” uus- või taasloomine.

Traditsiooni ennastmeenutav taak

Siiski võib ka tänapäeval ja sugugi mitte harva kogeda mõne inimese kaebtust asukoha muutmisega kaasnenud korvamatu kaotuse üle – vana kodupaik ilmub unenägudes või heiastub sarnanevatel maastikel. Kohavaim pole aga just soovitud külaline kaasaegses sotsiaalteaduses, sest tema menetluslik mehhaniseerimine kipub kosmopoliitsele küündimatusele probleemseks osutama. Traditsiooniline, animistlikus ehk hingestatud maailmas elanud inimene lisas (või teadis või arvestas) lisaks siinpoolsele asjade ja inimeste kodule veel teispoolse – kadunute ja paigavaimude (mõnikord ka omavahel kokkusulanud) poole, mis ukuvakas, ahjualuses või kilgihääles end kogu aeg meelde tuletas. Kodu tabamatu kompleksus ja inimeseks olemise osa seal, selles meile transtsendentses ühenduses sünnibki. Eks ka jutustavates regilauludes ette tulevad suurimad isiklikud läbikukkumised seostu kodu kui füüsilise ja sugukondliku siinpoolse ebaõnnestunud mahakauplemisega, millele teispoolsusest head vastust oodata pole¹.

Loomulikult tunneb romantiseeritud kodu kujutlust ka regilaulutraditsioon ja veelgi enam uuem laul – niisamuti nagu ta tunneb ka estetiseeritud looduse kujutamist. Siin saab rääkida kõigist neist *kullastest* ja *linnupesalaadsetest* kodadest ja isamajadest, kust tõuseb kullast suitsu või aimdub muud meelelist kvaliteeti – kuigi ka nende kirjeldamiseks tarvitata sõnava- ra võib pärineda keelest, mis kujutas hoopis romantiseerimise ja valgustusliku pastöriseerituse eelset reaalsust, mis oli pigem usundiliselt konkreetne kui ideeliselt abstraktne. Või mine tea, samad sõnad pole eri aegadel kunagi pidanud tähendama samu asju ja meile nüüd liigse paisutusena tunduv metafoorne vigur on omal ajal võinud luua ääretult realistlikke epifaanilisi äratundmisseeriaid. Eks katsuge kujutleda end kuidagi nagu *tegelikult* allolevasse vabaltvalitud kodu-teemalisse lüürilisse regilaulu tüübinimetusega “Kodu koolnud”:

¹ Vrd siin näiteks setude “Leemelehte“ või “Kalmuneidu“ “Setukeste laulude“ esimeses osas (Hurt 1904)

*Kunas käisin neile maile,
neile maile, neile puile,
neile maile mada'elle,
neile puile puhte'elle?
Toona käisim, ei me'i tunne,
mullu käisim, ei mälete,
ammu käisim, aiga palju.
Siis oli kuuse kuldaoksa,
siis oli kase kardalatva,
lepa sirge nii sinasiv,
haava noore haljendive.
Nüüd kuuse ära kujumu,
lepa jäänu leinamaie,
haava noore ikkemaie.
Lähme kodu vaatemaie,
kas om kodu, koe ma jätti,
isä ase, koe ma anni,
velle paika, koe ma panni,
sõtsi nurga, kus noeti?*

*Kodu jäi kullale elämä:
isä jäi tuppa tooli pääle,
emä jäi tuppa tooli pääle,
velle viinakellerisse,
sõtsi saiakammerisse,
uba jäi aida õitsemaie,
erm jäi lõkku lõgame,
lääts jäi sääri säädemaie.
Kodu koolu, koe om jäänu,
soo om usse sugenu,
kask om usse kasunu.
Keda lään teretamaie,
kellel kättä andemaie?
Teivast lään teretamaie,
aial kättä andemaie:
“Tere, teivas, mu esäja,
tere, teivas, mu emäja,
toeteivas, mu sõsare,
väänat vits, mu vellekene!”*

Paistu. H II 25, 1167/8 (5). 1891.

Ka selles laulutekstis on olemas territoriaalne üks ja sellele vastanduv teine kodu või paik, samuti nüüdses mõttes looduskujutlust. Aga see selleks. Animistlikus maailmas ei ole aiateivas tõenäoliselt kunagi olnud tohletanud puitdetail, vaid pigem oma elu elav või siis näiteks endasse mõne siirdunud hinge mahutanud elusolend. Seega pole meil põhjust sugugi alahinnata ka sarnaseid lüürilisi regilaule. Just naiselik marginaalne vaim on võinud mitte tõrjuda, vaid pigem säilitada maskuliinse, modernsesse uusaega tungleva siirdeühiskonna kiuste vanu arusaamu ja tunnetust. Kui eepika säilitab vanu süzeid uutes ümberkodeeringutes, siis võib lüürika säilitada vana tunnetust uues kujundiloomes – loomulikult tabatavana vaid asjaosalistele. 20. sajandiga on aga ka eestlasest saanud üha enam “maamuutja” või uustungija, kes on valmis enda ees vaimset alepõllundust tehes teadmatusest või tahtmatusest hävitama seniolnud sisu ja paiksust. Nii saavadki lauludest luuletused.

Kodu, õigemini küll majakese või hüti kujund on Senni Timose (1998: 226) analüüsis Põhja-Karjala lüüriliste laulude läbivaid sümboleid, mille

modifikatsioonide kaudu on võidud edasi anda inimelu erinevaid etappe sünnikodust haua(majakese)ni. Sel moel on siin tegemist juba metatasandilise võtmesümboliga, mille kaudu saab esitada eri tasandite nähtusi. Timose meelest tuleneb selline sümbolivalik 19. sajandi Põhja-Karjala reaalsusest – asjaolust, et suurel osal elanikkonnast puudus oma isiklik katusealune, mille all end omanikuna tunda. Sarnane eliadelik hoone kui universumi kujutus pole loomulikult võõras ka eesti või setu regilauludes. Siin on kõne all ennekõike taas laulud neidude majadest või linnadest², mis loodud omakorda aga jälle mütoloogilisest materias – munakoortest, pardiluudest, sajast, kuust, päevast. Tegemist on ilmsesti pigem mingit mentaalsust edastavate kujundite kui füüsiliste objektidega, ehkki nende motiivide kunagine alge võib sellele vaatamata olla riitushoonetes. Või siis taevased imelised kojad³ ja Tooni tared, mille suhtes laulutegelane aga selgelt külalise positsioonis on.

*Kust me tunnemi oma kodu
küla kümnenda seasta,
valla viie vahelta?
Kuldarist om kua pääle,
hõperist om õvve pääle,
sannaharjan saareristi.
Kuast tõusi kuldasuitsu,
tareharjast haljast suitsu,
õvve päälta hõpesuitsu.
Kuan kulda keedeti,
taren vaske valati,
õvven hõpet hõeruti,
sannan raha sangati.*

Helme. H IV 3, 45/6 (16). 1888.

² Näiteks “Setukeste laulude“ „Neiu liin“.

³ Vt ka Lintrop 2006.

Kodu vanade laulude maailmakaardil

Selle essee eesmärk on siiski enam jutustavate laulude kodu-vaatlus. Pärast seda sõna otseses mõttes lüürilist sissevaadet heitkem pilk lüroepiliste laulude maile. Nii nagu iga keele grammatilises struktuuris võib näha iselaadset ja kordumatut meelt, võib ka erinevates folklooriliikides tunnetada vaid neile iseomast maailmapeegeldust ja süsteemsust. Kunstilistes tekstides esiletulev tõeluse teisenenud ilme (või sekundaarne modelleeritus) on igal žanrilisel eripuhul erinev ning vaatamata kõigele ei maksaks ka eri rahvaluuleliikide vaheliste intertekstuaalsete linkide otsimistega üle pingutada. Nii nagu samadel sõnadel on eri ajastutes erinevad tähendused, võivad nad seda olla ka erinevates väljendamisviisides.

Meie ees olev regilaululine tekst ei ole sealt vastu paistev bukvaalne reaalsus, seda teab ehk igaüks, kes on tegelnud näiteks kas või laulude kohanimede uurimisega. Kui setu jutustavates lauludes võib kvantitatiivselt üüratul hulgal kohata vana Liivimaa linna- või õigemini kindluste nimesid, nagu Riia või Tartu (ka Pärnu, Rannu, Rõngu, Võnnu, Alulinn, vt ka Arukask 1997) ja sugugi mitte idapoolseid (kui vaid Pihkva välja jätta), siis saame siit järeldada küll suurt estotsentrismi (sest miks ei võinuks setu lauludes olla samavõrd näiteks ingerimaiste laulude toponüümikat, kellega sealtpoolt Peipsit on ka ajalooline läbikäimine olnud (vrd nt Oinas 1979)). Vahest on see siis ka oluline kild Setumaa (vaimses) asustusloos, andes aimu, et siirdlaskonna ülekaal vana Liivimaa poolelt suurte sõdade ajal ja järel ületas idapoolse oma. Silmitsedes aga toponüümikat edasi, näeme ikkagi, et ka nimetatud linnade puhul ei laulda niiväga Põhjasõja-aegsetest ajaloosündmustest, või uuemaaegseid geograafilises tõeluses ringiliikuvaid reisisüžeid. Vastupidi, läbi eepilise vaheetapi müüti tagasivaatav lüroepiline laul ei pääse vabaks oma alge tsentripetaalsest tõmbest ja nii on ka jutustavate laulude maailm rudimentides oma jõgede ja teispoolsuse lembusega äratuntavam ehk pigem proto-uraali maailmapildis (vrd kas või Napolskih 1992) kui Portaniuse maakaardil. Laulude Piusa pole pelk hüdronüüm, vaid maailmajõgi ja Toonela mitte ainult letargiline muld, mille peale muru muudkui kasvab ja kasvab, vaid ilmselt päris hästi tunnetatud reaalsus.

Meie ees on niisiis kognitiivne kaart. Või struktuur. Laulmine vajab struktuuri meelespidamiseks. Suulises kultuuris peetakse aga meeles alati teistmoodi kui kirjalikus. Täenduseta tähemärkide asemel, mis lugedes tähendusega fraase kokku annavad, on suulises meelespidamises vahendiks mingi konkreetse tähendusega musterkeri (moodsamalt skeem või skript),

sagedamini küll kujutletav kui füüsiliselt eesolev. Saab rääkida ka muusika, poeetiliste stereotüüpide ja muude igatsorti vormelite toetavast mõjust meelepidamisel ja esituslikul taasloomisel (nagu seda tegid Parry ja Lord, vt Lord 1997). Olen ise üritanud minna oma otsingutes veelgi sügavamale ning leida esitatava teksti pealispinnalt nähtavate meelepidamisvõtete alt sootuks vähemteadvustatud struktuure või fossiilseid vundamente, mille pärimuslik omandamine on võinud toimuda veelgi emapiimasemalt ja teadvustamatumalt kui seda on traditsioonilise poeetilise keele omandamine.

Varasematel aastatel olen oma mõnes kirjatöös (näit Arukask 2003: 110 jj.) esitanud teoreetilise mudeli, mis näitab, kuidas lauljate jaoks on üks või teine regilaululine *locus* (mida pole kokku sugugi mitte metsikult palju) olnud ühteaegu nii inspireerivaks kui ka korrigeerivaks jõuks üksikasjalikumale bukvaalteksti esilemanamiseks. Nii nagu – Madis Kõivu sõnadega öeldes – kehtestab koht kohalviibijale alati oma imperatiivid (vt Kõiv 1994), leidub ka regilauludes piiratud hulk selliseid metakohti, millega kaasneb vaid neile omane spetsiifiline tegevustik, olukord või meeleolu. Selliste sisusuunavate metakohtade – niinimetatud stseenide – seeriastest moodustub ka jutustavate laulude tegevustik, kusjuures siin võib aimata ka mingisuguse korrastusliku grammatika algeid.

Selle niinimetatud stseeniteooriaga pole tahetud mitte olevat äradefineerimisega surmata, küll aga ergutada uurijate loovat mõtlemist leidmaks luuletusteks muutuma kippuvates regilauludes uut teaduslikku elusainet (sest lauljad või loojahinged leiavad neist elustatavat kogu aeg ehk niigi). Selle idee lähtub tõdemusest, et suulised kultuurid ei ole iialgi kahemõõtmeliselt kitsad nagu tähed paberil, vaid ruumilised, avanedes lauljate-jutustajate ning nende kuulajate teadvuses sissepoole. Katsudes sel moel “avastada” 19. sajandi setu jutustavate regilaulude sisekosmost, olen osanud välja tuua 5 põhilist ruumilis-mentaalset üksust (pluss veel mõned kõrvalisemad), 5 stseeni, mille seas üks ka selgelt koduga assotsieerub. Olgu need põhistseenid siinkohal ka ära toodud:

+*stseen*: kodumiljöö koos lähema ümbrusega, rutiinne laulu alguse või lõppemise paik, kus olukord on *ex machina* kontrolli all, isegi kui seal sünnib üleloomulikku (kureneiu kasvamine, kulla põlemine jms.), koht, kus leitakse lahendusi (kuigi tihti vaid kõrvalisi).

-*stseen*: koht, kus toimub sündmus, õnnetus, midagi traagilist, aga ka intergeerivat, huvipakkuvat, rutiinest väljaraputavat (au kallale kippumine,

loomade kadumine jne.); loo eelduse ja/või toimumise stseen, sealsed sündmused võivad laheneda nii negatiivselt kui ka positiivselt; vee ja metsa sfäär, võib olla vahealaks nii üla- kui ka allilma minekul. Sõja- ja unenägemiskoht.

N stseen: neutraalne ümbrus, valdavalt paigad, mis väljenduvad reaalse toponüümidega, kuid tähistavad ennekõike lõõgastuslikku vaheala lüro-epiika aegruumis, kus peategelane võib mingil põhjusel vahepeal viibida; hooplemiskoht, kosjamaastik. Kui mõnda paika laulus ka teisest mingil põhjusel paremaks peetakse (üht linna teisest, linnalist veekogust), suhtestuvad nad nii vaid stseenisiselt, muu laulu seisukohalt kehtib siin põhimõte “vahet pole”.

Ü stseen: ülailm, taevas; kommentaarivaba, jumalik; maine tegelane on seal vaid külaline ning perifeerne; koht, kus käiakse midagi palumas.

A stseen: allilm ja/või kalm, kus reeglina positiivseid lahendusi asetleidnud kitsaskohtadele ei saabu; pigem fataalne kompleks, mida isikliku traagika väljavalamine vaid ornamenteerib. Kui laulus tegelane *-stseenist* pääsebki, ei pääse ta kunagi *A stseenist*.

Rõhutagem veel ja veelkord üle, et stseeniteooria kodu (või mets või Narva või Väina jne.) ei ole mitte reaalmaailmne paik. See ei ole eajansenlik kodu kui isamaa vähendatud mudel või ka lüüriliste laulude või lastelaulude “kodu-ka-nii-tilluke”. Inimese argielu kui žanr ja jutustav regilaul kui žanr ei ole selles osas kattuvad. Kodu kui siintoodud *+stseeni* peamine asetleidmiskoht on küll väga sarnane meie argistereotüübile kodust, kuid need pole metodoloogiliselt üks ja seesama.

Lõpuks

Ma arvan, et stseeniteoorias avalduv geograafia on tagasiviidav ehk kõige rohkem ja ka ootuspäraselt kunagisele eelkristlikule usundilisele maailmapildile, näiteks kas või soomeugrilikule (või boreaalsele) kolmeosalisele maailmale (allilm, ülailm ja keskmaa). Et setu lauludes võib rännelda taevasse maarjate ja jumalate juurde ja tagasi, pole ju muud kui boreaalne (muinas)jutt, millega on hiljem segunenud ehk ka apokrüüfset ilmutuslik-

kust. Ja et setu lauludes allilmast reeglina tagasi ei pöörduta (kui mõni erand välja jätta), on vististi juba pealetulnud kristluse mõju. Stseeniteoreetiline analüüs ütleb aga muudki. Kas või seda, et *-stseenile* (vee ääres ja metsas) iseloomulik konfliktilembus, kõneleb meile juba põlluharija, kellele need paigad üha enam vastuolulist ja ka negatiivset tähistama hakkasid traditsiooniökoloogilisest kultuuritüübist (vt Honko 1985). Ja jõudes lõpuks kodu enda juurde näeme, et ka see on oma olemuses paigaloleva paikse inimese, mitte nomaadi või poolnomaadi oma. *+stseen* vastandub *-stseenile* polaarsetl ning kogu regilaulude inimlik rõõm ja traagika mängitaksegi maha siinses keskmises ilmas all- ja ülailma asjasse suuremalt segamata.

Siin on palju kõlanud sõnad *struktuur* ja *kategooria*, viidates sellega ennekiike uurijapoolsele vägivallale kunagise folkloorse elusaine kallal. Võetagu neid mõisteid siiski ennekiike kui teadlase abitust või tööhaigust. Püüdsin enda arust olla pigem focault'likult arheoloogiline ning teha lisan-dusi senistele seisukohtadele regilaulude uurimises. Stseeniteooria paneb meile segaseks muutunud regilaulud ehk omal moel uuesti kõnelema. Kui uueneval ajal lauljad püüdisidki ehk sissetoodud kõrgreligioossetesse kõrgustesse, siis laulude suulisele kultuurile omane mäletamisviis on maalähedane, lausa ktooniline. Nüüdsel ajal, kus ka meie kodud on pigem uusasunike omad ja muudiski paikades ei kõnele me paigavaimudega, oleme ammuilma harjutatud ka süžeedega, mis paiksetel rutiinidel põhinematutena on värvilisemad ja kirevamad. Ja me tõlgendame neid teadvustades mitte seljanaha või kõhutundega.

Kirjandus

- Arukask, Madis 1997:** Nimekasutusest setu müüdilistes regilauludes. – *Maa ja Ilm. Pro Folkloristica V*. Tartu, 5–11.
- Arukask, Madis 2003:** *Jutustava regilaulu aspektid. 19. sajandi lõpu setu lüroepiliste regilaulude žanr ja struktuur. Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 3*. Tartu: TÜ kirjastus.
- Honko, Lauri 1985:** Rethinking Tradition Ecology. *Temenos*, 21, 55–82.
- Jakob, Hurt 1904:** *Setukeste laulud. Pihkva-eestlaste vanad rahvalaulud ühes Räpinä ja Vastseliina lauludega I*. Helsingi: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Jansen, Ea 2004 (2000):** Kodu ja isamaa. – *Vaateid eesti rahvustluse sünniaegadesse*. Tartu: Ilmamaa, 5–18.

- Jürgenson, Aivar 2005:** Eesti hajala loodustunnetusest. – *Eesti looduskultuur*. Tartu: Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, Eesti Kirjandusmuuseum, 271–303.
- Kõiv, Madis 1994:** Genius loci. – *Akadeemia*, 4, 675–691.
- Lintrop, Aado 2006:** Igavese sinitaeva kauged peegeldused – mõnest šamaanirännaku motiivist eesti regilaulus. – *Regilaul – esitus ja tõlgendus*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 51–64.
- Lord, Albert 1997 (1960):** *The Singer of Tales*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- Napolskih, Vladimir 1992:** Proto-Uralic World Picture. A Reconstruction. – *Northern Religions and Shamanism. Ethnologica Uralica 3*. Ed. M. Hoppál, J. Pentikäinen. Budapest, 3–20.
- Oinas, Felix J. 1979:** Setu rahvaluulest. – *Kalevipoeg kütkeis ja muid esseid rahvaluulest, mütoloožiast ja kirjandusest. Studia Estonica, Fennica, Baltica 1*. Toronto: Oma Press, 65–76.
- Timonen, Senni 1998:** Every Tree Bites Me: North Karelian Lyric Poetry. – *Gender and Folklore: Perspectives on Finnish and Karelian Culture. Studia Fennica. Folkloristica 4*. Ed. S. Apo, A. Nenola, L. Stark-Arola. Helsinki: Finnish Literature Society, 201–235.

Madis Arukask: Kodo ku katõgooria regilaulõ geograafian

Sjoo esseega kaias uurimusligult kodo ku sääntse mõtõstamist ja kujotamist esiq aigõ kujotõlõmiisin ja žanrõn. Päämadse kotussõ pääl om traditsioonilidsõst animistligust ilmanägemisest kõnõlõvidõ regilaulõ kodo. Kodo om regilaulõn selgepiiriline katõgooria, minkast saa külq kõnõlda q isiklik-lüürilidsen võtmõn, a miä ütles laulõ ülesehituse kotsilõ muuhulgan ärq ka tuu, määne piät olõma sündmüisi käük. Sääntsel viisil om regilaulõ kodo (niguq ka muuq olõlidsõq *locusõq* nain laulõn) kammandaja ja hinnäst masma pandja.

Sääne traditsioonilidsõlõ kultuurilõ umanõ kodo, miä om kõikaig olnuq piire paika pandva ja parhilladsõ ao mõttõn ka inemise priiolõmist piirdvä, om sündünüq kokkokõlast varahadsõmbidõ usundiliidsi kujotluisiga tuust, et taa kotus om hingestet ja säääl ommaq olõman vastavaq uskumushingelid-

seq, kedä ka inemine esiqhindä koton piät avvostama. Lüroepiliidsin regi-
laulõn või jo nätäq kavvõmbahekallõt tuust, midä näütäseq vällä lüürilidse
mina puult antavaq mitmõsugumadsõq poeetilidseq hinnanguq tekstuaalsõn
päälüspinnan.

Vahtsõ ao kodo kontseptsioonin ommaq ka kimmähe väega tähtsäq
kimmüs ja tävvelisüs. A kõgõ tähtsämbä kotussõ pääl vahtsõmbaaolidsõn
kodo-kontseptsioonin om siski inemise ku umaja egotsentrism, poeeti-
linõ idealisiirmine ja kampaanialik estetisiirmine, päält kõgõ viil ka kin-
nisvaraärimehelik mõttõmuud. Nihkust kodohtõ suhtumisõn näütäseq ka
folkloorižanriq ja muuq kõnnõteoq, miä olõ-i nii pidessin muutuva (usondi-
lidsõ) tegelikkusõ ja mõttõmuudõ edesiandmisõga.

ESE-ME KODU. ASJA KODU

ELO LIIV

Sissejuhatus

Inimene paigutab endaga seotuid esemeid enda ümber teatud korra järgi, mis sõltub inimese, tema perekonna, piirkonna ja hõimkonna kommetest. Olulistele esemetele on erilised, igapäevastele võimalikult kättesaadavamad kohad.

Need kohad on kui esemete kodud. Sõltuvalt eseme valdaja või kasutaja võimalustest ning esemest ja selle eesmärgist on need kohad kas avalikud või salajased, ehitud või tagasihoidlikud, seotud suuremate või väiksemate kombetalitustega.

Kodu, kodo on läänemeresoome keelte väga vana sõna, mis määratleb inimese ja tema lähedaste, elajate ning asjade, vähem ja rohkem mütoloogiliste olendite, sündimise, kasvamise, elamise kohta – kodukohta, sellega seotud vaimseid ja hingelisi väärtusi, kooslusi.

Koht, kotus, kotoss on kasutusel laial alal Pöidest Setomaani, tähendades mingi asja, olemise, tegevuse või olevuse paiknemise kohta (nt *ahikotus* 'ohverdamispaik' Trv; *meelekotus* 'meelekoht' Hls, Krk, Ran, Ote, Krl, Har, Vas, Se, Lei jne).

Ese on meie rahval keeleliselt käibel olnud uuemal ajal, õigem oleks tegelikult tema asemel kasutada sõna *asi*. Siiski puhtmänguliselt: *ese-me kodu* väljanägemine mahutab visuaalselt enda sisse *me kodu*, nende paralleelide toomine ongi käesoleva artikli üks ülesandeid.

Sõnal *asi* on kogu Eesti alal mõtlema panev lisatähendus 'tähtis'. *Asjatu, asjanda* 'mõttetu, tähtsusetu' Trv, Hls, Krk, Hel, Ran, Puh, Nõo, Urv, Krl, Har, Rõu, Plv, Vas, Rüp, Se.

Kodud meie sees ja ümber

Mõelgem, mis meid ümbritseb. Vaidlustamata inimeste arusaamu, võime saada vastuseks tunnetuslikult ja teadmistelt erinevaid märksõnu, mis tähistavad nii olendeid kui ka territooriume: erinevad hinged, keha, kehanäppajad, loodus, rõivad, tuba, maja, maaomandus, küla, vald, maakond, atmosfäär, info jne.

Samuti võiksime küsida, mis on meie keha sees – peale infostruktuuride ja hingede oleme koduks mikroelementidele, miljarditele elusolenditele: lestadele, seentele, bakteritele, viirustele.

Meie ümber ja sees võib olla terveid süsteeme, mis on ainulaadsed ainult meile, aga samas võivad teatud viisil jaguneda veel paljude vahel.

Kodu kirjeldades räägime tihti selle piiridest ja reeglitest, sest kui räägime oma kodust, sellest, mida see sisaldab ja mis hetkest tuntakse kodutunnet, ei pääse me mööda oma kodu võrdlemisest piiri taga olevatega, st teises kodus olevate kommetega.

Need piirid ja reeglid võivad olla maised ja vaimsed ning mitte ainult inimestekesksed. Samal ajal paiknevatel kodudel on eriliigistel kasutajatel erinevad piirid ja reeglid. Piirid ja reeglid, mis ei tarvitse lugeda inimesele, võivad olla olulised näiteks mõnele loomale või seenekolooniale.

Seega võime mõista maailma, milles elame, kui kodude korrapära – korrana, kus väiksem mahub suuremasse ja suurem võib jaotuda väiksemate vahel; korrana, mille algust ja lõppu ning hargnemiste võimalusi ei ole võimalised inimesed tajuma.

Hingega seotud asjad ning nende hoiukohad

Kordame maailmamudelit, milles elame, ka oma valduses olevatele esemetele ehk asjadele. Teisiti öeldes: esemetele, mis inimesed on ise loonud, on inimesed kehtestanud samad tingimused, mis neil endil on. Asjadele on loodud välimus, neid on alateadlikult või teadlikult hingestatud, neile on valitud kindel koht ehk kodu, nende kasutamisel on vastavalt eseme iseloomule tehtud kindlad reeglid: köögiriistad on köögis, noad ja kahvlid eraldi, riided on sorteeritud suuruste ja omanike järgi, on magamistuba magamisasjadega, töötuba tööasjadega jne. Erilisematel asjadel on eriline koht, igapäevastel asjadel on kättesaadavam koht, seda kõike meie enda kodu sees, aga ikkagi oma kohtades, oma kodudes.

Arvestades, et kogu meie esivanemate ja suures osas ka kaasaja Eesti inimeste (ca 54%) maailmapilt oli ja on hingestatud (Emor 2005), siis peaksime aru saama, et nii esemed, meie ise kui ka meid ümbritsevad erinevad kodude süsteemid on ühtlasi ka hingede kodud.

Inimese keha osad (nt süda, juuksed, küüned, veri) ja kõik, mis on kehaga seotud (nt inimese vari, jälg, nimi, kujutis, valmistatud esemed, pesemisvesi, riided), on isegi kehast eraldunult seotud inimese hingega; selle kaudu on arvatud olevat võimalik inimest ja tema hinge(de) tasakaalu vajalikus suunas mõjutada. Seepärast on kõiki kehaga seotud asju (märsid, kotid, kirstud, vakad, kapid uuemal ajal) hoitud kindlates hoiukohtades või vähemalt peidetud nad ära nii, et keegi meile kahju ei saaks teha. Ka nimetatud hoiukohti ja panipaiku võiks sümboolselt kodudeks pidada.

Meie hõimul on olnud kombeks lõigatud küüned kas ära põletada või kuhugi tallele panna. Eestis on kirjeldatud, et küüned pannakse pluusi kaelaugust põue, et neist hädaajal abi oleks, sealt võivad nad edaspidi maha kukkuda, kui kukuvad, siis keegi ei tee sellest probleemi. (Boecler, Kreutzwald 1854)

Juuksed peab panema kindlasse kohta. Nad koguti hoolega ja pisteti seinaprakku või selle jaoks eraldi uuristatud lõhesse. Virumaal pandi kammides tulnud juuksed aia posti alla. (Hämäläinen 1920)

Eestlased (virulased) ei pane surnule selga ega kaasa midagi sellist, mis on olnud kellegi teise seljas, sest see tähendaks tolle inimese peatset surma. (Wiedemann 1876)

Kui inimese kehaga seotud asjadesse alati eriliselt suhtutakse, siis inimese valmistatud esemeid võib jagada tinglikult kahte rühma – pühad ja igapäevased. Esimesed on seotud eriliste taigade või riitustega. Väga selgeid piirjooni nende vahele tõmmata ei saa, sest kogu elu oli omal ajal ja on nüüdki seotud igapäevaste taigadega, kommetega (nt vasaku jala saabas tõmmatakse enne jalga). Ometi on teatud esemed pühamad kui teised; kuigi need on suures osas inimese valmistatud ja seega juba seotud inimese hingega, hingestatakse neid ikkagi veel eraldi. Neile luuakse oma koht, kus nad peavad ootama kasutamist või siis täitma neile määratud ülesannet (nt hea viljasaagi korraldamine, maja ja pere kaitse). On olemas igapäevased lastenukud ja erilist hingejõudu sisaldavad hingenukid (nt Metsik, Tõnn, Pell, Peko), riided ja piduriided (nt pulmariided, palvuse riided), igapäevamõõgad ja pidu- ehk taigadega seotud mõõgad (nt pulmamõõk), igapäevanuga ja taia-, vereandidega seotud nuga, igapäevakulbid, -toidunõud ja erilistel puhkudel kasutatavad toidunõud, igapäevased ja n-õ võlutööriistad, mis nagu imeväel

kõik tööd ära teevad. Erilisi, pühasid esemeid ei näidatud vabalt igapähele, sest nad olid seotud eseme valdajaga teisiti kui igapäevaesemed.

Tavaliselt (kuid mitte alati) on erilised asjad eriliselt kaunistatud, kirjatud tähenduslike kirjadega ja väliskuju andmisega. Asju on tähistatud, et anda märku, kuhu kodusse need kuuluvad, milliste hingega need seotud on, mis väge või hinge nad kannavad. Pühade esemetega olid tihti seotud teatud loomad, linnud, olulised inimesed, stiihia; esemed sisaldasid vastavat hingejõudu. Need lõid sideme mitte ainult konkreetse looma või taimega, vaid ka kogu selle looma või taime liigiga.

Võib arvata, et erilisi esemeid kasutati harvem seetõttu, et suurem töö ja vaev nendega säiliks kauem. Samas on võimalik, et kuna need esemed olid eriliselt hingestatud ja seoses eseme kasutusega, kutsutakse välja ju ka vastavat hinge, pead andma talle andi jne, siis neid hingi ei tohiks ega oleks majanduslikult võimalikki igapäevaselt välja kutsuda. Erilisi esemeid kasutati erilistel hetkedel, arvestati kombeid, kuufaasi ja päikeseseisu. Sest nii nagu meie ise teeme töid (või meid kasutab suur loodus) vastavalt meie kodus kehtivatele reeglitele, nii tuleb ka meie loodud esemeid kasutada vastavalt nende kodus olevale kalendrile ja kommetele.

Eseme tüübist sõltuvalt on neile tehtud vastavad kodud, kohad – igapäevakapid (nt rõiva-, jalanõukapid) ja erilised kapid (nt pühasekapp kivot, kibot Se), igapäevakirstud, -vakad ning -märsid, -kotid ja erilised kirstud, vakad, märsid ning kotid (nt andevakk, pulmavakk, -kirst, ehetevakk, tõnnivakk, nõiakott), igapäevased kohad ja riituslikud paigad looduses (nt annikoht, tõnniauk, leedomägi), vahepealsed – ahjukapid (nt pell, peetska), mida sai kasutada nii taiaesemete kui ka igapäevaasjade hoidmisel. Oluline on, et need esemete kodud on paiknenud alati ise kindlates kohtades, kas siis vastavalt ruumi võimalustele või maaomanduse, maja paiknemisele, ilmakaartele.

Pühi ehk erilisi asju (hingenukke) ja nende hoiukohti võib ühekordse või korduva kasutuse printsiibi järgi jaotada neljaks.

1. Asjad või esemed, mis on ühekordsed, teatud kindla ülesande jaoks tehtud, ja koht, kuhu nad pannakse, on pidevalt korduv, aastast aastasse üks ja see sama. Näiteks hingenukkud, mis seotud üleminekuagega, et millegi olulise jätkumist või kaitset kindlustada.

Esimesena lõigatud viljavihku keskendub vilja elujõud, mis sureb sügisel ja mida on vaja säilitada läbi talve, et see siis kevadel taas uut elu idanema paneks.

Kui sügisel esimest villä lähtse lõigama, siis lõigas pereisa esimese, ühe väikese vihu, viis kodu, pani kuskille üles räästa alla paaride vahele ripnema. Need on hiirevihud; siis ei tee hiired villäle kurja. (Tähendus: Mina mäletan, lapsepõlves olid veel kõik räästavahed seesugusi vihkusi täis; minu isäisäst pantud). H II 22, 828/9 (6) < Saarde khk., Jäärja – Jaan Jakobson (1889). (Loorits 2000.)

2. Püha ese ja tema hoiu koht ehk kodu on mõlemad ühekordsed või ajutised. Näiteks erinevad arstimiseks, edenduseks, paha teinud inimesele karistuseks, perest paha välja viimiseks tehtavad ühekordsed hingenukid, aga ka erilist väge sisaldavad asjad, mis pärast kasutust kas hooletusse jäetakse, ära visatakse, maha maetakse või ära põletatakse.

Tulu-poiss. Kui esimest korda igal aastal õsuma mindud, siis õsus peremees ise esimesena kõige esimese vihu ning pani ise vihu sidemesse. Kinni pandi see vihk kolme sidemega. Sammuti kui akati rehtesid tegema ning rabama, siis viidi see vihk kõige esmalt koju ning pandi keige esimeseks üles rehese parsile. Sial rehe nurkas parre otsal ta seisas, niikaua kut rehtesid tehti ning jähi sõnna veel pärast rehtesid. Sedä's kiputand sial ükskid. Seevihk rabati viimuks jõululaupa õhta ära. Peremees ise rabas. Peremehel pidid rabades kolmed püksid jalas olema. ERA II 8, 661/2 < Karja khk., Purtsa k. – Mihkel Toomas < Hendrik Tuuling, s 1862 (1928). (Loorits 2000.)

Kõue laast – laast, puukild, mis pikne puu küljest ära, siis pandi kõue laastusid laka sisse, siis ta pole enam tulnud. < Kaarma. (Saareste 1958.)

1680. aastast Mihkli kihelkonnast pärineva kirjelduse järgi oli Metsik 30 tolli pikk, linadest juuste ja habemega ning selgelt markeeritud sugutiga, peas müts ja õlal puulaastust mõök. Metsik tehti ühel aastal mehe-, teisel naisekujuline. Metsik valmistati enamasti talve hakul ja teda austati laulude ja tantsumedega mängutubades, kus kooslemised olevat kohati võtnud pöörase ilme. Metsikupidu peeti harilikult vastlapäeval, ka jõulude ja vastlapäeva vahel või varakevadel. Pidulikus rong-

käigus viidu Metsik pillimängu, laulu ja tantsu saatel külast välja metsa, külakarjamaale või võõrale maale, asetati puu otsa ja tantsiti tema ümber. Metsik jäeti seotuna puu latva. < Mihkli. (Läänemaa muuseum.)

Hanilas tõnisepäeval pimedat tulekul kogunesid külanaised kokku, vanu riideid ja muid asju kaasa tuues. Need panid nad kera moodi kokku. Niisugust kotti vanade riiete ja muude asjadega kutsuti *kada*'ks. Kott seoti kinni, naised võtsid pikad pulgad kätte ja hakkasid kada küla karjamaale veeretama, ise kooris üteldes: "Kada, mine ... karjamaale!" Kada pidi karja suvel kõige kurja ja õnnetuste eest hoidma. Karjakaitsja sai riided ja muu tühja-tähja, tänutäheks pidi ta kada valmistajate loomi hoidma. < Hanila. (Läänemaa muuseum.)

3. Korduvalt kasutatavad pühad hingestatud esemed või nukud, mille kodud on pidevalt ühes ja samas kohas. Ainus muutus rahuaja jooksul seisneb täienemises. Juurde võib alati midagi panna, andi võib alati anda, aga igasugune äravõtmine või lõhkumine toob kaasa häda ja viletsust.

Selliste eriliste asjade ja kohtadena on näiteks olnud kunagised jumalakujud pühakohtades, aga ka tõnni-, pelli-, penni-, õnnevakad. Viimaste näol on tegemist viljakushaldjate või maja(kodu)vaimudega, kellest oleneb sigivus ning kasvamine.

Tõnnivakk võib olla nii kasetohust märsike metsas, aidanurgas või pere-mehe toas valvsa pilgu all, savist või rauast tehtud ja aiaga ümbritsetud ahi põllunurgas, künataoline asi rehe all, pirru pilbastest tehtud korv ahju ees laudil kui ka rehetoa otsas olev kott, mille sees elab teinekord vastavat vaimu kujutav hingenukk, kellele ande toodi.

Tõnisavakk oli üks kivi, känd ehk mõni muu sarnane koht, kuhu keegi oli oma lootust pannud ja kuhu igauks, kelle päralt niisugune känd oli, oma esimesest saagist pidi viima, näiteks kui keegi peksis rehe maha, pidas ta kohe natukene tõnisavakka viima. Teiseks, tappis keegi midagi looma, pidi ta jällegi oma tõnisavakale natukene viima, enne kui kuskile mujale, kui ta mitte ei tahtnud tõnisavaka kahjutegeva käe alla langeda. Nõnda viidi igast asjast kõige enne tõnisavakale ja usuti, et see tuua neile suurt kasu. 9588 < Rõuge khk, Roosa – P. Kanger (1894).

Tönnivakk – kasetohust tehtud veikene vakk, sinna sisse pannakse karvu nagu hobuste, lehmade, lammaste, sigade, kanade, ka igat seltsi vilja ning üks veikene tita, mis puust on tehtud ja riided selga seutud - see on siis jumal, kes seda õnnistust jagab. Seda vakka ei pia aga keigi täädma muud kui peremees, kes seda isi valmistab ning aidas oma kirstu põhjas hoiab. Tõnisepäeva hommikul enne koitu võtab peremees salaja selle vaka ja laternaga tule, kelle sees tükk rasvaküinalt põleb ning lähab elajatelauta, võtab vakast tüki lehmakarvu, süitab seda küinlatule pääl põlema ning suitsetab sellega lehma ümberringi läbi. Pärast võtab see selle tite, paneb seda lehma selja pääle istuma ja viimaks keerab veel lehma kõhu alt läbi mõned ringid ümber ja paneb seda vaka tagasi. Pääle selle lõikab veel tüki karvu tulevaks aastaks vaka sisse valmis. Nõndaviisi tehakse iga looma juures, olgu mis tahtsugune. Ka vili suitsutasse ja sorgitasse titaga läbi. On tema majandus keik sedaviisi läbi käidud, siis viib vaka jälle kirstupõhja tagasi. Tulevaks aastaks, nagu üteldud, salaja, et keigi ei tää ega näe. E 6991/6992 (10) < Pärnu – Jaan Karu (1893).

Vanalrahval olnud see mooduks, tehtud kesend põldu savist ja raudkivist ahi. Seda nimetud Tõnu vakas. Seda pruuki olli aga neljakümne aasta eest. Niisugune ahi seisis nurmel, senna viidi iga kord esimest uudistvilja, kui esimene kord peksiti ja jahvatati käsikividega ära ja viidi ahju. Kui lehmale poeg olli, tapeti kolme päeva pärast ja verega määriti seestpoolt ahju ja liha küpsendati ahjusuu ees, siis panti ahju. Lambatalle tapeti ära, määriti rasvaga ära, siis põletati ära. Kui naine lapse ilmale tõi, siis võttis vanamoor lapse ja peksis ahjusuu ees, isi laulis: “Kallis Tõnu, kaitse seda last keige kurja eest.” Vesi visati ahju pale, et laps kõva kui ahi oleks tulevikus. Tulli kallid pühade ajad. Seda rooga, mis ahju kanti. Aid olli ahjul ümber tehtud, et loomad ligi ei pääse, seda pühapaika ära ei rikuks, jumalat ei vihastaks ja õnnetusi kaela ei saadaks.

Pell – see oo jälle üks jumal. Pellele viisid niisamutigi jälle süia ja juua kui teistelegi. Seda öeldakse ikka ebajumalaks. Mo isa rääkis, et suur kibi see on jälle Pell. Kui pühad ond siis

ond inimesed ratast ringis seal ümber. < Kullamaa. (Läänemaa muuseum.)

Meremeestelt on teada, et laevas elab laevavaim. Taga Riguldis pandi laeva ehitamise ajal hõberaha kuskile, et oleks parem õnn. Lõhkusime kord laeva. Kiilu ja tamme vahel või luki vahel oli raha. < Noarootsi. (Läänemaa muuseum.)

Perenaine viis igal hommikul põõningule krätile süüa. Krätid elasid põõningul vakkade sees, valged linad üle, kädisesid nagu luigid. Üks oli isane, teine emane. < Ridala. (Läänemaa muuseum.)

Jäärja Ulita/?/ talu õues püha kase otsas nõiavahad ja -kotid. Sinna viidi osa igast viljast sügisel, loomatapmisel tükk liha, lambaniitmisel villu jne. Endine peremees kõik hävitanud. E 1582/5 (2) < Suure-Jaani khk – Hermann Karell (1892).

4. Korduvalt kasutatavad hingenukid ja pühad esemed, mis rändavad kas kogukonna- või peresiseselt. Heaks näiteks on siinkohal setode põllu-, karja- ja viljakusjumala Peko kuju, mida arvatakse puust või viljavihust olnud, aga hiljem vahaküünalde rohkel kasutusel vahakujuks muutunud. Teda hoitakse salaja aidas ja vaid Peko pühadel või külvamise ajaks tuuakse kuju välja. Igal aastal on erilised kombetalitused selleks, et otsustada, kelle kodu saab Peko koduks.

Neid kohti, kuhu Peko külviajal viidi põldu õnnistama, kutsutakse “Peko kohtadeks”. Peko kohad said vanemal ajal mõnesuguseid ohvreid, ka siis, kui Peko kodu aidas istus. Ohverdati raha, aga niisama ka soola, vilja, linu ja muud.

Sügisene Peko-praasnik toimus pärast viljalõikust, enamasti mihkclipäeva paiku, seegi öösel. Osalesid ainult peremehed. Kaasa võeti leivakott. Peoruumi aknad suleti ning Peko-peremees tõi kahe teise mehega Peko kuju aidast viljasalvest tupp. Ringis ümber Peko istudes, seljad Peko poole, asuti leivakottidest sööma. Pärast sööki tõusti, võeti kätest kinni ning ümber Peko käies paluti järgmiseks aastaks kaitset viljale ja karjale. Järgnes uue Peko-peremehe valimine vereliisuga: me-

hed jooksid välja ning hakkasid üksteist takistades ja kriimustades üle aia hüppama. Kel seejuures esimesena veri välja tuli, oli eeloleval aastal Peko-peremees. Seejärel jätkus praasniku pidamine teises toas, kuhu peremees oli laua katnud. Peolt lahkuti vastu hommikut. Uus Peko-peremees võttis Peko kuju kaasa ja viis ta aastaks oma aita salve. Peko kuju hoiti ja kanti ühest kohast teise valge lina sees, mis oli keskelt võötatud. (Berta 2004.)

Asjade kolimine

Aeg-ajalt peavad asjad “kolima”. Kolimiseks on mitmeid põhjusi – asju näiteks varastatakse, kingitakse, antakse, visatakse või põletatakse ära. Intriigeriv on mõelda muuseumitele, antikvariaadile annetatud või müüdüd vanadest asjadest. Mis on sellisel juhul saanud seosest kunagise omanikuga, tabudest, nähtamatutest piiridest? Et ei ole enam inimest, kel oleks isiklik suhe (sümboolselt kui võti kodu avamiseks) selle esemega, siis on vähe tõenäoline, et see ese “avaneb”. Tänapäeval on teadlastel võimatu ära tunda kõiki nähtamatuid ja nähtavaid kihte, vaadeldakse ja võrreldakse suures osas vaid esemete välimust. Enamik kujundite, vormide ja kirjadega seotud uurijaid on jõudnud vaid erinevate stiilide klassifitseerimiseni ja tõdemuseni, et nendel märkidel on olnud oluline tähendus. Põhjus, miks täpsemaks ei suudeta minna, on just selles, et ei teata omaaegset “kodude” struktuuri, esemete, inimeste ja ümbruse omavahelisi mängu, tähendusi.

Asju, mida enam vaja ei lähe, on kahju ära visata; nii proovitaksegi neid kellelegi kinkida, ära anda, müüa – asjale uut kodu pakkuda. Kergem on visata ära asju, millega polegi sidet tekkinud (pole meeldinud kanda või kasutada, pole meeldinud asja välimus või asja andja). Asju (sh ka hingi ja baktereid) andes seome end vastuvõtjaga. Seega on asja väärtuse kõrval oluline ka side asjaga. Kuna vanasti kardeti, et seda sidet võib pahasti ära kasutada, pidi ikka midagi vastu andma või muid tempe tegema, et sõltumatust säilitada. Kuid sidet asjaga võis ka hästi kasutada; selle kaudu sai teist inimest ja tema tegemisi kaitsta, edendada, mitme inimese jõud ühendada.

Asju, mida keegi ei taha, ootab tänapäeval prügila. Varasemast ajast ei ole teada selliste maa-alade olemasolu (mõned erandid välja arvata). Tundub, et vanasti ei olnud asjugi, mida prügilasse viia, sõnu *risu* ja *prügi* kasutati enamasti looduse tekitatud prahiga või siis inimese lohakusega seoses – ei

viitsinud asju taaskasutatavaks teha või lohakilt ära panna. Vajadus katki läinud või mittevajalike asjade paigutamiseks muutus oluliseks ajastul, mis tõi kasutusele materjalid, mida ei saanud uuesti kasutada. Selle vajaduse on noorem põlvkond lahendanud asjade prügilasse viimisega, kuid vanem põlvkond kolikambrisse või pööningule korjamisega.

Õeldakse, et tühja kohta (kodu) looduses ei ole. Kas võime siis väita, et pole olemas ka kodutuid asju või mahajäetud kodusid? Et anda õigeid vastuseid, peab arvestama looduses inimesele tajutavate ja mittetajutavate olemiste ja olendite liigiliste kihistustega. Mõiste *koduta* mõistmine tekitab meis ängi ja tõenäoliselt on proovitud vanasti ja proovitakse ka praegu vältida endaga seotud asjade koduta jätmist.

Jumalate kodud?

Olen siiani käsitlenud igapäevaseid ja pühasid esemeid, hingenukke ning nende hoiukohti, kodusid, aga kuhu kuuluvad meie pärimuses pühakohad – hiied, pühad mäed, allikad, metsatukad jms? Kas neid paiku tuleb mõista jumalate kodude ehk eluasemetena või on tegemist jumalate külla kutsumise paikadega? Kui arvestada sellega, et meie esivanemad mitte ainult ei hingestanud, vaid ka jumalustasid kogu ümbritsevat maailma, siis kogu maailm oligi nende jaoks jumalate kodu. Milleks luua veel eraldi paiku palvetamiseks või nende kummardamiseks? Osa loodusvorme lihtsalt on nii erilised, et neid ei ole sobilik majanduslikuks tegevuseks kasutada. Kas seal elavad hinged tundusid oma elupaiga erilise tõttu nii teistmoodi, et nende elupaika kõheldi muuta? Kuid miks siis tehti mõnikord pühakoht sinna, kuhu näitas liisuheitmine?

Kindlaid vastuseid andmata peame nentima, et meie pärimuses on väiksemate või suuremate piirangutega paiku, kus inimene käib vaid üle aia ande andmas, ise sinna kunagi sisenemata, või kuhu võib siseneda ja jumalate poole pöörduda, kuid vaid väga austava suhtumisega. Mõlemas on inimese tegevus piiratud karmide reeglitega – midagi ei tohi murda ega kaasa võtta, peab käituma pühalikult. Kui eksida nende reeglite vastu, siis tabavad eksijat ja tema järeltulijaid suured õnnetused.

Kõnnu küläh om vanal ajal kats pühä aida olnu, tõine aid om tõisen külä veeren olnu. Neil kate vana rahva püha paigal om ümbergune aid ümbre tettu. Ja sinna ommava kiik külä rahvas

omi andit viinuva. Ne paiga ommava külä rahvas niida pühä pidanuva, et neide pidi oma ande, mes temal oli, üle aia sisse pandma. Ja neide aido sisse es tohtnu ütski oma jalga pista. See arvati selle kiike suurembast patust, kes seda pühä paika oles rojastanu, ja selleperast oliva ka neil paikadele kõva aia ümbre tettu, niida et neid ütski patune es vöi puttu. Ja kes oma andet tahtsi sinna pühä aida viia, see pidi oma ande, mes temal oli, üle aia sisse pandma. Ja neide aido sisse korjati kiiksugust varandust. Mõlembin aien olli üts raha korjamise anum ehk üts puu mold, vana aegse anoma, molli sarnane. Senna molli sisse pilluti üleaia vask raha tükkä. Ja mõni kõrd om see mold raha veerini täüs olnu ja ütski inemise käsi ei tohtnu neid andit säält pühäst aiast ära minna võtma. Kes sedä oles julgenu tetä, see oles pidänu senna samma paika koolma. Seeperäst ei julgenu seda ka ütski tetä, seeperäst jäie see varandus kiik aien puutumada, niida kuis temä pühä aida oli pantu... EKS 8, 5, 533/8 (11) < Röpina, Kõnno külä, Miko talu – Jakob Jagomann (1876).

Pedäjemägi oli ümbruskonna ilu ja uhkus. Kõrgel mäekünkal oli veel väike mäekuppel, mille keskel kasvas mänd, mida kutsuti ladvas kasvava toreda tuti järgi *Tottugõ pettäi*. Tema ümber kasvas mitmesuguseid väiksemaid puid, nii et see oli nagu väike park. Säält oli näha kaugele ümbruskonda. Aga kahjuks ilmus meie kanti üks halb inimene, kes 1953. a selle kauni ainulaadse puu maailmas oli ühel ööl salaja maha lõiganud. Kui saime teada tottugõ pedäjä mahasaagimisest, oli eriti minu isa kurbus ja nõrdimus tohutu --- Kas puu mahasaagimine tegi mehe õnnelikuks? Juba külarahvas oli hoiatanud, et kes puule halba teeb, sellel läheb ka endal halvasti. Loodetud varandust muidugi ei leitud, mis olevat olnudki ajendiks. Ka ei ole tal oma elukorralduses enam õnne olnud – haigused, tulekahjud, loomade lõppemine. Kõige lõpuks uppus see mees ise ära. (Raudsepp 2002.)

Võib väita, et paiga pühadus on kinnistunud ka maale: kui puistu on mingil põhjusel hävinud (hävitatud), on paika või hiieaset edasi pühaks peetud ning selle suhtes on kehtinud kändmise keeld (Kütt 2005).

Samas on juhtunud ka vastupidist: maa pühadus on mingil põhjusel kan-

dunud edasi kõigele, mis selles kohas kasvanud. Nimelt on matmis-, põletus- ja pühakohad tihti seotud; on teada, et pühapaikadesse maeti veel 17.–18. sajandil ning matmispaiga funktsioonile viitavad mitmed toponüümid (nt *Surnumägi*, *Kabelimägi*, *Kalmumägi*).

Surnu kodu

Pärimuslikult on kogu inimese elu täis hoiatusi või seletusi, mis valmistavad ette turvalist kodu või olemist pärast surma. Muinaseestlaste teadvuses on surnu jätkanud oma elu uues kodus, st hauas, hiies, kalmistul, mõne hoone põranda all. Ka tänapäeval tehakse haud surnu koduks, kirstu pannakse kas vajalikud esemed või midagi, mis on surnu ja elava vahel oluline. Kirstu kaunistatakse, haua eest hoolitsetakse, sest üks surnugi taha, et tal oleks kena ja puhas kodu. Kas nii ka tuhanded aastad tagasi oli, on küsitav.

Erinevate matmismetodite ja hinge tee seoste üle vaieldakse palju. Kas maetud surnu hingel on teine kodu kui põletatud surnul, kas sidemed elavate ja kodupaigaga on erinevad? Kas tegu on lihtsalt erinevate ajastute kommete erinevusega või millegi laiemaga? Kui küsimus on ajastutes, siis mis on ühiskonnas muutunud, nii et oma surnutele on otsustatud teistsugust kodu pakkuda?

Pronksi- ja rauaajal on olnud surnukombestikuse kasutusel n-õ surnute majad (nt Lepna, Tõnija Tuulingumäe), paljud tarandkalmetena käsitletud segatud luudega ühishaudad on võinud olla palk- või paeehitised, kus võidi läbi viia surnutega seotud rituaale (Pesti 2004). Tänapäeval võime vaid aimata, mis reeglid seal elavatele käitumiseks ja surnute säilmete paigutuseks olid.

Tänapäeva surnuaedu vaadates on tunne, et tegu on omapärase linnakuga ja huvitav on, et tegelikult matkivad inimesed ka selles valdkonnas korda, milles nad ise elavad. Vanad inimesed, kes surma ootavad, ootavad pääsemist surnute maailma – surnute koju, oma surnud lähedaste juurde. Neil on valmis pandud riided, mis teised neile selga peavad panema, ja antud juhised, kuidas nende kehaga tuleb käituda. Matmiskombestikud on läbi aegade erinevad olnud, kuid ühes on need sarnased: inimene tahab surra kodus oma lähedaste juures ning viimset elupaika saada kodus või kodu lähiümbruses, kuhu on maetud ka kõik teised tema hõimlased. Ehk on see soov seotud tundega, et keha surmaga ei lakka olemast muud territooriumid, muud kodud, mille paigale jäämine on oluline kogu kodude süsteemile.

Lõpetuseks

Tõenäoliselt on alati olnud selles reeglistike süsteemis koht eranditele nii inimeste kui ka esemete puhul. Erandliku hinge on tekitanud erandlik välimus või vastupidi: erandlik hing on tekitanud erandliku välimuse. Erandid võivad reeglitele mitte alluda, see ongi nende reegel, seda neilt teinekord oodataksegi. Need on nagu lapsed või vanurid, kes võivad eksida. Seega, ükskõik kui palju me ka ei tahaks mõista ja süstematiseerida keerulistes osalussuhetes olevat kodude ja kodudes elavate olijate maailma, ikka on selles mõni koht, mis ei allu reeglile.

Loota tänapäeva inimesena, et just meie need erandid oleme, oleks naeruväärne. Hea, kui me oma tajumisvõimaluste piires enda ning meile vajalike loomade, lindude, taimede, asjade, hingede ja jumaluste kodud vajalikus seisus hoiame, sest me ei tea, kui suurel määral muudab kodude kvaliteet aja jooksul meie endi ehk kodus olevate inimeste kvaliteeti.

Vanasti valmistasid karjalapsed kujukesi kariloomadest, samuti karust, hundist, jumalustest, inimestest; nad panid need kõik mänguaeda ning eraldasid metsakiskjad kariloomadest ja inimestest, majadest. Selle eesmärgiks oli hoida kiskjad eemal ka tegelikust karjast. Sellised mängud on esemete ja elusolendite, aga ka loodusjõudude paigutamised, nende koha kätte näitamised, kodude loomised. Lapsed loovad kehtivat maailmamudelit ikka uuesti ja uuesti.

Kordame sama süsteemi, mida maailm meiega kordab. Olles koduks ja koduloojaks tervele hulgale esemetele ning elajatele, kasutame me ise koduna seda ümbrust, mida me päevast päeva teistega koos loome: “Iga asi olgu omal kohal!”

Kirjandus

Berta 2004 = *Berta ehk Eesti Rahvakalendri Tähtpäevade Andmebaas* (<http://www.folklore.ee/Berta/index.php>).

Boecler, Johann Wolfgang, Friedrich Kreutzwald 1854: *Der Eshsten abergläubisghe Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten*. Sankt-Peterburg.

Emor, TSN 2005 = *Special Eurobarometer 225 “Social values, Science & Technology”* (http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_225_report_en.pdf)

- Hämäläinen, Albert 1920:** *Ihmisruumin substanssi, suomalais-ugrialaisten kansojen taikuudessa.* Helsinki.
- Kütt, Auli 2005:** *Pühade puude ja puistutega seotud käitumishormid pärimustekstides.* Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli semiootika osakonnas.
- Loorits, Oskar 2000:** *Endis-Eesti elu-olu III. Lugemispalu põllumehe elust.* EKM.
- Läänemaa muuseum = Läänlaste uskumustest** (<http://www.muuseum.haapsalu.ee>).
- Pesti, Olavi 2004:** *Saaremaa Muuseum, kaheaastaraamat 2003–2004.* Kurssaare: Saaremaa Muuseum.
- Raudsepp, Naata 2002:** Rusi talu uus elu Rocca al Mares. – *Kultuur ja Elu* 4, 40–43.
- Saareste, Andrus 1958–1979:** *Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV.* Stockholm, Uppsala.
- Wiedemann, F. J. 1876:** *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten.* Peterburg.

Elo Liiv: Asjo kodo ku miig kodo

Inemiseq pandvaq hindä ümbre olõvit asjo mäantsegi kõrra perrä. Tuu kõrd tulõ inemise, timä perre, sugulaisi ja kotusõ kombist. Esiqeräliidsi asjo hoiõtas eräle paigon, egäpäävadse ašaq ommaq inämb käeperi. Naaq paigaq ommaq õkva ku asjo kodoq. Ašost ja tuust, minkas naid pruugitas, a ka asjo umanigõ ja pruukjidõ olokõrrast tulõ tuu, kas naaq paigaq ommaq salahadsõq vai avaliguq, ilostõduq vai hariliguq, rohkõmb vai veidemb rituaalsõq.

LÜÜDI RAHVA PERIOLÕMINÕ LÜÜDIN RAHVAHAN SÜNDÜND

MIIKUL PAHOMOV

Õdagumeresoomõ kiilt kõnõlõvaq lüüdiq eläseq Kafala vabariigin. Näide põlinõ elokotus om Aunusõ maakaala hummogupoolitsõn jaon. Lüüte uma-keeline nimitüs om *lüüdikuo(i)* vai *lüüdilaine*. Näide imäkiil, midä kõnõlõs 100–500 inemist mõnõn Kontupohja, Prääsä ja Aunusõ piirkunna külän, om üts häövist soomõ-ugri keelist. Viil minevä aastagasaa alostusõn kõnõl lüüdi kiilt nii 10 000 inemist (Turunen 1946: 8–9). Lüüdi keelel, mink kotsilõ lüüdiq esi ütleseq *lüüdikiel'* ja *lüüdikš* (transl), om kolm päämurrõt: järvelüüdi (põhamurdõq), jõõlüüdi (keskmurdõq) ni mõtsalüüdi; Sakila murrõq ni Petroskoi lahe põharannal kõnõld Lohmoja murrõq kuuliq jo päält 1940. aastit.

Lüüdimaat kotussõnimistü kõgõ vanõmban kihin om ka saamiperätsit nimmi; taa om märk tuust, et viil 1. aastatuhandõ lõpun elliq Aunusõ maakaalal saami hõimoq. Säändsis nimis ommaq näütüses Važinka jõõ piirkunna *vuaž*-alostusõga kotussõnimeq, miäq ommaq peri saami sõnast *vaadž* 'imäne põhapõtr' (Kert 1960: 86–92, 1982: 12; Nissilä 1967: 99–100), näütüses *Vuažoja*, *Vuažlambid*, *Vuažesolge*, *Vuažesuo*, *Vuažandogi*, *Vuažammägi*, *Vuažampadonkoski*, *Vuažeñ*, *Vuažnendogi*. Arvadaq, et lüüdi rahvas om peri umast parhilladsõst elokotussõst pällo lõuna puult, tõõnäõlidselt nügädse Novgorodi piirkunnast, mink vanaq kotussõnimõq ommaq õdagumeresoomõlidsõq, näütüses *ozero Ilmeñ*, aigraamatin *jezero Ilmeř* (< **Ilmār*, vrd Kalevala *Ilmari*) < *Ilmajärvi*, *reka Msta* < *Mustajoki*. Itkonen (1983: 209 jj) om arvanuq, et Peipsi ja Pihkva järvest hummogupuul om kõnõld ka hummogupoolitsit algõdagumeresoomõ kiili, mink kõgõ vanõmbaq esiqerälidseq joonõq ommaq nätäq vađa, lõunaeesti ni ka mõnõn kavvõmban sugulaskeelen. Hummogualgõdagumeresoomõ kiilt pututavan artiklin ütles Itkonen muuhulgan: "vanha itäinen komponentti on joltain osin vaikuttanut myös eteläviron muotoutumiseen," ni tuu vällä mitmit lõunaeestile ja hummogupoolitsilõ õdagumeresoomõ keelile ütitsit keeleoppusõ ni leksiga juuni, näütüses lekseemi eL *tsidša*, lüüdi *tšidžo* (LMS s. 440).

Tõsõlt puult om lüüdi ja eesti keelel nii pällo ütitsit juuni, et arvadaq om näide kiili vaihõl olnuq päält illast algõdagumeresoomõt kokkoputminõ. Kaeq

näütüses järgmäidsi keelejuuni:

1) lõpukado, näütüses *must* (sm *musta*), *rand* (sm *ranta*), *lehm* (sm *lehmä*), *leib* (sm *leipä*), *sepp* (sm *seppä*), *sarv* (sm *sarvi*), *niit* (sm *niitty*);

2) vabahelle kokkokõla kaomine, näütüses *lehmad* (sm *lehmät*), *pimedad* (sm *pimeät*), *pidada* (sm *pitää*);

3) klusiiliq kolmanda silbi alostusõn, näütüses *lagedad* (sm *lakeat*), *pi-medad* (sm *pimeät*), *pidada* (sm *pitää*);

4) sisekado, näütüses *antud* (sm *annettu*), *makstud* (sm *maksettu*);

5) olõvaoo ütsüse 3. käänüsse lõpun om *-b*, näütüses *maksab* (sm *mak-saa*), *armastab* (sm *rakastaa*);

6) passiivi minevigu kesksõna lõpun om *-d*, näütüses *antud* (sm *annettu*), *makstud* (sm *maksettu*);

7) lausõkonstruktsiooniq, näütüses *kuni*-konjunksiooni pruukminõ, vrd lüüdi *Vuota*, *kuni mina tulen* ja eesti *Oota*, *kuni mina tulen*.

8) ütesugumadsõq sõnaq, näütüses *vihm* (sm *sade*); lüüdi *rahvaz*, ee *rahvas* (sm *kansa*); lüüdi *eht*, ee *õhtu* (sm *ilta*); lüüdi *mado*, ee *madu* (sm *käärme*); lüüdi *nižu*, ee *nisu* (sm *vehnä*); lüüdi *sarai*, ee *sara* (sm *lato*); lüüdi *nedal*, ee *nädal* (sm *viikko*); lüüdi *pühapäiv*, ee *pühapäev* (sm *sunnuntai*); *armastada* (sm *rakastaa*); *puhuda* (sm *puhaltaa*); lüüdi *magata*, ee *magada* (sm *nukkuu*).

Lüüte ja cestläisi aloessi kõnõld algõdagumeresoomõ kiil nakaš tugõvahe muutuma päält tuud, ku hummogupoolidsõq slaavlasõq tulliq Ilmjärve ja Peipsi piirkunda. Valentin Kiparsky perrä naksiq õdagumeresoomõ ja slaavi hõimoq läbi käümä “ei ennen 500-lukua, mutta varmasti ennen 800-lukua”, kohe arvatas kõgõ vanõmbaq slaavi lainsõnaq (1956: 81–82). Kõgõpäält tulliq Ilmjärvele lõuna puult Lovati kaudu Novgorodi sloveeniq. Pihkva eestivada alalõ tulliq ildampa Väina ülembäst jaost Velikaja jökõ piten krivitšiq.

Sloveeniq sai Ilmjärvel edimäst kõrda kokko õdagumeresuumlaisiga – arvadaq lüüte aloessiga, kedä nä naksiq tšuudõs kutsma. Ildampa ommaq taa sama sõna lainanuq ka saamiq (Bubrih 1947: 26), kiä pruugõq taad näist lõuna puul elävide õdagumeresoomõ naabridõ kotsilõ (saami čudde). Vine keele sõnna *tšud'*, miä arvadaq om saaduq adjektiivist tšužoj ‘võõras’, om peet germaani keelist peri olõvas (Bubrih 1947: 25–26, Grünthal 1997: 171). *Tšud'* (ütsüse umakäänüssen *tšudin*) om substantiiv, miä om tähüstanüq slaavlaisilõ keele poolõst võõrast hõimo. Taast või arvadaq, et vindläseq pruugõq sõnna *tšud* esiq aol esiq õdagumeresoomõ hõimõ kotsilõ, edimädse tuhataastaga alostusõni tõõnõlidsõlt lüüte, päält 1000. aastakka cestläisi

kotsilõ (Grünthal 1997: 152, 158) ni 1250. aastagist 1900. aastagidõ alostusõ-
ni vepsläisi kotsilõ (Bubrih 1947: 24, Grünthal 1997: 160). Tõudõs nimitedi
ka muid õdagumeresuumlaisi parkõ, a kokkoputmisõn saamõga olliq kõigist
tõudõst kõgõ kimmämbäq lüüdiq; taa om kinnütüs tuust, et õudde-lainu
saamõlõ andnuq slaavalasõq pidiq kõgõpäält silmän lüüte aloessi.

Ku slaavlasõq tulliq Ilmjärve ja Peipsi vaihõlõ, naksiq lüüte aloesäq mine-
mä Volhovi jõkõ piten põhja. Taast rändämisesest põhja om vast mälehtüses
jäänüq Volhovi keskjaon olõva Tõudova liina nimi. Üts jago tõudõ jäi vanna
paika, kon nääq olliq ütes Novgorodi vindläisi geneetilidse välläkujonemi-
se ainõs ni mõodiq ka põhavinne murdidõ tegünemist (Moratševski 1900:
110–111, Sedov 1979: 75, 80).

800. aastagil joudsõq tõudõst rändjäq Laadoga lõunahummoguveere
pääle nukka, mink loovaq Volhovi ja Sõväri jõgi, ni võtiq sääal umas Aldeig-
juborgi varjaagõ kääpäkultuuri, mink aig lõppi 1200. aastagil, ku ristiusk
joud Laadoga viirde. Aldeigjuborgi ollõ edimäne viikingide elondus seoil-
maaolidsõ Vinnemaa ala pääl ni taad nimmatas 860. aastagidõ aigraamatin
ku Rurigi valitsusliina. Päält tuud, ku Rurik kuuli 879. aastagal, lätõs keskus
Novgorodi ni säält 882. aastagal Kiiovahe. Tooni aoni nimitäseq aigraama-
duq hariligult tõudõ õkva päält varjaagõ: “Päättivät *Rus* ja *Tõud* ja sloveeni
ja krivitsit ja *Vesit*...” (862). Laadoga tõuudiq olliq massumasjaq ni varjaagõ
liitlasõq ja nii olliq ka aktiivsõq osalisõq muistidsõ vinne liitvabariigi tegü-
nemisen. Lõunahummogu-Laadogalt naksiq lüüte aloesäq minemä Laadoga
ni Äänisjärve vaihõlõ, kon ollõ Kotškurkina (1994: 12–14) perrä Lõunahum-
mogu-Laadoga kääpäkultuuri põhajago. Nii sündü Aunusõ maakaala pääle
alalinõ lüüte elondus.

Lüüte keelesugulaisi, vepsläisi nimmatas Vinne varjaagio aigraamatin
nimega *Ves*. Vepsläisi elokotussõs om aigraamatidõ perrä Valgejärve piir-
kund. (Nazarenko 1979: 153, Grünthal 1997: 104.) Nestori aigraamat (nii
aastagal 862) ütles, et vepsläseq olliq Valgejärve piirkunna põlidsõq eläni-
guq. Viil Novgorodi vürstiriigi aol (1251. aastagal) nimitsedäs vepsläisi edi-
mäst kõrda tõudõs (kaeq Bubrih 1947: 23–25, Grünthal 1997: 160).

Arheoloogilidsõq uurmisõq näütäseq, et Valgejärve vepsä kultuur om
selgehe tõistsugumanõ ku Lõunahummogu-Laadoga kääpäkultuur ni et
naaq kats olliq esiq rahvidõ kultuuriq (Šaskolski 1979: 48, Nazarenko 1979:
152–156). Nazarenko (1979: 153–154) perrä piirkunna kotussõnimeq ni
vepsläisi parhillanõ elokotus toe-i arvamist, et Laadoga kääpäkultuur olõssi
olnuq muistidsidõ vepsläisi uma. Ka tõsõq uurjaq ommaq ütelnüq, et kotus-

sõnimeq, kon om *ves*, näütä-i viil kimmähe vepsläisi varatsõmpa elokotust, a võivaq ollaq köüdedüq ka vinne sõnaga *ves* 'külä' vai õdagumeresoomõ sõnaga *vesi* (Grünthal 1997: 102). Barantsevi aoluulis-võrdõlõva uurmisõ perä olõ-i lüüdi ni aunus vällä kujonu vepsä keelest, nigu om arvanuq Bubrìh (Barantsev 1989: 21; Barantsevi uurmistulõmiq ommaq nätäq Lüüdi Humanitaarse Fundi kodolehel <http://luudifund.sampo.ru>). Näütüses ommaq lüüdi keele edimädse silbi diftongi q peri algõdagumeresoomõ pikist vokaalõst, a mitte vepsä keelest, kon edimädse silbi pikaq vokaaliq ommaq lühembäs jäänuq, vrd näütüses lüüdi *mua* 'maa', *piä* 'pää', vepsä *ma*, *pä*. Barantsevi tulõmit tugõ ka taa, et mõnõn aunuse keele murdõn olõ-i edimädsen silbin diftongi q, a hoobis pikäq vokaaliq. Nii omgina tõõnäõlinõ, et hummogu-algõdagumeresoomõ aoni tagasi mineväst keelelähküsest huulmaldaq ommaq lüüdiq ja vepsläseq siski eräle muistidsõq hõimoq.

1100. aastagil muutu Novgorod kooniq Valgõ mereni küündüväs vürstiriigis, mink tähtsämbis keskuisis olliq Novgorod, Pihkva ja Laadoga. Taa kolmõs-jao perrä naati Novgorodi inemiisi nimitsemä novgorodlaises, pihkvalaisis ja loodogalaisis (Sedov 1979: 77–78). Laadogalasõq ehk *ladožane* olliq Laadoga tsuudiq, lüüte aloesäq, kiä kuuluq Novgorodi ala q. Sofia aigraamadu perrä häõdiq Priozjorski kafalasõq ütèn ruutslaisiga liinan eläväq ristidüq, novgorodlasõq ni sääl olnuq laadogalasõq (Kotškurkina 1990: 45).

Nigu jo inne üteld, naati no etnonüümi *tšud* pruukma Novgorodi vürstiriigist välläpoolõ jäävide rahvidõ (näütüses cestläisi) kotsilõ. Nii ku vürstiriigi rahvas olf jaet kolmõs, elliq ka Novgorodi liinan kolmõsugutsit inemiisi: sloveenlasõq (*Slovenskij*), narvalasõq (*Nerevskij*) ni lüüdiq (*Ljudin*). Tuus aos olliq vast lüüdiq võtnuq omas taa, kuis novgorodlasõq näid nimidsiq. Sõna *ljudi* (ütsüse nimekäänüssen *ljudin*, *ljud*) tähend muistitsõn vinne keelen vapu inemiisi, kiä olõ-s aadlimeheq (kaeq Bolšaja Entsiklopedija: 418). Taa nimega ommaq lüüdiq näüdänüq umma vabahust; nääq pässi q orjusõst ka tsaariaol. Et tõisildõ ku muil õdagumeresoomõ rahvil, olõ-i lüüdel umaperälist nimme; tulõ vast tuust, et lüüdiq sai q kõrraga Novgorodi ala kuuluvas.

Lüüdel om olnuq tähtsä roll põhavinlääisi saamisprotsessin. Tuu maa pääl, kon lüüdiq edimält elliq, ommaq Lõunahummogu-Laadoga lüüdiq slaavlaisi summa är kaonuq ni mõotanuq põhavinne murdidõ tegünemist. Algslaavi keelest vällä kujonut muistist vinne kiilt kõnõldi 600.–1300. aastagidõni (Arvat 1977: 33, 63). Taa om olnuq tugõva lüüdi-novgorodi vastastikudsõ mõõ aig. Novgorodlasõq opõq lüüdel, kink maaq küündüq Valge mere viirde vällä (aoluuliidsi papridõ perrä Taipale-tagotsõhe Tšuudi ja Biarmiahe

vällä), näütüses meresõitu. Nii ommaq novgorodi sõnaq *uškui* ‘uisk, suur loodsik’ ni *uškuinik* ‘novgorodlanõ, meresõitja’ (Popov 1990: 21) peri lüüdi sõnast **uškoi* (< **uiskoi*, vrd sm *uisko*), minkal om kolm lüüdi keelele umast juunt: *ui*-diftongi reduktsiuun *sk* iin, muutus *s* > *š* ni *i*-lõpuldisõ diftongi alalolõminõ sõna lõpun.

Niguq lüüdiq, nii ommaq ka äänisvepsläseq ni õdagupoolisõq keskvepsläseq nimitsenüq hinnäst lüüdeis ja umma kiilt lüüdi keeles (Bubrih 1947: 30, Grünthal 1997: 98). Vana vepsläisi nimitüs *vepsa-* ~ *bepsa-* om alalõ lõnavepsläisil ni hummogupoolitsil keskvepsläisil, tuu tähendäs, et näil, kiä elliq *Veš*-hõimo alguperätsele elokotussõlõ (Valgejärvele) lähkümbän. Laadoga hummoguveere pääl elänüq õdagulüüdiq puttuq sagõhõhe kokko ka kařalaisiga, minkast tull tuu, et näide lüüdi kiilt muutu kařala keelele väega sarnatsõs. Ku umas võeti ka kařala keele astmõvaeldussüstem, sis sai etnonüümist *lüüdilaine* etnonüüm *lüügiläine* ja translatiivivorm *lüüdikš* sai kujo *livvikse*. Nii sündü üts kařala keele päämurdist – livvi ehk aunusõ murrõq.

Lüüdi kiilt om seenimaani kõgõst huulmaldaq alalõ. Kuiki kařala kiilt om tugõvahe mõotanüq lüüdi keele murdit, om kiilt jäänüq astmõvaeldusõlda keeles, näütüses *poig* ‘poiss’, *poigad* ‘poissi, poisid’. A iks pidiq vindläseq lüüte jo 1800. aastagil kařalaisis. Siski ülti, et lüüdiq ommaq peri tšuudõst ni et näide kiilt om Aunusõ kařalaisi keelest tõistsugumanõ (KOG 1856). Ka nõvvokogo aol peeti lüüte ni peetäs viil noqki Vinnemaal segämurrõd kõnõlõvis “hallõs” kařalaisis. Tuuperäst olõ-iq lüüte kiilt ni rahvakultuur ilmangi saanuq säänest tähelepandmist, midä naaq väärt olnuq.

Maailma om valitsõnuq indoõuruupa filosoofia, mink perrä om mõistilõ KIILT ja RAHVAS umanõ üleilmalinõ mõtlõminõ. Lüüdiq ommaq põhala indiaanlasõq, kink keelen olõ-iq mõistõt MURRÕQ ni kiä nimitseseq hinnäst rahvas (lüüdi *rahvaz*, *narod*) ni kõnõldavat kiilt keeles (*lüüdikiel*, *meiden kiel*). Etnofuturism om toonuq vällä põha ehk uurali filosoofia, miä tükü-i standardini ni mink perrä om välläkuulmisohon olõvil lüüdel õigus ollaq õkvalt tuu, miä nääq periselt ommaq: uurali rahvas, kiä kõnõlõs umma kiilt.

Lätteg

- Arvat 1977** = Arvat, N. N.; Skiba, Ju. G. *Drevnerusskij jazyk*. Kijev.
- Bolšaja Entsiklopedija** = *Bolšaja Entsiklopedija*. Dvenadtsatj tom. Landau–Melamed. Sankt-Peterburg 1903.
- Bubrih, D. V. 1947**: *Proišhoždenije karelskogo naroda*. **Petrozavodsk**.
- Grünthal, Riho 1997**: Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonymit. – *Castrenianumin toimitteita 51*. Helsinki.
- Itkonen, Terho 1983**: Välikatsaus suomen kielen juuriin. – *Virittäjä 87*.
- Kert, G. M. 1960**: Nekotoryje saamskije toponimitšeskije nazvanija na territorii Karelskoj ASSR. – *Voprosy jazykoznanija 2*.
- Kert 1982** = Kert, G. M.; Mamontova, N. N. *Zagadki kareiskoj toponimiki. Izdanije 2-e, ispravlennoje i dopolnennoje*. Petrozavodsk.
- Kiparsky, V. 1956**: Suomalais-slaavilaisten kosketuksien ajoituksesta. – *Virittäjä 60*.
- KOG 1856** = *Kantseljarija Olonetskoj gubernii. 17 nojabrja 1856 goda. Lojanskij pogost*. – TsGA RK, f. 1, op. 46, ed. hr. 21/219, l. 80 (Aunuksen kuvernementin kanslian Kuujärven pogostia koskeva asiakirja).
- Kotškurkina 1990** = Kotškurkina, S. I.; Spiridonov, A. M.; Džakson, T. N. *Pismennye izvestija o karelah*. Petrozavodsk.
- Kotškurkina, S. I. 1994**: Priroda Olonetskoj zemli. Pervyje poselenija. – *Drevnij Olonets*. Petrozavodsk.
- LMS** = *Lyydiläismurteiden sanakirja*. Toimittanut ja julkaissut Juho Kujola. LSFU IX. Helsinki 1944.
- Moratševski 1900** = Moratševskij, V. V.; Stavrovskij, Ja. F. Raspredelenie naselenija Ozernoj oblasti po territorii, ego etnografitšeskij sostav, byt i kuštura. – V. P. Semenov (toim.). *Rossija. Polnoje geografitšeskoje opisanije našego otetšestva*. Tom III. Ozernaja oblast. Sankt-Peterburg.
- Nazarenko, V. A. 1979**: Ob etnitšeskoj prinadležnosti priladožskih kurganov. / Laatokan kurgaanien etnisestä kuuluvaisuudesta. – *Finno-ugry i slavjane. Doklady pervogo sovetsko-finljandskogo simpoziuma po voprosam arheologii 15–17 nojabrja 1976 g. / Suomalais-ugrilaiset ja slaavilaiset. I Neuvostoliittolais-suomalaisen arkeologisen symposiumin alustukset 15.–17. marraskuuta 1976*. Leningrad.
- Nissilä, Viljo 1967**: *Die Dorfnamen des alten lüdischen Gebietes*. SUST 144. Helsinki.
- Popov, S. V. 1990**: *Nazvanija studjonyh beregov*. Murmansk.

Šaskolskij, I. P. 1979: Problemy etnogeneza pribaltijsko-finskih plemen jugo-vostotšnoj Pribaltiki v svete dannyh sovremennoj nauki. / Lounais-Baltian itämerensuomalaisten heimojen syntyperän ongelmia nykytieteen perusteiden valossa. – *Finno-ugry i slavjane. Doklady pervogo sovetsko-finljandskogo simpoziuma po voprosam arheologii 15 - 17 nojabrja 1976 g.* / *Suomalais-ugrilaiset ja slaavilaiset. I Neuvostoliittolais-suomalaisen arkeologisen symposiumin alustukset 15.–17. marraskuuta 1976.* Leningrad.

Turunen, Aimo 1946: *Lyydiläismurteiden äännehistoria I. Konsonantit.* SUST 89. Helsinki.

Miikul Pahomov. Lüüdi rahva algupärast

Lüüdid on Karjala vabariigi põliselanikud. Lüüdi keel, mida tänapäeval räägib 100–500 inimest, kuid millel oli veel eelmise sajandi alguses umbes 10 000 kõnelejat, on üks ohustatud läänemeresoome keeltest. Lüüdi keelel on tänapäeval kolm peamurret: järvelüüdi, jõelüüdi ja metsalüüdi.

Lüütide ja eestlaste esiisade kõneldud algläänemeresoome keel hakkas tugevasti muutuma pärast seda, kui algläänemeresoomlased puutusid kokku slaavlastega.

Lüüdi rahva algkodu on nende praegusest elukohast lõuna pool, tõenäoliselt tänapäeval Novgorodi alal. Kui slaavlaste saabusid Ilmjärve ja Peipsi vahelisele alale, hakkasid lüütide esiisad liikuma Volhovi jõge pidi põhja poole ning jõudsid Laadoga kaguranniku kaudu oma praegusesse elupaika.

Kuigi karjala keele mõju on olnud väga tugev ning kuigi lüüde on Vene maal läbi aegade peetud karjalaste hulka kuuluvaiks, on lüüdi keel siiski jäänud omaette keeleks.

UMA TULÕ JÄTTÄ' VÕÖRAST, VÕÖRAS TULÕ VÕTTA' UMAST*

ÕIÕ SARV

Elli ütškõrd naane. Hummogu tull üles ja mõtõl, õt täämbä lää mõtsa. Pand sälgä verevä ündrigu, minkal oll kats karmanikka. Ütte karmanikka tsusas leeväpala, tõistõ karamelka ja nakas minemä mõtsa. Illos ilm. Tsirgu' lauli' ja päiv paistu. Lõüse tiiraakõsõ ja nakas tuud piteh minemä. Läts, läts ja' kõrraga' – tii läts kattõ harro. Midä no' tetä'? Kas käändä' hüäle poolõ vai käändä' kuralõ poolõ? Kualõgi poolõ mõista-ai' käändä'. Sis saistas korgõ pedäjä takast vällä kahr ja üteli, õt hüäle poolõ käänteh jovvat kuningalossi. Naane käänd hüäle poolõ. A sis saistas lõhmusõ takast vällä repän ja üteli, õt kuralõ poolõ minneh näet hõbõhõist hõhvakõist. No' mõista-as naane kualõgi' poolõ käändä'. Mõlõba' hüä' tii'. Ja' läts hoops kodo tagasi. Lõüse, õt uma kodo om õgalõ ütele ku' kuningaloss ja uma hõhvakõnõ pilises päävä käeh ku' hõbõhõnõ hõhvakõnõ.

Om kol' koto: sünnükodo, täämbäne kodo, unistustõ kodo. Ku' kõik neo' kodo' omma' vooriga' olõmah, sis on kõkõ parep, a sagõhõhe om õks nii, õt unistuisi kodo jääski' kavvõndõhe ja sinnä' jovvaki-i'. A unistustõ kodo või olla' ka' latsõpõlvõkodo, mitä tahetas tagasi. Ku' kodo om olõmah, sis mõtõlda-ai' tuu pääle, tä om olõmah ja sääl saat olla' ja ellä'. A ku' kodo kaos, häõs, sis naatas mõtlõmma innidse kodo pääle. Ja tuu mõtlõminõ tege hingle haigõ, süämel om rassõ. A mille sis kodo ar' kaos, ar' häõs? Ku' kotoh om hüä olla', hüä ellä', mille sis säält ar' mindäs?

Kodost om laulõt ja laulõtas ka' edespiteh. Inõmisõ elo omgi' kodo tege-minõ, uma kodo kobendaminõ, a üteli pääväl jätvä' kõik inõmisõ' uma' kodo' ja kuningriigi' ja läävä' jumalihe. 1998. aastaga V Seto kuningriigi pääväl oll lauluteemast “Kodo” ja sis sai' kõik voolju laulta' umast kodost. A olõ kaenu', õt ütškõik määne tõõnõ lauluteema kuningriigipääväl ka' andas, õks püvvetäs laulta' umast kodost, umast mõtsast ja pia õgal praasnigal ikõtas takah umma innist ello. Nii kavva koni' seto naisil lastas laulta', nii kavva

* Autori kiräviis muutmata.

nä mälehtäse' läbi laula umma koto ja tegevä' niimuudu poliitikat läbi laula. Laula seeh sais aolugu aastasatu. Nii om meele innidse' kavvõlitsõ' ao' s'oo-hho päivä alalõ hoiõd ja siiä' tuud.

Om mitmit minekit. Üts om uma tahminõ minnä', minnä' kohegi' koh arvatas olõvat parep ja hõlpsap ellä'.

*Lätsi-ks ilma ar' õnnõ otsma,
otsõ õks paiko parebita.*

Linda Ülend

Kõik mii' taha, õt meil olõsi' hüä, õt mii' latsil olõsi' parep ku' meil. A sagõhõhe tulõ vällä, õt sääal mõtsa takah, sääal kavvõh, koh om vaest valusap ja helehep, sääal olõki-i' nii hüä. A ku' om jo' kõik hõste, sis tahetas jal' tagasi. Tahetas tagasi umma nuuruist, latsõpõlvõ ja tuuga' üteh ka' innist koto, esäkoto, sünnükotust.

*Õgas õks ilmast mi õnnõ lövvä-äs,
lövvä-äs ka paika mi parebita.
Õnn om ellä umah kotoh,
targõp õks olla om umah tarõh.
Kotoh omma' kuusõki korgõmba,
kadaja siin kaharamba,
pääväkene paistus parebihe,
kuu and valgust siin kullatsõhe.*

Linda Ülend

Ku' kavva tulõ ellä' vahtõ kotusõ pääl, õt tuu saasi' umast kodost? Olõ küsünü' ja olõ nännü', õt tuud aigu tulõ-õi' kunagi', õks jääs uma sünnükotus süämehe, tege meele kurvast, ku' tuu pääle mõtõldas.

*Saimõ-ks Põlva ku piirile,
Meremäe mi veerele,
sis õks vesi meil silmä viirdü,
tõõnõ õks sattõ mi sarna pääle.
Siin õks om süvä meil sünnüpaika,
kallis õks om siin kasvupaika.*

Linda Ülend

*... oh jaa kulda kodopaika,
hüü sedä meil Meremäke.
Siin olõ kana mi kasunu,
virvest üles vinnünü.
Inne-ks illo ikk mul tulõ,
inne laulu lahkõs süä.
Naksi-ks siiä mi tulõmahe,
Võrost vällä mi veerümähe.
Siiä mi küll tassa tulli,
astõ-ks siiä aigo piteh.
Tahtsõ-ks kaia nuid kotussita,
mar^aakõnõ nuid hainamaida.
Koh küll künni mi ese,
aie-ks vako vanõb veli.*

Anne Linnupuu

Tõõnõ minõminõ – mehekodo minõminõ. Innidse aol mindä-äs mehele, a panti mehele ja säält tagasitiid olõ-õs. Ku' miis sai meelelinõ, sis olõ-õs hätä midägi', a ku' oll tõisildõ, sis ikõti ja eleti, a ar' eleti. Õnnõ mõnõ kõrra aastagah sait süänd sütütämäh k^lavvu' esekotoh kostmah. No' olõ-õi' tuud hirmu, õt ku' läät, sis piat jäämä. Ku' meelü-üi', õga sis kannahama pia-ai', kimpsu'-komsu' kokko ja mine'.

*Kotost läävä' ka' kuninga tütre',
maama manta ka' maamalatsõ'.*

Ka' kodo ku' sääne om tõistsagamanõ. Midä veidebä üte kotusõ pääl olõt, sedä lihtsap om minnä' ja tulla'. Küläh elleh kasvi kõiv ja kasvi lats, sis tuu kõiv jäi elo lõpuni' sõbrast, kedä mälehtë', ütskõik koh ollit, ellet vai kävet. A liinah, ku' täämbä' om siih sääne maja, a hummõn tuu asõmõl jo' tõistsagamanõ, täämbä' om sääne naabri, hummõn tõõnõ, sis nuu' saaki-i' sõbrast, jovva-ai' saiaki' tutvast. Kost sis tuu kodo tulõ?! Õga mii' õka tarrõ kutsu-üi' uma kodost.

*Siih olõ koolih k^launu,
karjalatsõh kasununa.
Siih õks mänge mätsikku,
lei õks tippi tii pääl.*

*Siiä jäti jala jälje,
kundsajäle kopõlihe.*

Aleksandra (All'a) Siruli

Halusa' omma' olnu' pagõhõmisõ', vaelüisi umast kodost ar' minõmisõ'. Ku' kaia' Setomaad, sis Petsere-tagonõ Setomaa om täambätestest pääväst pia tühi setokõisist. Kõik nuu' inõmisõ' omma' kohki' muial ja kõik nimä' ikva' takah ummi kodokõisi.

19. sajandi lõpuh, ku' inõmisi oll Setomaa pääle liisnalt pall'o, sis minti otsma kotust, koh olõsi' abarap ellä' ja jouti vällä Siberehe, Krasnojarskihe. Sääll oll loodus sääne ku' Setomaalgi', õnnõ puu' oll' mitu kõrda jämehebä', oro' ja' mäe' suurõba' ja maa oll mitu, mitu kõrda parep. Kiä' kohalõ joudsõ', nuu' naksi' kõvastõ tüüd tegemä, maiu ragoma, nurmi kündmä. Eleti ja tetti tüüd, a uma sünnükodo jäi õks süämehe. Sääll sündünü' latsilõ kõnõldi Setomaast ku' umast kodomaast, ku' umast kallist maast. A näide latsõ' jo', ku' eiski' tull' siiä' kaema, õt kuis Setomaal elo om, sis taheta-as siiä' jäiä', siih oll kõik nii tõistmuudu, õhkki' olõ-õs sääne ku' näil kotoh. Kõik seto', kiä' eläse' muial, õks viil tiidvā', õt näide kodojuurõ' omma' Setomaal.

Sõda – tuu olõ-õi' mi' kinkõgi' vaba valik. Sis mindä-äi' eis' kohegi', sis viiäs. Tuust naka-ai' kõnõlõmma. Tuust olõ-õi' midägi' kõnõlda'. Tuu aig om üle elet ja tuud taha-ai' kiäki' vahtsõst.

Pääle viimäst sõta, ku' tetti vahtsõ' piiri' ja elo läts hands'akust, ku' eiski' umah kotoh tohi-is inäp peremiis olla' ja' tetä' nii, kuis om õigõ, kuis om kõõ inne tett, sis mõistõta-as inäp kuigi' ello ellä'. Tuul aiga tüütegeminõ ka' inäp avita-as, õt ello jäiä'. Naksi' k'auma jutu', õt Eestimaal om parep ellä ja naatigi' Setomaalt ar' minemä.

*Kaldu-ks kotost kõik kavvõndõhe,
saie-ks marja mi muilõ mailõ,
linnu-ks tõistõ liivakohe,
kodo jäie meil kostma kävvu,
ese tarõ jäi aigu viitä.*

Anna Sepamägi

Ao' lätsi', elo' lätsi' parebahe, latsõ' käve' koolih, vahtsõnõ põlv kasvi pääle ja jal' tull muting Setomaalõ. Eesti sai kül' Vinnemaa külest vallalõ ja kuu-lutõdi vällä Eesti vabariik. Vabadus tõi edimält silmä rõõmuvii ja sääll samah

ikuvii. Hallus raat veeti teie pääle, vahimehe' panti valvõhe ja üts maa jaeti katõst. Üle poolõ Setomaa jäi tõõsõlõ poolõ vahimiihhi. No' saa-ai' inäp, kuna arvat, minnä' kodo kostma, saa-ai' minnä' esä havva pääle, saa-ai' minnä' imä puhtilõ.

*Mito-ks lännü om suurta suvvõ,
mito kinnä om kejätä.
Vabariiki kui valmitõlli,
kuningita kui kor^aatigi.
Meele-ks kõigildõ kõnõldi,
lustil pall'o meil lubatigi –
tulõ illos jo tii elo,
päävä jo Pätsi aolitsõ.
Oe ullõ meil uskumasta,
lubatuta jo luutõmasta.
Võe-ks meele küll võlsitigi,
peen'okõistõ ar petetigi.*

Anna (Anni) Kurõmägi

*Marglaista taad Manni poiga,
ime-ks latsi sa imelitsi,
tunnõ-õs piiri tä pikkuisi,
õka-ks tunõ-õs tä piiritulpa.
Kontrolljuunta naksi korraldamma,
arvõsti õnnõ ajutisõst.
Leie-ks segi ar Setomaa:
Setomaa tei' väigokõsõst,
peo-ks -pesä pikkunõsta.
Vaanka-ks kaie kavaluisi,
vidi-ks joonõ tä Viniskistä,
otsaga viil Uusvata,
tahtõ-ks mano viil Marinova maada,
palgi-ks -mõtsa parembata.*

Aleksandra (All'a) Truija

No' om seo aig kõgõ rasõhõp nuilõ, kiä' omma' Petsere takah sündünü', kiä' omma' säääl üles kasunu', kiä' omma' säääl umma ello alostanu'.

*Lätsi-ks ao' kui hantsakusta,
saie-ks säntse n'oo säädiuse.
Kaldu-ks kotost kõik kavvõndõhe,
saie-ks tõistõ mi rahvahe.
Saa-ai kodo imp õga kõrra,
astu-ks sinnä imp õgal aol.
Ette-ks pantu meil piiriposti,
vastah omma sääl vahimehe,
viisat tahtva sääl veneläse,
püssämehe propuskita.*

Anna Sepamägi

Kasus pääle vahtsõnõ põlv setokõisi, kiä' olõ-õi' sääl sündünü' ja üles kasu-
nu', a nimäki' tundva' nuidõ kotussidõ hõngu ja pedäjämõtsu miilõhna, nii
ku' näide vanõba' omma' tundnu'.

*Joudse-ks uma mõtsa viirde,
vajju-ks uma kui vaarikohe,
mõtsast tulle-ks meil mii-haisu,
vahahaisu tull' vaarikosta,
kuuse vasta kõik kumardõlli,
lepä latvu meil liigutõli,
mõtsast tulle-ks meil miihaisu,
vahahaisu tull' vaarikosta.*

Anna Sepamägi

Setomaalt om nii pall'o ar' mint, õt s'ood minekit jovva-ai' inäp piata'. Latsi
om jäänü' veidebäst, kuulõ pandas kinni ja noorõ' lääväki' ar' muilõ-mailõ
opma ja tüühhü. Imä' omma' jäänü' kodo ja kaesõ', kuis nurmõ' võsso ka-
susõ'.

*Noorõ-ks jätvä mi kodo,
pääs'o uma pesäpaika.
Näe-ei nä tullu tulõvata,
kotost kassu kasuvata.
Jäävä-ks kurvast mii' kodo,
noortõlda mi nulgakõsõ.
Jäävä-ks põllu' põlatohe,*

*kodonurmõ' kurjatohe.
Jää-äi joht kellel haina haarta,
kellel kesvä kasvatada.
Ohtja' õks põllu umast võtva,
maltsa salva magusahe.*

Minna Hainsoo

Minna Hainsoo om Mikidämä naane, kiä' Eestimaalõ mineki aigu taha-as jättä' umma kodo ja jäie Setomaalõ. No' eläs timägi' ütsindä' umah ilosah ja kallih kotoh, latsõ' omma' liinoh.

*Õga-ks litsu-us liina poolõ,
viirdü-üs vällä värjestä.
Otsi-is ello ilosapa,
otsis paika parebata.*

Minna Hainsoo

Säntsit naisi oll tõisigi', kiä' lää-äs umast kotost kohegi'.

*Naane olõ-ks Meremäeltä,
olõ-ks siih mi eläni.
Meremäel om hiüa elo,
olõ-ks siih mi koolih k' aunu.
Taha-ai kaldu mi kavvõndõhe,
taha-ai veertä mi tõistõ viirde.
Taha-ks ellä mi Meremäel,
kulla-ks sünnü kotusõlla.
Esi-ks olõ ma Serga küläst,
olõ-ks au alõvasta.
Ommõ-ks sääl kõik tutva rahvas,
omma-ks suurõ suvõ sõbra.
Astu-ks sa juttu mi ajamahe,
kõrras minnä kõnõlõma.
Õta mi kallu-ui joht kavvõndõhe,
ar^a-a-ks mi veerü-üi tõistõ viirde.
Olõ kulla umah kotoh,
mar^aakõsõ mi umah majah.*

Olga Tiik

Latsi kool'taminõ om olnu' ja om ka' no' rassõ tuuperäst, õt kuulõ om veid'o'. Kõnõldas haridusõst, koolioppusõst, a Setomaal pandas nuu' viimädsegi' kooli¹² kinni' ja nii jääs nuurt rahvast veidebäst ja kodo' häädüse' suutumast. Imä' tahtsõ' õks latsilõ parebat ja saad' latsõ' liina kuuli, saad' ülikuuli, a uhkõ liinaelo nakas miildümä ja korgõlt koolitõt inõmisõl olõ-õs inäp maal ka' midägi' tetä'. No' ommaki' imä' ütsindä' ja latsõ' omma' unõhtan¹³, õt leib kasus õks põllu pääl ja kiäki' piat tuu leevävilä külbmä ja lõikamma.

*Olnu kuul vai viis klassi,
kogoni vai kuus klassi.
Länni-üis latsõ' lakja ilma,
kanakõsõ kavvõndõhe.
Tahtsõ õks latsi koolitada,
anda tahtsõ tõista tarkuist.
Latsõ-ks lätsi lakja ilma,
kanakõsõ kavvõndõhe.
Kodo-ks jäie kurvalisõst,
põld jäie pahalisõst.
Ütli ummi latsilõ,
kanakõisil kadsatõlli:
kasu-ui leib joht leti pääl,
kindakirä' kivi pääl.*

Senni Kivitalo

Poliitilinõ viimäne uudis oll Euroopa Liit ja euro ja tuu om naisil nii süämehe lännü', õt kuningriigipääväl kol' naist panni' uma kodolaulu sisse ka' nuu' vahtsõ' asi¹⁴. Ja nii saa mii' kõik tiidä', midä Setomaal naase' nuist euroas¹⁵ost mõtlõsõ'.

*Iih õks uut meid Euroopa,
naase-ks kõik NATOst läävä'.
Ehk sääl pandas klaaskappi,
puhvetkappi puketista.
Ikäv tulõ ka kapih istuh,
pukedi ar kuiosõ,
kohki leib olõ-õi koorõlda.*

Aleksandra (All'a) Truija

*Kui õks Eesti euro võetas,
liidetässe liidukõistõ.
Kas sääl ohtit ostõtassõ,
maltsa iist kas massõtassõ?
Siis mi seto rikast saasi,
uhkõst saasi otsa pääle.*

Minna Hainsoo

*Seo meil illos euro elo,
säntse targa 'omma' säädüse.
Kaih õks om karja küll kasvatada,
maa ello küll edendädä.
Tahetai-e sedä talo piimä,
õga umma küll uutsõt viljä.
Süvväs euro küll hüvvä piimä,
muialt tuudut küll muutsat kaupa.
Poodi tävve omma' Poola kraami,
Jugoslaavi küll juurikita.
Selle-ks ohtja meil om olani,
kastõhain meil kaalani.
Külä' tühä' omma' tüterista,
maja' maa- omma' -kündijästä.*

Anna Heilo

Kodo', mia' omma' jäänü' ütsindä', omma' kurvalitsõ', uutva' ummi
kobendaiji, üle moro k'aujit ja eiski' kõokõnõ om ikulinõ. Võõra' hulkva'
huunit müüdä, pesvä' puru nii ussõ' ku' akna'.

*Jää-s kodo imp kohendajat,
sainapalgi parandajat,
ara-ks kooles meil kodokotus,
ara-ks häös meil hällüasõ,
jääse-ks kivi sääl kingo pääle,
kannu karjatii viirde,
kivi-ks nakas siis küsümähe,
kannu nakas sääl kaibamma,
tulõ-õi kodo imp kodotütre,
maamalatsõ imp umma majja,*

*toona-ks käve kui umah kotoh,
astõ-ks uma moro pääle,
kõokõnõ sääl kurvalt saisi,
kõoossa oll' ikkulidsõ,
kuri käsi oll' kurja tennü,
pallo-ks tennü oll pahanduista,
ussõ kistu oll' irvakilõ,
ussõlingi kõik ripakilõ,
hallõks uma om kodokotust,
hallõ uma Setomaad.*

Anna Sepamägi

Setosidõ jaos om kodo hallus teema. Setomaalt om õkka muudu ar' mint ja õga kõrd õks pareba poolõ. A olkõ' no' ku' hüä ja illos eläminõ, õks taheta k'avvu' ja olla' ka' umah innidseh kodokotusõh. Pääle nuidõ eis' minõmistõ om kõgõ halusap Petseremaa ar' kinkminõ Vinnemaalõ. Tuu tähendäs, õt tagasitiid olõ-õi'. Ku' muial Eestimaal ostõtas ja tuldäs umma kodo tagasi, sis pall'õsidõ setosidõ kodokotusõ' omma' no' tõõsõ riigi maa' ja setosilõ tagasitii om kinni'. Tuu poliitilitsõ teema omma' seto laulunaase' pandunu' ummi laula sisse. A ku' ol't jo' laulu seeh, sis säält inäp vällä saa-ai. Paprõ' võivah häädüdä', a laulõ hoiõtas alalõ lautõh, laulu' liigusõ' üteh inõmistõ-ga'. Laul om kõgõ tugõvap aoluu hoitja.

*Kui ma mõtlõ uma ello,
uma ilosat Setomaad.
Sis tulõ valu süämehe
ja silmist vesi veerümähe.
Kas ma võidsõ latsõpõlvõh
sedä ette mõtõlda.
Õt ma saa kõrd lahutõtu
umast kodost ja Setomaast.
Õt mu kodo ümbre saava
okastraadi tõmmatu.
Õt mul anta-ai luba minnä
vanõmbidõ havvalõ.
Luba antas küll muilõ-mailõ
minnä lõbureisilõ.
Oh mu kallis esäkene*

sa Vabadussõah sõdinu.
Eestile võidi vabadusõ
uma vaiva-verega.
Oh mu mar'a maamakõnõ,
sa kaibi sõa kaivikit.
Tõistõ sõtta ti anni puja,
tä õs tulõ' iialgi tagasi.
No ei ole teid vaja
ilosalõ Eestilõ.
No ti puhkat traatõ takah
ja sammõl kasus kääpä pääl.
Lastõl kõigil om pall'o lilli
ja kõik omma väega ilosa.
Kõik lillekese mi olõ valanu
uma silmäviiga.
Üttegi noist lillekeistest saa-ai viiä
vanõbidõ havvalõ.
Havvalõ viiä lillikeist
ja künneld panda palama.
Oh taiva esä üleväh,
sa mõista kohut kõigilõ.
Kuu ja päiv ja taivatähe',
valvakõ mu vanõbit.

Alli Lohk

Õie Sarv: Oma tuleb jätta võõraks, võõras tuleb võtta omaks

On kolm kodu: sünnikodu, praegune kodu ja unistuste kodu. Kui need kodud on olemas, on kõik korras, kuid sagedasti on nii, et unistustekoduni inimene ei jõuagi. Aga unistustekodu võib olla ka lapsepõlvkodu, mida tagasi tahetakse.

Kodule hakatakse mõtlema ennekoike siis, kui sellest mingil põhjusel ilma jäädakse. Kas siis minnakse ise kuhugi, kus arvatakse olevat parem; minnakse mehele või põgenetakse kodust sõja või millegi muu pärast.

Et kodu on kõigile tähtis ning et Setomaa kodudest on lahkutud kõigil eeltoodud põhjustel, on see olnud ka üheks seto laulude meelisteemaks.

KUIMUUDU PITÄQ TÄHTSÄS UMMA? UMMAMUUDU *VERSUS COOL*.*

TAAGO TUBIN

Ma tahtnu veitkese märgotaq **uma** tähenduse ja tähtsäs pidämise ümbre. Mu jutun olõ-i retsepte, ja näütit, mis ma tuu, ei massaq võttaq ku kriitikat, a ku abivahendit ütiskunnan olõvidõ suhtumiisi vällätuumisõs.

Võtmõküsümüs: kas Võrol tapõtas lambit?

Võro Tiatriateljee käest pallõldi “võru asja ajavat” lavatükkü Võro liina visioonikonvõrendsi programmi. Mi paki vällä paikkundlikkõ traditsuunõ näütävät lühküt tükkü, mink nimi om “Võromaa rituaaliq. Lambatapp”. Tuu om 20 minotit pikk etnofuturistlik *performance*. Sääl pruugitas mihklipäävä tegemiisi täpsele perrätegevät pantomiimi, kon lamba piät kaeja esiq manoaq mõtlõma (lammast tulõ ette kujotaq).

A modõraatri reagiire mi ettepanõgi pääle niimuudu: “Kas Võrus tape-takse lambaid? Tahame ju tulevikku vaadata ja kas me siis tahame sellist asja siin ka tulevikus näha?”

Mi kõnõli, et taa tükk om jo ummamuudu, perimüsligu taustaga kaemismäng, et mi arvatõn olõ-i Võro liinal esiqsaisvat hindätiidmist, et Võro om jo ummõhtõgi Võromaa pääliin, ja pakimi sõs kõrraldajilõ taa näütemängu videot kaemisõs ja otsustamisõs. Ammõtnigõlõ video miildü ja nä löüdsõq, et taad asja võinu visioonikonvõrendsi kavan kimmähe näüdadäq külh. A kuis taad iks nimetäq? Arvati, et tiatri etteastmist sisse juhatõn tulõssi küssüq retoorilinõ küsümüs “kas me sellist Võrut tahamegi?” ja et ei tohissi visioonikonvõrendsil siski pruukiq sõnna *lambatapp*, a niisamatõ *rituaaliq*.

Tuupääle mõtlimi mi käega lüvväq ja tükü näütämise är jättäq, a lepemi sõski kokko, et tükkü tutvustõdas ku “Võrumaist vaatemängu Võru Teatriateljeelt” ja las sõs kaejaq esiq arvasõq ärq, midä tuu tegemine kujotas. A ku konvõrendsil tuu sissejuhatamisõ aig käen olf, sõs ütelf modõraatri “ja

* *Ettekannõ om peetü Kagu-Eesti kultuurikonvõrendsil “Uman koton umist asjust” 2007. aastaga 17. lehekuu pääväl Rāpinäl.*

nüüd üks teatraalne etendus”. Niimuudu olf sõs maaha salat kõik, miä olf köüdet paikkundliku umaperäga, ummamuuduga, esikina uma liina tiatri nimi es kõlbaq vällä üldäq.

Seo lugu näütäs mu meelest küländ häste taad parlast saisu, miä pututas uma tähtsäs pidämist ummi puult.

Kost säändseq hoianguq peri ommaq?

Ei saaq tan üle egä ümbre alaväärsüsest, hindä halvas pidämise kompleksist. Madis Kõiv (2002) ütles, et taa om peri Fachlmanni ja Kreutzwaldi aost, ku otsustõdi, et “üts rahvas, üts kiil ja üts riik” ja panti paika üts ammõtlik kiil. Alajäänü keele ja timäga köüdedü kultuuri halvas pidämine ja mõnitamine küünüs täämbätsche päivä vällä. Ja nigu mi tiiä, luu kiil edesi joba meelelist tundmist ja vastapite. Kinkalõgi ei miildüq alandaminõ ja et hinnäst tuust hoitaq, pandas käümä kaitsõmehhanismi.

Kõnõldust kompleksist tulõ tahtminõ egä hinna iist kinkalõgi miildüdäq, maaha mõskõq laudahaisu, midä kõik aig tundas, et taa nõnan om ja miä häpü tege.

Viil üts tiatriga köüdet näüdüs – Võrolõ tulõ Pärnu Endla tiatri tükk “Võikõllanõ üü”. Kats vanõmbat provvat reagiirvāq plakati näten niimuudu: “Kas Pärnu teater hakkap kah nüüt võru keeles mängima?” Ja pia ilmus seo hirmu häõtämises reklaamplakatidõ pääle teedüs: “Etendus on eesti keeles, mitte võru murdes!” – mano pant viil hõikamismärk.

Sääntsit näütit või tuvvaq egä päiv viil ja viil ja viil. Tegeligult võissi jo kõik ollaq hoobis tõistõ. Niimuudu, et sääne päälkiri “Võikõllane üü” herätäs siin just inämb huvvi, et “Pärnu tiatri kah, näet, mäng MI keelen”...

Etalon

Paistus, et etalon, mink perrä hinnäst säädiq tahetas, om klantspilt, kõrrastõt ja “europiseerit” hääloütiskund, kon kõik om üte näoga hää, keskmäne. Näütüses Roodsi, mink kottalõ tuu riigi hindä kirämiis Carl-Johan Vallgren ütles, et säääl om hinnäst lakja laotanu kõgõ hullõmb üttemuudu olõk.

Vai sõs, ku edimädsen näüdüssen tuudut kujondit edesi pruukiq – etalonis om maa, kon “lambit ei tapõtaq ja rituaalõ ei tetäq”. Pühä suuv om kopiiriq ja perrä tetäq, ollaq võimaligult kinkagi populaarsõ, hääskitedü muudu.

Playback-show ehk perräahvmisõ kultuur om määndselgi põhjusõl just Võrol ja Võromaal väega moodun. Taa om väiku tähelepandminõ ütelt aokiräni-gult, kiä Võromaa kuulõ netilehekülgi päält imäkeelenädäli üritüisi ja tegemisi otsõ, a es lövväq. A egäl puul tetti ettevalmistüisi *playback-show* maakundli-gus vooorus.

Paistus, et latsi valikit mõotasõq täüskasunuq, kiä niisamatõ pidäväq täht-säs ja parõmbas perräahvimist, kopiirmist. Egäsugumanõ interpretatsuun ja originaalsus om ohtlik, selle et tuust tulõ mano küsümüisi ja tuu nõud esiqsais- vat mõtlõmist. A mõtlõminõ omgina uma, selle et tuu tähendäs hindä arvami-i si säädmist, kujondamist, valimist. “Uinuv mõistus sünnitab koletisi”, nigu mi tiia. Tuuperäst om parlatsõl aol kõgõ suurõmb oht pääliskaudsus, mõtlõmisõ pinnapäälisüs. Maaailma nätäs ku ütkekõrralist, kon olõ-i inämb mitund kihti.

Perräahvjaq ommaq muuhulgan kõgõ parõmb tarvitajatsihtgrupp: perrä- ahvjaq ajavaq takan kaupu, miä lurasõq näil hinnäst tundaq kinkagi tõsõ muu- du – kinkagi pallo tähtsämbä muudu ku nä esiq. A et ütski kaup ei saaq avitaq näil uma vana identideedi iist är pakõq, sõs häti hulk lätt kõikaig suurõmbas ja uma, perisuma, jääs kõik aig võõrambas. Edimält liigutas *olemiselt omamisele* ja sõs *omamiselt näilisele omamisele*.

Seo asi tulõ näütüses vällä ka sis, ku kõnõldas umast (mi puhul sõs võro) hindätiidmisest ja oldas samal aol tuust esiq kavvõlõ är lännü vai peris valla ütelnü. Säändsel juhul om taa võro hindätiidmine vai ummamuudu olõminõ lihtsäle pakõnd, miä piät sõs är käkmä sisemidse vaakumi. Näütüses nigu mu jutu alostusõn tuudun näüdüssen, kuis ummamuudu-slõuganit reaalsõlt suuri visiuunõ vakri ette panti.

Hindä säädmist määndsegi etaloni perrä saa nimetäq sõnaga *enesekoloni- satsioon*, miä Tiit Hennoste (2005) definitsiooni perrä om tegevuste rida, “mil- le kaudu autoriteetne kiht koloniseeritavaid võtab ise ja vabatahtlikult omaks kolonisaatorite väärtused, kombed, ühiskonna- ja kultuurimudelid jms ning asub neile toetudes muutma oma kultuuri kolonisaatorite kultuuri sarnaseks”. Tulõmusõs om mõttõviis, miä caes hinnäst kolonisiirjä silmiga.

Suvõl olli ma Taani riigi kuunsaisun olõvidõ Fääri saari pääl. Sääl om maailma kõgõ vähämb pääliin, Torshavn, kon ollõn võisõ egäl sammul nätäq umma: lambaq (!) egäl puul liina muroplatsõ pääl; hobõsõq väega esindüsligu Fääri kultuurikeskusõ Põhjala maja iin; mitte üttegi väliskaubandusketi supõr- markõtit; paigapäälidse skulptori Hans Pauli Olseni väega vaimukaq skulptuu- riq egäl puul liinan; et puid om saarõ pääl veidüq, sõs peetäs sääl noist veitüist, miä olõman ommaq, väega luku; *and last, but not least* – ausammas fääri kee- lele. Fääri kiilt kõnõlõs ca 40 000 inemist ja Torshavnin eläs 18 000 inemist.

Miä om uma? Miä om võõras?

Aare Pilv uur Vikerkaare aokirän ilmunun artiklin (“Sa oled mul teine.” Teisesusest eesti kultuuri eneseanalüüsis, 2007) nii-üldäq *teisesuse taju* eesti kultuurin: “Iseenese teisesuse või teisejärgulisuse taju on kütuseks pidevale vastuolule ennastkoloniseerivate (ehk siis ennast Võõra järgi seadvate) tungide ja oma esindavate autentsusmuustrite vahel”. Ütest külest tahassi ollaq võimaligult kinkagi muudu, *cool*, tõsõst külest veidüq nigu ummamuudu kah. Hinnästkolonisiirvä etalon om nigu paigan, a õks viil om definiirmädä, midä tuu ummamuudu olõminõ selgembähe tähendäs.

Taast kõgõst om nätäq, et mi ei tiiäq inämb, kiä mi esiq olõ, mi ei olõq inämb hindän kimmäq, mi olõ kaitsõlda võõridõ iin. Ja tegeligult või laendaq taad tundmist tast Võromaalt terve Eesti ja kõgõ Euruupa pääle, kiä om kaotanu oma hindätiidmise. Euruupa Liit pruuu taad identiteeti selgembäs muutaq. Ja miä pututas Vinnemaad, sõs tuu tõmblös hüsteerilidselt uma hindätiidmise peräst (tulõtagõ miilde kas vai Naši tegemiisi). Uma ja võõra küsümüseq ommaq suurõmbalt mõtõldõn Euruupa ja viil laembalt kõgõ täämbädse päävä maailma üts aktuaalsõmbit teemasit. Ku mi kõnõlõ paigapäälidse identiteedi tugõvambas tegemisest, sõs mullõ paistus, et mi pidänü tuud tegemä, vastandamalda võõrast ja umma.

Om lihtsä üteldä, et sis piässi mi hoitma hinnäst tuust, mink nimi om *teisesuse taju* ja tulõssi pitäq umas tuud, mil om psühholoogilinõ kõüdüs paigapäälidse vaimsusõga. A miä tuu paigapäälidse vaimsus om? Tuu rassõlt vällä üteldäv midägi, miä om tundaq keelen ja meelen. Lihtsä, hindäperi ja loomulik clotundminõ? Võro kuraas, nigu kõnõlõs Madis Kõiv (2002).

Kõik piässi olõma hoobis tõistmuudu. A kuis mi saa taad muutaq?

Kas om küländ inemise väärtüisi ja mõtlõmisõ ümbresäädemisest vai piässi midägi suurõmbat ja ületsempä ette võtma?

Ma tsiteeri Merle Karusood (Kask, Lotman 2007), kiä ütelf taad külh eestläisi kottalõ laembalt, a üteldü om õigõ ka kitsambalt võrokõisi pääle kaiõn: “Kui me tahame alles jääda..., siis peab hakkama enesele aru andma, millest selle nimel LOOBUDA tuleks. --- Sõelale peaks jääma see, mis aitab edasi kesta ja endast lugu pidada. Meil on see seleksioon ohtlikult paigast ära. Me ei käitu ei rahva ei riigina nii, nagu tahaksime edasi kesta. Ja enesest lugu ei pea me ka.”

Om selge, et käsü kõrran määndsitki suhtumiisi muutaq ei olõq võimalik. Innembi olõssi vaia määnestki tunnõtõdut tarvidust – et inemiseq piässi umma paikkundlikku umaperrä elo integraalsõs osas, a mitte määndsdeski kurioosumis. Miä tuu om, miä võissi seo nii-üldäq vahtsõ solidaarsusõ tan luvvaq? Innekõkkõ väikuq asjaq. Vast ka 2008. aasta suvõl Uma Pido.

Väikeisi asjo mano tagasi tullõn üts väiku tähelepanõk: ma võrdli kattõ kõrrast olnut üttemuudu loomuga üritüst: Võro liina aastapreemijide kätteandminõ vabariigi aastapääväl, kon Silvi Vrait laul prantsusõ šansoone (ja esiqhindäst väega hää kontsõrdi and) ja paar päivä ildampa olnut Tarto kultuuripreemijide kätteandminõ, kon veleq Johansoniq lauliq umma vahtsõt originaalloomingut ja mille tipphehk olf kõigilõ tutva võrokeeline “Tii”, midä laul tütärlatsikuuri Kurekell. Tulõtami edimädsel juhul viil miilde taad hindäkolonisatsiooni mõtõt...

Säändsil kultuuripoliitilidsõlt tähtsil üritüisil saassi jo nättävält tähtsäs näüdädäq umma ja muutaq suhtumiisi, mink mano inemiseq vast tõistmuudu ei jõvvaq. A millegiperäst seod inämbüisi ei peetäq tähtsäs.

Kuikimuudu tulõssi näüdädäq, et ummi juuri ja vaimlist rikkust tähtsäs pitäv ilmanägemine om hää ja ... *cool*. Tahassi, et ka säädüsandlik ja täüdesaatja võim inämb säändsest meeleaadist malli võtassi. Et ammõtniguq mõnikõrd lövvässi aigu kultuurisündmüisist ossa võttaq, et nä näessi ja opissi luku pidämä noist väärtüisist, midä tan kultuuriruumin olõvaq kultuuriinemiseq loovaq. Et ei olõssi nii, et “umilõ võõras, võõrile uma”.

Ma kõnõlõ taad tuuperäst, et “võro kuraasi” vahtsõstsündümise takan om olnu õks kirändüs, luulõq, tiatri, muusiga, kunst, tiidüs. Ja ma ei mõtlõq tuu all õnnõ perimüsepõhitsit tardvormõ, a elävit, vahtsõaoliidsi nättüisi, “Võro pavvõrit”, mil om kaasao inemisele iks midägi üteldä.

Raamatun “Kultuuritõkestus: Ameerika naeruvääristamine” (2005) kõnõlõs Kalle Lasn väärtüisi mõotamisõst läbi meeme ja näütäs, et üleilmalinõ tarvitamisütiskund om ulf (nigu tä tegeligult omgi). Meem om infoosakõnõ, miä hüppäs pääst päähä ja säält ummakõrda edesi järgmäste päähä. Tugõvaq, kimmäq meemiq saavaq mõotaq miilt, muutaq tuud, kuis inemine hinnäst ülevän pidä, ollaq katalüsaatris kollõktiivsilõ muutuisilõ ja kujondaq ümbre tervit kultuurõ.

Meeme ütes avaldumisvormis mi kontekstin ommaq näütüses säändsseq väikeseq asjaq nigu võrokeelidseq sildiq Kandlõ kultuurimajan, Võro Instituudi klepsukampaania “Tan või pruuki võro kiilt” ja võrokeeline Jäno-Jussi multik. Parõmb võissi ollaq ka Uma Lehe vällänäütämine ja kättesaaminõ avaligõn kokkosaamiskotussin (kohviguq, kultuurimajaq, publiq); võro-cesti

sõnaraamadu olõminõ Lõuna-Eesti raamadupuutõ lette pääl (nätaq kotus-sõn!), võrokeelidse kirändüse eräle riio! mi raamadukokõn jne. Väikuq asaq ja suhtumisõq, miä mõotasõq mõtlõmist. Nii et, tugõgõ umaga kõüdetüt kultuuri, taa tege mi kõigi hindätiidmist kimmämbäs!

Ma lõpõda Viidingu Juhani sõnnuga:

“Oma hinge ei või müüa, kuri ilm las udutab,
ainult seda omaks hüüa, mis su hinge puudutab”.

Kirändüs

Hennoste, Tiit 2005: Noor-Eesti – lõpetamata enesekoloniseerimisprojekt.

– *Eesti Ekspressi kultuurilisa Areen* 07.07.2005.

Kask, Merit, Rebekka Lotman 2007: Merle Karusoo: “Poliitika on meie

igapäevased valikud”. – *Postimees* 08.04.2007.

Kõiv, Madis 2002: *Causerie du vendredi* lõunapoolsetest asjadest. Millal ja

kuidas muutus tuntud Võru kuraaž ja uhkus häbi- ja alaväärsustundeks?

– *Sirp* 27.09.2002.

Lasn, Kalle 2005: *Kultuuritõkestus: Ameerika naeruvääristamine*. Tallinn:

Tänapäev.

Pilv, Aare 2007: “Sa oled mul teine.” Teisesusest eesti kultuuri eneseanalüü-

sis. – *Vikerkaar* 3, 77–92.

Taago Tubin: Kuidas oma tähtsaks pidada?

Oma ja võõra küsimus on kaasaegses maailmas üks aktuaalsemaid teemasid.

Tänapäeval tahetakse millegipärast maha salata seda, mis on seotud paikkondliku kultuuri ja omapäraga. Etaloniks, mille moodi olla tahetakse, on saanud klantspilt, korrastatud ja euroopastatud heaoluühiskond. Kuid selle tulemusel me ei tea enam, kes me oleme, me ei ole enam endas kindlad ja oleme nii võõraste ees kaitseta.

Enda ja oma taas üles leidmiseks tuleks näidata, et oma juuri ja nendest tulenevat rikkust tähtsaks pidav maailmanägemine on hea, et see muudaks meie kõigi identiteeti kindlamaks.

SUMMARIA

Enn Ernits: About Izhorian residential districts and ancient/original home

The earliest written records (i.e. papal bulls, the Chronicle of Henry of Livonia, Alexander Nevsky's biography) where the Izhorians and their residential districts have been mentioned date back to the 12th and 13th century. Because of the toponymic similarities, no results can be obtained if the Izhorians are differentiated from other Balto-Finnic nations by the 16th and 17th century registers of village lands. In 1684 the superintendent Johannes Gezelius jun. mentioned that there were many Izhorians in Ingermanland. In the 18th century the historian and literate Fjodor Tumansky and academician Johann Gottlieb Georgi have mentioned Izhorian residences. More precise data about the Izhorians date back to the 19th century when the academician Peter Köppen investigated the Izhorians. At that time the Izhorians mostly inhabited in six administrative districts of Saint Petersburg Governorate (there were 17,800 people in 222 settlements). Few inhabited in Viipuri (Vyborg) county, Grand Duchy of Finland (there were 689 Izhorians in 16 settlements). 40% of the nation's total number lived in Yamburg and 33–35% were in Peterhof. Unfortunately, there are contradictory data about the total number of the Izhorians. For instance, many reference books and researches claim that there are only 17,800 Izhorians (the same number has been proposed by P. Köppen). Likewise, the historian I. Fjodorv gives no precise data in his article published in 1983.

In 1897, during the first Russia Empire Census 13,721 Izhorians were registered in Saint Petersburg Governorate (including the capital city) and 4 in Novgorod Governorate. At that time there were 6,673 Izhorians in Peterhof (i.e. 48,6% of the Izhorians in Saint Petersburg Governorate), 6,407 in Yamburg district (i.e. 46,7%), 635 in Luzhsky district (i.e. 4,6%) and only six in Saint Petersburg. In 1926 there were 16,137 Izhorians registered in Russia. Most of them lived in Kattila, Oranienbaum and Kingiseppsky district, Leningrad Oblast. Besides, at that time 1,027 Izhorians lived in the part of Ingermanland that belonged to the Republic of Estonia. After the World War II the number of the Izhorians had drastically diminished (in 1959 there were only 1,062 Izhorians). According to the data collected in 2002 there are 327 Izhorians in Russia. Of course, a small number of the Izhorians can be found even elsewhere in the territory of the former USSR (except in Ukraine), including Estonia where there are 62 Izhorians according to the census in 2000.

According to the migration theory, the area between Gatchinsky and the

Volkhov river (the eastern part in nowadays Leningrad Oblast) is considered to be the Izhorian original home. Likewise, it is claimed to be the area from where the Izhorians had gradually moved to the western parts. Based on the research by the archaeologist O. Konkova the article at hand gives some accessory proofs about the possibility that some ancestors of the Izhorians might have lived a long time ago on the south coast of the Gulf of Finland near Estonia. The former southern border of Izhorian settlement mostly remains unfixed.

Heinika Heinsoo: How the Votes remember herbal terminology

Approximately ten people speak Votic fluently. None of them can use their mother tongue in everyday environment. The vocabulary, which is connected to various domains, is preserved to different extent in someone's memory. In order to fix the knowledge of Votic herbal terms, Votic informants were interviewed in Jõgõperä, Liivtšulä and Luutsa in 2006 and 2007. "Vadja taimenimed" ("Votic herbal terminology", ESA III, 1957) by Gustav Vilbaste was used as a groundwork. While interviewing, the herbal term was usually told in Russian. Sometimes it was done vice versa – we told a herbal term in Votic in order get its Russian equivalent. All materials are exposed in a table. In that table different herbal terms collected by Vilbaste form one column, other columns consist of Latin, Russian, Estonian and Votic equivalents. In the case of Votic terms the occurrences have been added. Likewise, the materials collected from three Izhorian informants have been presented in the table. Most of all, the Votes expressed their knowledge in naming trees, bushes, berries and vegetables (e.g. trees: *tammi* 'oak', *leppä* 'alder', *kuusi* 'fir', *paju* 'willow', *petäjä* 'pine'; berries: *mussa (kaunis) marja* 'black, red currant', *sõssa* 'currant', *muragaz* 'cloudberry', *musikaz* 'blueberry'; vegetables: *maamuna* 'potato', *borkkana* 'carrot', etc.). Weaker knowledge appeared in the case of the herbals growing on meadows and hayfields. In many cases Russian terms were used instead, e.g. *ukroppi* 'dill', *uguritsa* 'cucumber', *pomidora* 'tomato', *lukka* 'onion'. Likewise, Russian terms occurred while naming flowers, e.g. *landõšši* 'lily of the valley', *makki* 'poppy', etc. Izhorian speaking informants exposed same kind of knowledge while speaking about nature; i.e. herbal terms were being forgotten. Their slackened relations to the nature can explain the latter. Today only kitchen gardens and trees surrounding the houses have been preserved.

Marjatta Norman: Language is my home

The increasing number of international marriages and cohabitations are an example of globalization. To combine two cultures and two languages is a big challenge for a family. Besides, bicultural and bilingual homes are built up. These are homes where life is based on equality and harmony between two cultures.

My claims are based on the observations I have taken while interviewing Finnish immigrant women who married Norwegians. I have been an immigrant in Norway for over 30 years, wherefore my own life has provided me with experiences. Why do we want to build bilingual and bicultural homes?

To support international homes in their struggle to find balance between two languages and two cultures may be now even more important than it has been ever before. How can such home be a safe and an individual place for all family members? The children ought to be able to realise that their bilingual and bicultural home is not a hindrance for managing in their later lives; on the contrary, it can open certain windows for being more flexible and active citizens in our international world.

Péter Pomozi: Rights of a home language in Southeast Estonia. Significance of *Agenda Parva* in the history of written South Estonian

Some sociolinguists claim that language prestige is based on language history. Certainly, language prestige influences the language, likewise its everyday functioning and status. To say it roughly – language history is one of the most important factors prevailing on language prestige (of course, it can be stated only about the languages with a longer history). Unquestionably, the Tartu literary language has had a long history. Therefore, the author claims that because of *Agenda Parva* (a counter-reformation manual of Catholic rituals, published in 1622) South Estonian Võro is a language with a long history. Its history is even somewhat longer than the history of the Tartu literary language.

Above all the article deals with the orthography used in *Agenda Parva* and its cultural context. The orthography used in *Agenda Parva* is of high standard and unexpectedly systematic. No rough Germanisms, which are typical to the 17th and 18th century, can be found. The marking of vowel and consonant length is notably novel; it partly resembles to the orthographic rules

which were developed later. Already in 1938, while studying the dialectal background of *Agenda Parva*, Andrus Saareste concluded that the compiler of South Estonian text should have had come from Urvaste or Sangaste.

The author thinks that the orthography used in *Agenda Parva* is unique for the 17th century. The author also claims that this valuable old text is written in South Estonian. The latter argument also means that the orthography, which resembles to the later-developed orthographic rules, was created in historical areas of Võro dialect. In *Beiträge*, the article by Arwidsson (deals with the Finnish orthography used in Estonian) was published some 200 years later, and the grammar by Ahrens was published even later.

Evar Saar: About different toponymic systems in Võromaa

The article aims to offer some measurable factors that influence the formation of toponymic systems. The language independent factors have been given. Thus, any place name collector can notice the influence of these factors. Likewise, I have used settlement history and socio-onomastics (dealing with place names in a society) to prove my theory. Here the toponymic systems in Kõnnu village (Räpina parish), Mamastõ village (Põlva), two villages in Haañkasõ (Vahtsõliina), Saru village (Hargla), Liinamäe (Urvastõ) and Kaika village (Karula) have been analysed.

Marja Kallasmaa has written about two different toponymic systems. I do not aim to dispute upon her statements, though I claim that there are only few unambiguous examples, likewise has the changing of land use had only some influence on toponymy. Therefore, some examples must be added for comparison.

First, one has to ascertain peasant's toponymic levels. Presumably, the first order zone is front yard, the second important zone is hayland and forest (i.e. the places of everyday activities), and the widest zone is the community wherein someone moves and feels himself comfortably.

The first measurable factor of a toponymic system is the (ir)regularity of landscape. The countryside in Kaika has the most varied scenery with its hills. One can find the flattest landscape in Saru. Other places are somewhere in-between.

The second important factor is land use. Here a scale can be drawn where the compact farms (i.e. the farms that have no common household managing with other farms) form one end. The historical village farms (i.e. the farms

where the land is divided in sections, therefore village folk participate in all activities) form the other end. There are no such villages, though the villages where the farms consist of several separate parcels can be still found.

The third important factor is not material but cultural. This factor is connected to the tradition of naming the farms. Western societies are known for certain farm names, likewise for the custom to use farm names as surnames for the villagers. In eastern societies (e.g. in Russia, Setomaa, Latgale, eastern Finland and eastern Võromaa) the smallest fixed toponyms are village names. Also, the farms are named by the names of their inhabitants.

To conclude, the results are as follows.

The countryside in Kaika can be characterised by its hilly landscape, farms are situated far apart, haylands are common, and people are called by their farm name. People express high knowledge in naming the places at their farm. Transparent toponymy prevails.

Liinamäe is known for its varied scenery, farms are situated far apart, haylands are common, and people are called by their farm name. Someone's farm borders do not limit the knowledge of place names.

Saru can be characterised by its flat landscape, it is a big village with common haylands, and people are called by their farm name. Most toponyms are found in forest, i.e. outside farmland.

Mamastõ is known for flat landscape, it is a big village with separate farmlands, and the relation of farm names and surnames varies. Most toponyms stay outside the farm borders. In Mamastõ there are the most impenetrable toponyms.

Haañkasõ can be characterised by quite varied scenery. There are two villages with separate farmlands. Farms are called by their owners' surnames. The village limits the knowledge of toponyms. These toponyms are both old and impenetrable, or derived from surnames.

Kõnnu is known for quite flat landscape. It is a compact village with common haylands. Farms are called by their owners' surnames. The village limits the knowledge of toponyms. These toponyms are both old and impenetrable, or derived from surnames.

Anitta Viinikka-Kallinen: Culture as crisis management – Alf Nilsen-Børsskog writes the counter-narrative of the Kven people

Elämänjatko I. Kuosuvaaran takana (2004) by Alf Nilsen-Børsskog is the first novel in the Kven language, a minority language in Norway. Kven almost does not exist as a literary language; it is struggling for its survival and has a very low official status.

The story described by Børsskog begins in autumn, 1944, in the middle of the German occupation of Norway. The country is in chaos; soldiers are burning the houses, the lives of civilians are in danger, no help seems to be coming. A group of Kvens has escaped to mountains. They live in an arctic winter exposed to the forces of nature and have problems with food supplies. While escaping to the mountains the villagers also evacuate their minority culture and are trying to preserve it. They survive the harsh winter with the help of their traditional skills. The whole Europe is in chaos, the Norwegian nation-state has failed in providing the security for the citizens, the whole economy and infrastructure has collapsed. Only the safety of own culture and ethnic group has remained.

The tradition in Norwegian politics, history writing and literature has described the Kvens and their culture negatively and focussed on problems. With his novel Børsskog-Nilsen retorts against this inappropriate tradition. He does not describe the crises of the minority culture, but exemplifies its power. The culture does save the lives and the mental health of its members. *Elämän jatko* is a description of an unbroken and harmonious cultural identity. In this novel the Kven culture does not conflict with the majority culture. The author describes a pre-modern harmony by a cultural consistency.

In his counter-narrative Børsskog uses the values of the Kven culture as a fundament. The novel can also be studied as an invented tradition. To construct an invented tradition is to emphasise or hide some parts of the past. National literatures have often been studied by means of the theory of invented tradition. We can notice very similar tendencies when an ethnic minority wants to emphasise its own history and the way of thinking, and tries to establish their own model of representation. With his novel Børsskog participates in the process of cultural emancipation of the Kvens. *Elämän jatko* constructs an invented tradition and reinforces ethnic self-respect. For the latter the novel uses the methods of the great narratives of national literatures: a wide historical subject, an epic and authoritative narrator describing the past and the present lifestyle of the Kvens as a natural, harmonious and the only true way of living.

Madis Arukask: Home as a category in the “geography” of runic songs

The present essay aims to give an insight into home, how it has been interpreted and described in different imaginations and genres. The central part is occupied by the epic runic songs reflecting the traditional animistic conception of the world. In a runic song, the home is a marked category that dictates the course of events in songs structure.

The present day conception of home deals more with human egocentrism, i.e. humans are seen as egocentric owners. Likewise, the home is connected to poetic idealisation and propagandist aestheticism. Finally, today the real estate agent’s way of thinking is dominating. The shift in someone’s attitudes towards home is reflected by the folklore genres as well.

Elo Liiv: Home of a thing

People place things around themselves in a certain order. The order comes from the customs of a person, his or her family, relatives and locality. Special things are kept in special places, everyday things in places easy to reach. These places are like homes for things. Depending on the things and their purpose, as well as on the circumstances of their owners or users, these places are public or secret, decorated or plain, connected with rituals of smaller or larger scale.

Miikul Pahomov: About the origin of the Ludians

The Ludians are the natives in the Republic of Karelia. The Ludian language, nowadays spoken by 100–150 people, is one of the endangered Balto-Finnic languages. Though the influence of the Karelian language has been very strong and the Ludians have been considered to be a part of the Karelians, Ludian has still remained a separate language.

The original home of the Ludians was situated to the south of their present day residence; it was probably somewhere in the present day Novgorod area. When the Slavs arrived at the area between Lake Ilmjärv and Lake Peipus, the ancestors of the Ludians started to move to the north by the River Volkhov.

Õie Sarv: Familiar must become unfamiliar, unfamiliar must become familiar

There are three homes: birth home, present home and the home of one's dreams.

Above all, one starts to think of his home when he has lost it for some reason or other, i.e. moving somewhere in the hope to find a better life, marrying someone outside the district, or escaping from home because of a war, etc.

Home is important for everybody, and the homes in Setomaa have been left for all above mentioned reasons, therefore home has been a favourite theme in Seto folk songs.

Taago Tubin: How to evaluate someone's own?

Nowadays, there is a tendency to deny the things connected with local culture and originality. A polished picture of Europeanised prosperity society, where everything is regulated, has become an etalon. Therefore, we do not know who we are, we do not have self-confidence, and are unprotected against the strangers.

To re-find ourselves it is important to show that the conception of the world, cherishing our roots and their richness, is good.

Võro Instituudi toimõnduisist om varrampa ilmunuq:

Nr 1 Õdagumeresoomõ lõunapiir.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 1997.

Nr 2 Ku kavvas Setomaalõ seto rahvast jakkus.

Toimõndanuq Külli Eichenbaum. Võro, 1998.

Nr 3 Lõunaeeesti keelest ja kiräkeelest.

Toimõndanuq Nele Reimann ja Tõnu Tender. Võro, 1998.

Nr 4 Õdagumeresoomõ väikuq keeleq.

Toimõndanuq Jüvä Sullõv ja Karl Pajusalu. Võro, 1998.

Nr 5 Tiidüs ja tõdõ. Märgütüisi.

Toimõndanuq Enn Kasak ja Jaan Kangilaski. Võro, 1998.

Nr 6 Õdagumeresoomõ veeremaaq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Tõnu Tender. Võro, 1999.

Nr 7 Võro kirändüse luumine.

Toimõndanuq Kauksi Ülle ja Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 8 A kiilt rahvas kynõlõs.

Toimõndanuq Kadri Koreinik ja Jan Rahman. Võro, 2000.

Nr 9 Tiijuhf ABC kiräoppusõ manoaq.

Autor Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 10 Õdagumeresoomõ piirisüämeq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 2000.

Nr 11 Õdagumeresoomõ ütistüseq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2001.

Nr 12 Võro-eesti synaraamat.

Kokko pandnuq Jüvä Sullõv. Tarto-Võro, 2002.

Nr 13 Võromaa kotussõnimmist.

Autoriõq Mariko Faster ja Evar Saar, toimõndanuq Peeter Päll. Võro, 2002.

Nr 14 Väikeisi kiili kokkoputmisõq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2002.

Nr 15 Õdagumeresoomõ hummogupiir.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2003.

Nr 16 Kiil ja hindätiidmine.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2004.

Nr 17 Piirikultuuriõq ja -keeleeq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2005.

Nr 18 Mitmõkeelisüs ja keelevaihtus õdagumeresoomõ maiõ pääl.

Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro, 2006.

Nr 19 Seto sõnastik.

Autor Julius Mägiste, toimõndanuq Mariko Faster. Võro, 2007.